

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
географічний факультет, Військовий інститут

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
географічний факультет

Одеський національний університет імені І.І.Мечнікова
геолого-географічний факультет

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна
катедра туристичного бізнесу та країнознавства

Волинський національний університет імені Лесі Українки
катедра туризму та готельного господарства

Ужгородський національний університет
факультет туризму та міжнародних комунікацій

Луцький національний технічний університет
катедра туризму та готельно-ресторанної справи

Мукачівський державний університет
катедра географії та суспільних дисциплін

Київський національний лінгвістичний університет
катедра психології і туризму

Економічний університет у Катовіцах

Сілезький університет у Катовіцах
Інститут суспільно-економічної географії і управління простором

Верхньосілезька академія імені Войцеха Корфантего

Управління туризму та промоцій Київської міськдержадміністрації

Асоціація в'їзних туроператорів України

Київське військово-історичне товариство

Інститут досліджень діаспори

ВІЙНА ТА ТУРИЗМ

Матеріали
міжнародної науково-практичної конференції
Київ, 11 листопада 2022 р.

УДК 338.48:355.422(477:470)(082)

В42

Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – 319 с.

*Рекомендовано до друку Вченою радою географічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол № 3 від 25 жовтня 2022 р.*

*Рекомендовано до друку Вченою радою Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол № 3 від 17 листопада 2022 р.*

Рецензенти:

Мальська Марта

докторка економічних наук, професорка

Львівський національний університет імені Івана Франка

Король Олександр

доктор географічних наук, професор

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Антоненко Володимир

доктор географічних наук, професор

Київський університет культури

ISBN 978-617-674-060-5

Збірка матеріалів міжнародної науково-практичної конференції містить його програму та результати студіювань науковців, педагогів, аспірантів і студентів різних регіональних центрів, а також практиків туризму. У публікаціях висвітлюються та аналізуються питання впливу воєнних дій на туристсько-рекреаційний потенціал території, втрат туризму через російсько-українську війну, воєнного туризму як навчальної дисципліни, глобальних викликів для України та світу війн та воєнних конфліктів, резильєнтності туристської індустрії під час війн та воєнних конфліктів, впливу на міжнародний туризм українсько-російської війни, етноксеногенного потенціалу воєнно-історичного туризму та об'єктно-предметної сутності цієї складової воєнного туризму, фортифікацій в туризмі (потенціал, використання та перспективи), ризик-менеджменту в туризмі (фактор війн та воєнних конфліктів), а також фактор російсько-українських війн та воєнних конфліктів в гуманітарному проєкті «Місця пам'яті на мапі України».

© Винниченко І., упорядкування, 2022

Рада конференції:

- Бугров Володимир* – професор, ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Петришин Роман* – професор, ректор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Кагановська Тетяна* – професорка, ректорка Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
- Вахович Ірина* – професорка, ректорка Луцького національного технічного університету
- Смоланка Володимир* – професор, ректор Ужгородського національного університету
- Щербан Тетяна* – професорка, ректорка Мукачівського державного університету
- Васько Роман* – професор, ректор Київського національного лінгвістичного університету
- Ольшак Целіна* – професорка, ректорка Економічного університету в Катовіцах
- Козьолек Ришард* – професор, ректор Сілезького університету в Катовіцах
- Радова Марина* – начальниця Управління туризму та промоцій Київської міської державної адміністрації
- Юхновець Марія* – президентка Асоціації в'їзних туроператорів України
- Запотоцький Сергій* – професор, декан географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Шевченко Анатолій* – бригадний генерал, начальник Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Чудновець Олександр* – Голова Київського військово-історичного товариства

Оргкомітет конференції:

- Кшиштофік Роберт* – професор, директор Інституту суспільно-економічної географії і управління простором Сілезького університету в Катовіцах
- Мариновський Лешек* – професор, декан факультету природничих наук Сілезького університету в Катовіцах
- Любіцева Ольга* – професорка, завідувачка катедри країнознавства та туризму КНУ імені Тараса Шевченка
- Бучко Жанна* – доцентка, завідувачка катедри соціальної географії та рекреаційного природокористування ЧНУ імені Юрія Федьковича

Яворська Вікторія – професорка, декан геолого-географічного факультету
ОНУ імені І.І.Мечнікова

Парфіненко Анатолій – доцент, завідувач кафедри туристичного бізнесу та кра-
їнознавства ХНУ імені В.Н.Каразіна

Ільїн Леонід – професор, завідувач кафедри туризму та готельного господарст-
ва ВНУ імені Лесі Українки

Дирка Стефан – професор Верхньосілезької академії імені Войце-
ха Корфантего (Катовіце)

Дзюбінська Агнешка – PhD, викладач Економічного університету в Катовіцах

Машика Ганна – професорка, завідувачка кафедри туризму УжНУ

Матвійчук Людмила – професорка, завідувачка кафедри туризму та готельно-
ресторанної справи ЛНТУ

Смочко Наталія – доцентка, завідувачка кафедри географії та суспільних дис-
циплін МДУ

Васильчук Володимир – професор, керівник секції туризму кафедри психології і
туризму Київського національного лінгвістичного університету

Богарт Мартин – професор Brussels Academy Language School (Бельгія)

Литвиненко Наталія – с.н.с., начальниця НД відділу геоінформаційних техно-
логій НДЦ Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка

Винниченко Ігор – доцент кафедри країнознавства та туризму КНУ імені Тараса
Шевченка, директор Інституту досліджень діаспори

Каднічанський Дмитро – доцент кафедри туризму ЛНУ імені Івана Франка

Гринюк Діана – асистентка кафедри країнознавства та туризму КНУ імені Тара-
са Шевченка, відповідальна секретарка

ОГЛАВ

Програма конференції	11
----------------------	----

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

Туризм під час війн та воєнних конфліктів: глобальні виклики для України та світу

Васько Р. Підготовка здобувачів КНЛУ спеціальності 242 Туризм в умовах воєнної агресії.....	15
Худавердієва В. Глобальні виклики сьогодення для туристично-рекреаційної сфери України	17
Матвійчук Л., Лепкий М., Смаль Б. Конкуренотоздатність індустрії туризму Волинського регіону в умовах війни.....	20
Бабушко С., Попович С. Тенденції на Європейському туристичному ринку, зумовлені війною в Україні.....	23
Тищенко О. Туризм під час війни: виклики й перспективи.....	26
Машіка Г. Туризм України в умовах війни: реалії та перспективи розвитку.....	28
Васильчук В. Проблеми збереження історико-культурної спадщини України в умовах війни.....	31
Зінченко В. Особливості психологічного сприйняття туристичних локацій переміщеними особами в період війни.....	34
Кучечук Л. Тенденції розвитку ресторанного господарства України під час війни.....	37
Руденко Г. Туризм як потенційна форма реабілітації постраждалих у війні.....	39
Леоненко Н., Бондаренко В., Загинайко В. Туризм в Україні під час війни: глобальні виклики та оптимальні шляхи відновлення.....	41
Гапоненко Г., Болото К. Перспективні напрями повоєнного відновлення вітчизняного туризму.....	44
Кіптенко В. Війна в Україні: глобальні, європейські та національні наслідки для порядку денного сталого розвитку й туризму.....	47
Грабар М. Інтеграційні процеси на туристичному ринку в умовах сучасних глобальних викликів.....	50

Патійчук В., Ціпошук С.	
Сучасні проблеми розвитку туризму в Україні.....	53
Пригара О.	
Безпека туризму в умовах війни: правовий аспект.....	56
Ціватий В.	
Концепт «велнес-туризм» у туристсько-рекреаційному просторі України: воєнний, оздоровчо-адаптивний, інституціональний і психолого-комунікативний аспекти.....	58
Буличева Т., Гринюк Т., Буткалюк К.	
Час небезпеки: екзистенціальні трансформації у суспільстві, економіка та туризм.....	61
Кулагіна А., Аріон О.	
Розвиток «темного туризму» в Україні.....	66
Копилець Є.	
Пам'ятники на ознаменування російської перемоги у Полтавській битві в контексті російсько-української війни.....	70

Українсько-російська війна та її вплив на міжнародний туризм

Цвілий С.	
Структурні зрушення в міжнародному туризмі внаслідок військової агресії росії проти України.....	73
Пестушко В.	
Українсько-російська війна як виклик міжнародному туризму.....	76
Чернишова Т., Демченко М.	
Вплив війни на сучасний стан туризму в Грузії.....	79
Панова І.	
Вплив російського творчності в Україну на туристичну галузь в світі.....	82
Онищук Н.	
Подорожі та війна: якою буде туристична індустрія України після війни.....	84

Втрати туризму через наслідки війн: вітчизняний та зарубіжний досвід

Ключівський Ю.	
Втрати в туристичній галузі Чеської Республіки через російсько-українську війну.....	89
Бучко Ж.	
Наслідки військового урбіциду для музейної культурної спадщини України.	94
Альтгайм Л., Щербина Х.	
Вплив російсько-української війни на відвідуваність екскурсійних об'єктів історико-культурної спадщини роду Острозьких (на прикладі діяльності туристичної агенції «Вояж.UA»).....	98
Шпарага Т.	
Викрадена, але не втрачена пам'ять.....	101

Вплив воєнних дій на туристсько-рекреаційний потенціал території

A.Dziubińska, M.Komańda Wyzwania dla ukraińskiej turystyki przyjazdowej. Doświadczenie czasu wojny...	107
Кашка М., Пришляк Д. Перспективи розвитку інклюзивного туризму в умовах сьогодення України.	110
Шевченко Р. Екологічне києвознавство як когнітивна галузь туристчної та краєзнавчої науки в умовах війни.....	113
Белікова М. Використання сільського зеленого, екскурсійного, музейного видів туризму під час війни в Україні.....	117
Гедін М. Сталий розвиток туризму в Україні в умовах воєнного стану.....	120
Комова О. Збереження музейної спадщини в умовах війни: європейський досвід та українські реалії.....	123
Чернишова Т., Шуляр Д. Вплив воєнних дій на туристсько-рекреаційний потенціал України.....	127
Кашка М., Твардовська О. Особливості розвитку релігійного туризму на Закарпатті у воєнний час.....	130
Пеняк П., Кочан В. Туризм на Закарпатті під час воєнного стану.....	134
Габчак Н., Габчак С. Особливості транскордонної співпраці в галузі туризму єврорегіонів України.....	136
Ільїн Л., Пасічник М. Адаптація ресторанного бізнесу Волинської області до умов воєнного стану	140
Яковишина М., Климюк Д. Вплив воєнних дій на готельно-ресторанний комплекс «Тунель Кохання Tunnel of Love».....	142
Беженар І. Перспективи розвитку туризму в Україні.....	143

Фортифікації в туризмі:

потенціал, використання, перспективи

Гринюк Д. Смирнов І. Місто Сус у світовому досвіді історико-культурної, фортифікаційної, воєнної та рекреаційної практики.....	148
Хіноцька А., Винниченко І. Друга фортеця Хмельниччини.....	154
Смирнов І. Цитадель Масада – найпопулярніший туристичний об'єкт Ізраїлю.....	158
Гонтаренко Є., Винниченко І. «Хегевальд»: стан та пропозиції промоції.....	164

Споденець І.	
Доповнена реальність як перспективна технологія розкриття інформаційного потенціалу фортифікаційної архітектури України.....	167
Парацій В.	
Завалівський замок: дослідження як форма відродження пам'яті про втрачений архітектурний об'єкт.....	170
Мітькевич О., Смирнов І.	
Лисогорівський форт (Київ) як ресурс для розвитку воєнного туризму (актуальність в умовах російської агресії проти України).....	175
Кара Х., Винниченко І.	
Фортифікації Львівщини в туризмі: проблеми та пропозиції щодо їхнього вирішення.....	180
Божук Т., Мокра А.	
Фортифікаційні споруди міста Збараж.....	184
Каднічанський Д.	
Використання в туризмі фортифікацій XIX століття у Львівській області.....	188
Галатенко І., Винниченко І.	
Фортифікаційні споруди Молдови та їхнє використання в туризмі.....	190
Руднєва А., Смирнов І.	
Замок Читтор – видатна пам'ятка індійського оборонного зодчества.....	194
Долгова К., Винниченко І.	
Фортифікаційні споруди Польщі як туристські об'єкти.....	199
Любіцева О., Смирнов І.	
Саксайваман – найпотужніша цитадель інків як ресурс мілітарі-туризму.....	203

Воєнний туризм як навчальна дисципліна в закладах вищої освіти України та зарубіжжя

Сокол Т., Фастовець О.	
Зміни в змісті підготовки фахівців сфери туризму в повоєнний період.....	208
Винниченко І.	
Воєнно-туристський атлас України: від ідеї створення до сьогодення.....	211
Гуда А.	
Воєнний туризм: теоретичні засади та перспективи розвитку у післявоєнній Україні.....	213
Яковенко Т., Винниченко І.	
Топоніміка Житомира в Воєнно-туристському атласі України.....	217

Воєнно-історичний туризм: об'єктно-предметна сутність, вітчизняний та іноземний досвід

Кучерява Г.	
Перспективи розвитку воєнно-історичного туризму в Україні.....	223
Борисова О., Бунтова Н., Гринюк Д.	
Персоніфікація у воєнно-історичному туризмі (регіональний аспект).....	225

Цуй Д., Смирнов І.	
Накано Такеко – японська Жанна Д'арк.....	228
Денисик Г., Кізюн А., Атаман Л.	
Ландшафти воєнного походження: термінологія та її використання в туризмі.....	232
Гончарук О., Лисенко В.	
Психологічні чинники екскурсійної діяльності на місцях темного та воєнно-історичного туризму.....	234
Шамара І., Моргуненко О.	
Воєнний туризм як перспективний напрям розвитку туризму в Україні.....	237
Меліхова Т.	
Сучасні реалії формування і розвитку воєнного туризму в Україні.....	240
Лисенко В.	
Військовий туризм в часи миру та війни.....	241
Барвінок Н.	
Воєнний туризм як сучасний напрям розвитку туризму в Україні.....	243

Ризик-менеджмент у туризмі: Фактор війн та воєнних конфліктів

Любіцева О., Кочеткова І.	
Кризовий менеджмент у післявоєнному туризмі.....	247
Мацука В.	
Ризик-менеджмент у туризмі воєнного часу.....	250
Кучай О.	
Особливості управління процесами ризик-менеджменту на підприємствах туристичної галузі в умовах війни.....	253
Смирнов І., Любіцева О., Винниченко І.	
Співпраця України з ЄС та НАТО у транспортно-логістичній сфері: геополітичні та єврологістичні проекти.....	256
Кривенкова Р.	
Особливості ризик-менеджменту в туризмі.....	262

Резильєнтність туристської індустрії під час війн та воєнних конфліктів

Кирисюк А.	
Концепт резильєнтність та об'єктивізація в його структурі компонента «воєнний конфлікт».....	266
Дехтяренко С.	
Чи потрібен внутрішній туризм під час війни або Як працює туристична агенція «Патріот» під час війни.....	267
Грищук Ю.	
Резильєнтність представників різних лінгвокультур під час воєнних конфліктів: корпусно-експериментальна діагностика.....	269

Чернега О.

Цифровізація туристичної галузі в Україні під час війни: використання
NFT-технологій..... 270

Смочко Н., Смочко М.

Вплив туризму на резильєнтність особистості в умовах війни..... 274

Етноксогогенний потенціал воєнно-історичного туризму**Смирнов І., Гринюк Д.**

Історична ретроспектива гендерного аспекту як витоки військового туризму
(на прикладі чеських амазонок)..... 276

Палькевич А., Винниченко І.

Військовий некрополь Миколаєва: іноземний сегмент..... 281

Коломієць А.

Князь із династії Гедиміновичів Семен Олелькович: київський період життя
та діяльності..... 285

Гуманітарний проєкт «Місця пам`яти на мапі України»:**фактор російсько-українських війн та воєнних конфліктів****Дзівалтовський В.**

«Життя – Вітчизні, честь - нікому». Мандрівка пам`ятними місцями Києва
часів становлення української державності 1917-1921 років..... 290

Кулешір М.

Автентичність воєнних меморіалів..... 293

Аксьонова Н.

Місця пам`яті російсько-української війни в оглядовій екскурсії Харковом.. 294

Глазунова Т., Винниченко І.

Адреси українського патріота австрійського монаршого роду..... 297

Дарчик М., Кучерук В., Соловйов В.

Ізяславська адреса польського війська..... 303

Степанець І., Винниченко І., Литвиненко Н.

КНУ імені Тараса Шевченка і російсько-українська війна 2014-2022 років:
in memoriam..... 306

Відомості про авторів 310

Програма
міжнародної науково-практичної конференції
ВІЙНА ТА ТУРИЗМ
(Київ, 11 листопада 2022 р.)

10.00 – 10.30 Відкриття конференції

проф. **Володимир Бугров**
ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

проф. **Роман Петришин**
ректор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

проф. **Ірина Вахович**
ректорка Луцького національного технічного університету

проф. **Мирослава Лендел**
проректорка Ужгородського національного університету

проф. **Тетяна Щербан**
ректорка Мукачівського державного університету

проф. **Роман Васько**
ректор Київського національного лінгвістичного університету

проф. **Целіна Ольшак**
ректорка Економічного університету в Катовіцах

проф. **Сергій Запотоцький**
декан географічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

10.30 – 11.00 Пленарне засідання

10.30-10.45 Васько Роман (Київ)
ПІДГОТОВКА ЗДОБУВАЧІВ КНЛУ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 242 ТУРИЗМ В УМОВАХ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ

10.45-11.00 Машіка Ганна (Ужгород)
ТУРИЗМ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

11.00 – 13.50 Секційне засідання

- 11.00-11.10 Зінченко Віктор, Руденко Ганна (Київ)
**ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СПРИЙНЯТТЯ ТУРИСТИЧНИХ
ЛОКАЦІЙ ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ В ПЕРІОД ВІЙНИ**
- 11.10-11.20 Ільїн Леонід, Пасічник Михайло (Луцьк)
**АДАПТАЦІЯ РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО
УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ**
- 11.20-11.30 Komańda Marcin, Dziubińska Agnieszka (Ополе, Катовіце)
**WYZWANIA DLA UKRAIŃSKIEJ TURYSTYKI PRZYJAZDOWEJ.
DOŚWIADCZENIE CZASU WOJNY**
- 11.30-11.40 Аксьонова Наталія (Харків)
**МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В ОГЛЯДОВІЙ
ЕКСКУРСІЇ ХАРКОВОМ**
- 11.40-11.50 Матвійчук Людмила, Лепкий Михайло, Смаль Борис (Луцьк)
**КОНКУРЕНТОЗДАТНІСТЬ ІНДУСТРІЇ ТУРИЗМУ ВОЛИНСЬКОГО
РЕГІОНУ В УМОВАХ ВІЙНИ**
- 11.50-12.00 Dyrka Stefan (Катовіце)
CYFROWY KAPITALIZM
- 12.00-12.10 Меліхова Тамара (Київ)
**СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ
В УКРАЇНІ**
- 12.10-12.20 Смирнов Ігор (Київ)
**СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З ЄС ТА НАТО У ТРАНСПОРТНО-
ЛОГІСТИЧНІЙ СФЕРІ: ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА ЄВРОЛОГІСТИЧНІ
ПРОЄКТИ**
- 12.20-12.30 Пестушко Валерій (Київ)
**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА ЯК ВИКЛИК МІЖНАРОДНОМУ
ТУРИЗМУ**
- 12.30-12.40 Споденець Ірина (Харків)
**ДОПОВНЕНА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК ПЕРСПЕКТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ РОЗ-
КРИТТЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ
АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ**
- 12.40-12.50 Винниченко Ігор (Київ)
**ВОЄННО-ТУРИСТСЬКИЙ АТЛАС УКРАЇНИ: ВІД ІДЕЇ СТВОРЕННЯ
ДО СЬОГОДЕННЯ**

- Гончарук Олена (Київ)
12.50-13.00 **ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА МІСЦЯХ ТЕМНОГО ТА ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ**
- Бабушко Світлана, Попович Сергій (Київ)
13.00-13.10 **ТЕНДЕНЦІЇ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТУРИСТИЧНОМУ РИНКУ, ЗУМОВЛЕНІ ВІЙНОЮ В УКРАЇНІ**
- Белікова Марина (Запоріжжя)
13.10-13.20 **ВИКОРИСТАННЯ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО, ЕКСКУРСІЙНОГО, МУЗЕЙНОГО ВИДІВ ТУРИЗМУ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ**
- Лисенко Валерій (Київ)
13.20-13.30 **ВІЙСЬКОВИЙ ТУРИЗМ В ЧАСИ МИРУ І ВІЙНИ**
- Дехтяренко Сергій (Житомир)
13.30-13.40 **ЧИ ПОТРІБЕН ВНУТРІШНІЙ ТУРИЗМ ПІД ЧАС ВІЙНИ АБО ЯК ПРАЦЮЄ ТУРИСТИЧНА АГЕНЦІЯ «ПАТРІОТ» ПІД ЧАС ВІЙНИ?**
- Цвілий Сергій (Запоріжжя)
13.40-13.50 **СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ТУРИЗМІ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**
- Ціватий Вячеслав (Київ)
13.50-14.00 **КОНЦЕПТ «ВЕЛНЕС-ТУРИЗМ» У ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ: ВОЄННИЙ, ОЗДОРОВЧО-АДАПТИВНИЙ, ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ І ПСИХОЛОГО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТИ**
- Кашка Марія, Пришляк Діана (Ужгород)
14.00-14.10 **ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНИ**
- Парфіненко Анатолій (Харків)
14.10-14.20 **ОБМЕЖЕННЯ МОБІЛЬНОСТІ ТА ТУРИЗМУ ЯК ПРИМУСОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ**
- Парацій Володимир (Бережани)
14.20-14.30 **ЗАВАЛІВСЬКИЙ ЗАМОК: ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ФОРМА ВІДРОДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ВТРАЧЕНИЙ АРХІТЕКТУРНИЙ ОБ'ЄКТ**
- Копилець Євгеній (Полтава)
14.30-14.40 **ПАМ'ЯТНИКИ НА ОЗНАМЕНУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПЕРЕМОГИ У ПОЛТАВСЬКІЙ БИТВІ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

14.40-14.50	Бучко Жанна (Чернівці) НАСЛІДКИ ВІЙСЬКОВОГО УРБИЦИДУ ДЛЯ МУЗЕЙНОЇ КУЛЬТУР- НОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ
14.50-15.10	ДИСКУСІЯ
15.10	ЗАВЕРШЕННЯ КОНФЕРЕНЦІЇ

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

Туризм під час війн та воєнних конфліктів: глобальні виклики для України та світу

Васько Роман

ПІДГОТОВКА ЗДОБУВАЧІВ КНЛУ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 242 ТУРИЗМ В УМОВАХ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ

З початком широкомасштабного воєнного вторгнення росії в Україну Київський національний лінгвістичний університет переорієнтував освітню діяльність переважно на дистанційну форму навчання, зокрема і здобувачів вищої освіти спеціальності 242 Туризм.

Активно використовуючи переоснащений новітнім мультимедійним обладнанням спеціалізований кабінет Туризмознавства та застосунок Microsoft Teams – центр для командної роботи в Office 365 від Microsoft, Університет забезпечив рівні можливості доступу до навчального контенту всім здобувачам вищої освіти.

Завдяки цьому учасники освітнього процесу, які перебувають у різних регіонах України та поза її межами, змогли: 1) спільно працювати у складі об'єднаних команд з розроблення проєктів туристичних подорожей, туристських маршрутів тощо; 2) складати програми віртуальних екскурсій; 3) досліджувати динаміку змін на туристичних ринках світу; 4) брати участь у спеціалізованих тренінгах, вебінарах, майстер-класах за участі провідних фахівців туристичної світової індустрії.

У новому 2022 / 2023 навчальному році спектр таких можливостей було значно розширено. Прикладами успішного застосування в освітньому процесі застосунку Microsoft Teams можна вважати організацію і проведення в дистанційному режимі таких заходів: 1) зустрічі з Головою Державного агентства розвитку туризму України Мар'яною Олесків (15 вересня 2022 р.); психолого-туристичного форуму «Туризм і війна» (26 вересня 2022 р.); презентацій доповідей студентів спеціальності 242 Туризм на патріотичному історико-мистецькому форумі «Перемогли фашизм – переможемо рашизм» (26 жовтня 2022 р.) та ін.

На окрему увагу заслуговує досвід здобувачів у розробленні власних проєктів віртуальних екскурсій мальовничими куточками України та їх презентації у соціальних мережах.

Суттєвих змін в умовах воєнної агресії зазнала й організація та проведення екскурсійної, технологічної, професійно-туристичної, навчальної педагогічної та асистентської практик. В умовах постійної загрози ракетно-бомбових обстрілів, переходу більшості туристичних підприємств на дистанційну форму роботи, з керівництвом баз практик (*Приватного акціонерного товариства «Українсько-канадське спільне товариство «ТОРОНТО-КИЇВ» (готель Холідей Інн), ТОВ «ДБІ Хотелз енд резортс» (Ramada Encore Kyiv), ТОВ «ТФК «Планета – Турсервіс – Україна», ТОВ «Травелія», ТОВ «Тревел профешнл груп», туристичної мережі «Поїхали з нами»* тощо) було погоджено дистанційний режим роботи практикантів.

Під час проходження практики здобувачі отримали змогу дистанційно ознайомитися з нормативно-правовою базою діяльності підприємств туристичної галузі, особливостями функціонування спеціалізованих туристичних платформ тощо.

Під керівництвом досвідчених інструкторів вони навчилися 1) здійснювати онлайн консультування вітчизняних та зарубіжних туристів, 2) бронювати готельні номери, авіа- та залізничні квитки, 3) формувати туристичні пакети, 4) аналізувати цінові пропозиції на ринку туристичних послуг, 5) комунікувати із зарубіжними партнерами підприємств-баз практики, 6) надавати послуги перекладачів з англійської, французької, іспанської, німецької мов в обслуговуванні іноземних туристів.

Важливим і необхідним завданням освітнього процесу також є моніторинг навчальних досягнень здобувачів вищої освіти, адже це дає змогу вчасно діагностувати можливі освітні втрати та ефективно на них реагувати. Для діагностування освітніх втрат проводяться опитування здобувачів, здійснюється їх аналіз та вживаються заходи для компенсації освітніх лакун.

Насамкінець зазначу, що у складних умовах воєнного стану, перебування учасників освітнього процесу як в Україні, зокрема й на окупованих її територіях, так і на різних континентах світу, колективу Університету вдалося забезпечити якість освітнього процесу з усіма його обов'язковими складниками: навчальним, дослідницьким, самоосвітнім і організаційно-виховним. Головним пріоритетом в умовах воєнної агресії для нас залишається така організація освітнього процесу з підготовки здобувачів вищої освіти, яка відповідала б викликам часу і сьогоденним умовам ринку праці.

ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ ДЛЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

Позитивний вплив туризму на економіку держави відбувається тільки у тому випадку, якщо він розвивається всебічно, тобто не перетворює економіку країни в економіку послуг. Іншими словами, економічна ефективність туризму передбачає, що він в державі повинен розвиватися паралельно і у взаємозв'язку з іншими галузями соціально-економічного комплексу. Вивчаючи наявність рекреаційно-туристичного потенціалу та наявність усіх складників самостійної галузі національної економіки, необхідним є розгляд питання про створення чіткої державної політики у сфері туризму та впровадження злагоджених механізмів її реалізації. Іноземний досвід свідчить про велику вигоду від в'їзного туризму, тому кожна держава вдається до багатьох заходів та розробляє туристичну політику. В умовах нестабільної політичної та економічної ситуації в Україні важливо дослідити питання розвитку в'їзного туризму та методи його стимулювання.

Трансформувати туризм у галузь, яка стійко розвивається, можливо, тільки вирішивши цілу низку серйозних системних проблем державного рівня. За роки існування український туризм як найскладніший об'єкт державного управління так і не набув «інституційної» визначеності, неодноразово змінюючи свою юрисдикцію і перебуваючи у підпорядкуванні різних відомств, що створювало неузгодженість дій окремих його підсистем і вело до неефективності туризму в цілому. Приділяти туризму значну увагу держава стала лише останніми роками. З'явилися «Державна програма розвитку туризму на 2002-2010 роки», Концепція «Державної цільової програми розвитку туризму та курортів на період до 2022 року». Початок інституційного оформлення сучасного туризму як галузі збіглося з важкою кризовою ситуацією як у ній самій, і у країні. Це означає, що вихід туризму з кризи проходитиме на тлі розробки та становлення стратегічної моделі управління галуззю, включаючи створення цілої низки нормативних механізмів та методологічних інструментів управління. Загальні вимоги до моделі: цільова спрямованість – соціальна відповідальність за здоров'я людини; наявність специфічної нормативно-правової бази туристичної галузі та коригування нормативно-правових систем пов'язаних з нею галузей; орієнтованість «з погляду соціо-еколого-економічних індикаторів, які допомагають зважити і надалі збалансувати ризики та вигоди всіх трьох вимірів з точки зору довгострокових цілей, що стоять перед країною в цілому» [1].

Перспективи світової економіки погіршилися після початку воєнної кризи в Україні 24 лютого 2022 року, що змусило експертів Світової організації торгівлі (СОТ) переглянути свої прогнози щодо світової торгівлі на найближчі два роки. Тепер очікуване зростання у 2022 році становитиме 3 відсотки, тоді як ще недавно економісти передбачали збільшення обсягу світової торгівлі на 4,7 відсотка у поточному році та на 3,4 відсотка у 2023-му. Однак і нові цифри можна переглянути через невизначеність, пов'язану з війною. «Воєнний конфлікт в Україні призвів до величезних людських страждань, але він також завдав збитків світовій економіці в критичний момент. Наслідки цієї війни відчуватимуться у всьому світі, особливо в країнах з низьким рівнем доходу, де значна частина витрат домогосподарств припадає на продовольство», – сказала Генеральний директор СОТ Нгозі Оконджо-Івеала [2].

Прямим економічним наслідком кризи стало різке зростання цін на сировину. Незважаючи на невелику частку у світовій торгівлі та виробництві, Росія та Україна є ключовими постачальниками товарів першої необхідності, включаючи продовольство, енергоносії та добрива. Постачання цих товарів тепер перебувають під загрозою через війну. Постачання зерна через порти Чорного моря вже зупинено, що може мати тяжкі наслідки для продовольчої безпеки бідних країн. Очікується, що світовий ВВП, скоригований за ринковим обмінним курсом, збільшиться на 2,8 відсотка у 2022 році після зростання на 5,7 відсотка у 2021 році. У регіоні СНД у 2022 році очікується зниження імпорту на 12 відсотків та ВВП – на 7,9 відсотків, проте експорт має зрости на 4,9 відсотка, оскільки інші країни продовжують покладатися на російські енергоносії. Регіональні диспропорції можуть скоротитися через слабкий попит на імпорт у Європі та Азії. Обсяг товарної торгівлі у 2021 році зріс на 9,8%. Її вартість у доларах США зросла на 26 відсотків до 22,4 трлн доларів США. Вартість торгівлі комерційними послугами також збільшиться на 15 відсотків у 2021 році та становитиме 5,7 трлн доларів [2].

Воєнна криза – не єдиний фактор, який чинить тиск на світову торгівлю. Карантин у Китаї, пов'язаний із запобіганням поширенню COVID-19, порушує ланцюжки поставок у морській торгівлі та може призвести до відновлення дефіциту виробничих ресурсів та зростання інфляції. Конфлікт в Україні також позначиться на торгівлі послугами, зокрема у транспортному секторі, який охоплює контейнерні перевезення та пасажирські авіап перевезення. «В умовах кризи необхідно розширювати торгівлю, щоб забезпечити стабільний та справедливий доступ до товарів першої потреби. Обмеження торгівлі поставить під загрозу благополуччя сімей та підприємств і зробить завдання сталого економіч-

ного відновлення після COVID-19 ще більш проблематичним», – наголосила Генеральний директор СОР [2].

Історично Україна є країною переважно внутрішнього туризму з пріоритетом санаторно-курортного лікування, включеним до туристської галузі як одна з головних підсистем. Наявність потужного санаторно-курортного комплексу, що створювався багато років на базі найбагатших унікальних природних ресурсів, та офіційне визнання здоров'я показником національної безпеки припускають, що фактор збереження здоров'я стане основним при розробці моделі розвитку внутрішнього туризму в Україні, заохочуючи та розвиток в'їзного туризму. Проте аналіз проблем санаторно-курортного комплексу показує, що повноцінно і ефективно виконувати свої завдання він зможе тільки після комплексної перебудови всієї санаторно-курортної системи. Треба створювати інститут санаторно-курортної галузі як найважливіший стратегічний сектор внутрішнього та в'їзного туризму. «Необхідна по-сучасному організована система, готова тримати під контролем здоров'я всіх громадян країни і відповідати за його відновлення. Ця система повинна мати необхідні потужності, розміщувати свої організації в доступних для населення районах, включати необхідні напрями санаторно-курортного лікування, використовувати нові здоров'язберігаючі технології та інструменти лікування, залучати володіють ними висококваліфіковані медичні кадри» [3].

Російське вторгнення в Україну може призвести до катастрофічного зниження прогнозованого глобального економічного зростання у 2022 році на 1 відсоток, йдеться у звіті про стан світової економіки Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), опублікованому 24 березня. «Головний висновок звіту – зниження цього річного прогнозу глобального зростання», - сказав Річард Козул-Райт, директор Відділу глобалізації та стратегій розвитку ЮНКТАД, виступаючи в Женеві. «Ще у вересні минулого року передбачалося, що зростання світової економіки становитиме 3,6 відсотка. Тепер очікується зростання у 2,6 відсотка, і основна причина цього – війна в Україні» [4].

Інфляція зростає, а країни, що розвиваються, вже обтяжені борговим тягарем в один трильйон доларів США. У цій ситуації ЮНКТАД визнав недостатніми вже вжиті фінансові заходи, спрямовані на підтримку країн, що розвиваються, зіткнулися з нестабільністю обмінних курсів, зростаючим відсотковим ставкам та стрімким зростанням цін на продовольство та паливо. Всеосяжна багатостороння фіскальна реформа – можливо, за масштабами та амбіціями порівнянна з американським планом Маршалла, який підтримав Західну Європу після Другої світової війни – терміново необхідна для покращення фінансової ліквідності країн, що розвиваються, вважають у ЮНКТАД. Це допоможе запобіг-

ти можливому банкрутству як країн, що розвиваються, так і країн із середнім рівнем доходу [4].

21 квітня 2022 року, відбувся міжнародний вебінар «Роль та місце туризму під час конфліктів та воєн». Світ має приклади післявоєнного відновлення туристичної галузі: Чорногорія, Хорватія, Кіпр, Єгипет, Ізраїль, Колумбія, Північна Ірландія, Японія та Південна Корея, в яких відродження і становлення цієї галузі розпочалося або під час військових дій, або після їхнього закінчення. Тож нинішню увагу до України з боку практично всього світу застосовуємо з користю. Голова Державного агентства розвитку туризму України Мар'яна Олесків з експертами туристичної індустрії Великобританії, США, Австралії, Канади, Бельгії та Австрії обговорили, як після перемоги зробити Україну успішним туристичним напрямком [5].

1. *Шерешева М.* Індустрія туризму: наслідки пандемії і умови розвитку. *Рекреація і туризм.* 2020. № 2(6). С. 30–45.
2. ВТО: російсько-український конфлікт ставить під загрозу відновлення світової торгівлі. *Новини ООН*. URL: <https://news.un.org/news/topic/economic-development>
3. *Баснина Т.Д.* Управління санаторно-курортним комплексом: основні проблеми і тенденції розвитку // *Вісник КНУ*. – 2021. – Т. 12. – № 1. – С. 62-77.
4. Російське вторгнення в Україну може призвести до зниження глобального економічного зростання. *Новості ООН*. URL: <https://news.un.org/>
5. <https://nuft.edu.ua/news/podiyi/rol-ta-misce-turizmu-pid-chas-konfliktiv-ta-voyen>

Матвійчук Людмила, Лепкий Михайло, Смаль Борис

КОНКУРЕНТОЗДАТНІСТЬ ІНДУСТРІЇ ТУРИЗМУ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Війна, що зараз триває в Україні, вплинула на всі сфери життя. Організація турів тепер відбувається з урахуванням комендантської години та наявності укриттів для туристів, що змінює підходи до конкурентоздатності індустрії туризму. Загалом, конкурентоздатність туризму в регіонах України, залежить від наявності та розвитку туристичного потенціалу територій, різновекторною спеціалізацією, впливом специфічних факторів, які сьогодні мають переважно деструктивний вплив, особливо через вторгнення Росії в Україну тощо. Проте, інтерес іноземців до України сьогодні зріс у десятки разів, а індустрія туризму після перемоги стане рушійною силою швидкого відновлення регіонів. Тому, дослідження конкурентних переваг індустрії туризму в регіонах України є надзвичайно актуальним.

Грунтовні наукові результати в дослідженні конкурентоздатності індустрії туризму України отримані такими вченими: Н. Барвінок, Ю. Барським,

Д. Басюк, М. Босовською, І. Вахович, І. Винниченком, А. Голод, О. Любіцевою, М. Мальською, Л. Чепурдою та іншими. Проте регіональні особливості конкурентних переваг індустрії туризму в умовах війни досліджено недостатньо.

Розвиток індустрії туризму в умовах війни призупинився. Проте, досвід багатьох зарубіжних держав свідчить, що у післявоєнний період туристичні потоки значно збільшуються. Відтак, регіони вже сьогодні мають чітко працювати над формуванням конкурентних переваг та туристичної привабливості своїх територій. Сьогодні, можна навести ряд прикладів країн, де туризм розвивався швидкими темпами у післявоєнний період. Так, Ізраїльсько-Палестинський конфлікт продовжується декілька десятиліть. Сьогодні ця країна продовжує жити у стані війни з Палестиною. Незважаючи на це, іноземні туристи продовжують відвідувати Ізраїль, а на туризм припадає 6,2% економіки країни. Іншим прикладом є конфлікт у Боснії та Герцеговині, який тривав кілька років та після завершення якого, згідно статистики, приріст туристичних потоків становив до 24 % в рік [1].

Зазначене дає можливість припустити, що після завершення війни в Україні очікується збільшення туристичних потоків, особливо в регіони, які є історично та культурно багатими, до таких регіонів належить Волинська область. Історія Волині нерозривно пов'язана з багатьма європейськими країнами. Туристичний потенціал Волинської області представлений чотирма центрами туристичної інформації, трьома національними природними парками. Крім того, в області функціонує 231 рекреаційна зона, 118 рекреаційних пунктів, 152 заклади розміщення, 285 агросадиб, 7 санаторіїв, 17 музейних закладів, 267 озер, 1534 об'єкти культурної спадщини, 1 туристичний кластер, 2 екопарки, 2 офіційних туристичних веб-ресурси, 341 суб'єкт туристичної діяльності області [2].

Враховуючи те, що Волинська область є транскордонною та має мультикультурну спадщину, індустрія туризму є однією з ключових та відіграє важливу роль в регіональній економіці. Аналіз конкурентних переваг індустрії туризму регіону свідчить про значний туристичний потенціал. В регіоні періодично здійснюється підготовка та підвищення кваліфікації стейкхолдерів туризму (здійснено проєкт фахової підготовки екскурсоводів для міста Луцька «Школа екскурсовода», періодично відбувається навчання голів територіальних громад та фахівців з туризму тощо), реалізовується ряд грантових проєктів щодо промоції та розвитку туристичної інфраструктури (проєкти «Нове життя старого міста: ревіталізація пам'яток історико-культурної спадщини Любліна і Луцька», «Промоція та захист природної спадщини міських річок та прибережних територій Жешува та Луцька тощо), відбувається стимулювання розвитку різних

видів туризму (підтримка малого підприємництва у сфері організації сільського та зеленого туризму, створення курортних зон в регіоні тощо), туристичний брендинг регіону (створено бренд «Волинь унікальна» проводиться робота із відродження найбільшого туристичного маршруту «Золота діадема Волині» тощо).

Проте, існує ряд перешкод у формуванні конкурентних переваг індустрії туризму в регіоні. До загальних деструктивних факторів розвитку туризму віднесено: військову агресію Росії проти України, кризою, пов'язаною із появою та поширенням нового небезпечного вірусу COVID-19 по всій планеті, недосконале законодавство, яке регулює сферу сільського зеленого туризму тощо. До локальних проблем віднесено: недофінансування індустрії туризму з обласного бюджету (найнижчий показник серед усіх регіонів України), відсутність пішого переходу та наявність черг на пунктах митного пропуску, припинення етапів робіт, щодо створення курорту державного значення «Шацьк», відсутність оптимального графіку руху залізничних потягів тощо.

На нашу думку, підвищити рівень конкурентоздатності індустрії туризму регіону в сучасних умовах, доцільно шляхом об'єднання суб'єктів господарювання зазначеної галузі. Аналіз наявних об'єднань в індустрії туризму засвідчує, що найефективнішими об'єднаннями є альянси, спілки, кластери, туристичні братства тощо. Застосування такої політики в розвитку регіону, дозволить розробляти та реалізовувати комплексні регіональні продукти, які відповідатимуть сучасним вимогам безпеки, світовим стандартам, запитам сучасних туристів, а також які будуть більш безпечними та якісними, і зможуть швидше інтегруватись в глобальний туристичний ринок.

Кластерна політика як інструмент підвищення рівня конкурентоздатності індустрії туризму регіону набула поширення в багатьох країнах світу. Проведений аналіз зазначеної дефініції дозволяє трактувати туристичний кластер як добровільне об'єднання різних стейкхолдерів для формування продуктів та послуг високої якості шляхом кооперації малого та середнього бізнесу в регіоні, а також створення комплексних регіональних продуктів, які базуються за засадах безпеки та відповідають сучасним вимогам. В сучасній Європі налічується більше ніж 2500 кластерів. Аналіз літературних джерел з даного питання засвідчує, що кластерна економіка як мінімум на 40 % ефективніша за традиційну галузеву [3].

Переваги кластеризації в індустрії туризму є очевидними, основними з яких для суб'єктів господарювання в регіоні є:

- можливість спільного використання туристичного потенціалу регіону;
- можливість провадження спільного маркетингу;

- організація формування та реалізації туристичної продукції та послуг учасників кластеру;

- формування, розвиток та просування регіональних туристичних брендів;
- можливість участі в спільних розробках, заходах тощо.

Таким чином, після завершення військових дій в Україні, регіони матимуть можливість інтенсивно розвивати туризм. Наслідки війни, регіони України відчуватимуть ще довгий час, руйнування інфраструктури регіонів вже сьогодні є колосальні та потребують значних капіталовкладень. Саме туризм може стати реальною рушійною силою щодо швидкого відновлення інфраструктури регіонів.

Проведений аналіз конкурентоздатності індустрії туризму Волинського регіону показав, що основними перспективами галузі в сучасних умовах є значна мультикультурна спадщина, вигідне географічне розташування, системна спрямованість розвитку спеціальних видів туризму, реалізація ряду грантових туристичних проектів тощо. Доведено, що у післявоєнний період кількість туристичних потоків може значно збільшитись, що потребує активних дій вже сьогодні. Визначено перспективні напрями підвищення конкурентних переваг індустрії туризму регіонів в сучасних умовах. Одним з основних таких напрямів є об'єднання суб'єктів індустрії туризму у вигляді кластерів, альянсів, спілок тощо. Впровадження кластерної політики в регіонах, дозволить стейкхолдерам більш ефективніше працювати та формувати комплексні регіональні туристичні продукти, які відповідатимуть сучасним вимогам, а також міжнародними нормам, правилам та стандартам. Зазначене дозволить посилити конкурентні переваги індустрії туризму в регіонах України та полегшить інтеграцію регіональних туристичних продуктів в глобальний туристичний ринок.

1. *Барвінок Н.В.* (2022) Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. Вип. 18(2). С. 206-217.
2. *Вахович, І.М., Матвійчук, Л.Ю., Смаль, Б.А.* (2022). Розвиток індустрії гостинності в сучасних умовах: тенденції та заходи посилення конкурентних переваг. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. Том 6 (41). С. 494-502.
3. *Голод А.П., Іжевська О.П., Коркуна О.І.* (2019). Кластерна модель розвитку індустрії гостинності регіону. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. Випуск 4 (21). С. 375-380.

Бабушко Світлана, Попович Сергій

ТЕНДЕНЦІЇ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТУРИСТИЧНОМУ РИНКУ, ЗУМОВЛЕНІ ВІЙНОЮ В УКРАЇНІ

Війна, підступно розв'язана російською федерацією проти України, стала гуманітарною катастрофою не лише для України, але й для усього світу. Вона стала головною перешкодою, що зруйнувала надії на відновлення туризму в Європі після пандемії. Адже експерти прогнозували, що європейський туризм зможе повністю відновитися до передпандемійного рівня вже у 2023 р. Однак, війна негативно вплинула на відновлення туризму в Європі, зокрема призвела до значного зменшення туристичних потоків. За прогнозами фахівців, втрати туристичної галузі у світі від цієї війни можуть перевищити 14 млрд доларів. Тому необхідно всебічно вивчати, як війна впливає на туризм і намагатися мінімізувати її негативний вплив.

Метою доповіді є розкриття основних тенденцій, що сформувалися на європейському туристичному ринку через війну на території України.

Як відомо, європейський туристичний ринок було орієнтовано переважно на туристів з пострадянських країн. Так, за статистикою, російські туристи посідали 11-те місце за своєю чисельністю у туристичних потоках до Європи. Україна ж посідала 13-те місце [1]. За даними ВТО, у 2019 р. налічувалось 75 млн прибуттів з обох країн, що становило 5% глобальних показників. Крім того, якщо мова йшла про витрати туристів, то роль обох країн значно посилювалася. Так, у 2019 р. туристами з України та росії було витрачено близько 50 млрд доларів США, що у світовій частці становило 8% [2]. Закономірно, що війна радикально змінила ситуацію в обох країнах, і як наслідок, на туристичному ринку Європи.

На початку війни українці майже зовсім перестали подорожувати. Рятуючись від бомбардувань, обстрілів, бойових дій, мільйони українців змушені були виїхати закордон. Однак, уже не як туристи, а як біженці. Туризм в Україні майже припинив своє функціонування. Війна призвела до глобальної кризи українського ринку туристичних послуг, що не встиг ще повністю оговтатись від пандемії, і спричинила негативні явища на європейському ринку.

Показники туристичної діяльності зменшилися ще й тому, що російські туристи стали небажаними в багатьох країнах Європи. Їм стало набагато важче потрапити до європейських країн через введення санкцій проти російських авіакомпаній, заборону використання ними європейського повітряного простору та ін. Подекуди російським туристам й узагалі неможливо потрапити до Європи. Такі країни як Польща, Естонія, Латвія, Литва повністю призупинили видачу віз росіянам. Інші країни, через введені санкції проти Росії, також ввели певні обмеження для їх відвідування росіянами.

Наприклад, популярні destinations – курорти Туреччини у 2018 р. прийняли на відпочинок 6 млн росіян та 1.4 млн українців. Разом це становило 16%

усіх туристичних прибуттів до Туреччини. Улітку 2022 р. переважна більшість українців не мали змоги поїхати на відпочинок на турецькі курорти. Частка російських туристів також значно зменшилася, через санкції та обмеження. Також через те, що вони переорієнтувалися на азійські країни, зокрема Таїланд і Китай, та ті сусідні країни, що залишалися відкритими для них, а саме Казахстан, Грузія, Узбекистан та ін. Таким чином, війна та санкції проти країни-агресора найбільш вдалилися по туристичним маршрутам. Відтак, мова йде про тенденцію істотного зменшення виїзних потоків з України та Росії.

Туристичні дестинації, економіка яких значною мірою залежить від туризму постраждали ще більше. Вони сподівалися розпочати туристичний сезон раніше, щоб компенсувати втрачені доходи від пандемії. Однак, ці сподівання були марними. Найбільше постраждали туристичні напрямки поблизу України, зокрема Польща, Болгарія, Хорватія, Естонія та Угорщина, Багато туристичних операторів у цих країнах намагаються допомогти біженцям, які втікають від російських військ, працюючи не на отримання прибутку, а виконуючи соціальну роль. Так, незважаючи на те, що цього року кількість скасування у Хорватії була мінімальною, країна гостро відчуває уповільнення кількості бронювань у готельному секторі та секторі авіап перевезень. Загалом, за даними компанії ForwardKeys, що займається обробкою туристичних даних, кількість бронювань у зазначених країнах зменшилася на 30-50%. Наприклад, Республіка Молдова втратила 69% авіаперельотів у порівнянні з 2019 р., Словенія – 42%, Латвія – 38%, Фінляндія – 36% [2]. Варто зауважити, що туристична галузь Європи почала поступово відновлюватися від наслідків пандемії. Незважаючи на війну в Україні, європейський ринок авіап перевезень невпинно зростає з березня до травня 2022 р., у тому числі кількість авіап перевезень на внутрішньоєвропейському ринку та кількість перельотів зі США до Європи. Також зростанню подорожувань сприяло послаблення обмежень на поїздки, зокрема станом на 13 травня 2022 року 36 країн скасували всі обмеження на подорожі, пов'язані з COVID-19. Однак, війна продовжує становити серйозну загрозу для відновлення туризму.

На європейському континенті у сфері туризму відчутними є збитки через зростання вартості пального, проблеми з ланцюгом поставок, інфляцією та страйками працівників. Останніми місяцями різко зросли ціни на енергоносії, серйозно стурбувавши готельних операторів. Страйк водіїв вантажівок в Іспанії спричинив спорадичний дефіцит їжі та товарів. За даними Всесвітньої продовольчої програми ООН, готелі та ресторани з усіх сил намагаються знайти доступну заміну для ключових поставок, що надходили з України. За даними ForwardKeys, лише за перший тиждень війни кількість проданих авіаквитків у

Європі впала на 23 %, а трансатлантичних – на 13% [2]. Отже, простежується ще одна тенденція – негативний вплив на економіку туристичних дестинацій Європи, що проявляється через слабке економічне зростання та збільшення інфляційних процесів.

Враховуючи викладене вище, можна констатувати, що тенденції на європейському туристичному ринку через війну в Україні є наразі негативними. У цілому, війна в Україні додає додаткових ризиків до процесу відновлення європейського туризму та ставить перед нею нові, надзвичайно складні виклики.

1. How the war in Ukraine will affect tourism. Economist Intelligence Unit, 2022. URL: www.eiu.com
2. The Summer travel outlook 2022 report. ForwardKeys, 2022. URL: <https://forwardkeys.com/2022-summer-outlook>

Тищенко Ольга

ТУРИЗМ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ВИКЛИКИ Й ПЕРСПЕКТИВИ

Один з бізнес-напрямків, який постраждав найбільше під час війни – це туризм. З початку повномасштабної війни туризм в Україні, зі зрозумілих причин, фактично помер. Частина туристичних компаній закрилась, інші переорієнтували свою діяльність на волонтерство – використовували свої автобуси для евакуації біженців, залучали зв'язки, щоб організувати закупівлю гуманітарної допомоги з-за кордону. Про відновлення основної діяльності туристичні компанії тривалий час навіть не думали [1].

Але, починаючи з травня, з настанням потепління, серед українців почали з'являтися запити на відпочинок: спочатку у межах міста, області, потім десь у горах, а зараз навіть з'являється зацікавленість у турах за кордон, на море. Деякі українські туристичні агенції зараз співпрацюють з популярним у Польщі туроператором Rainbow Tours, який возить туристів у Туреччину, Єгипет Туніс, Іспанію та інші курортні країни.

Відпочивати під час війни, щоб хоч трохи відновити свої сили і психічне здоров'я, не просто можна, а й навіть потрібно. Хоча б заради того, щоб з новими силами приєднатися до боротьби з ворогом.

Військові дії на території нашої країни примушує багатьох думати, що іноземці до нас тепер не поїдуть ще дуже довго. Однак у світі є багато прикладів, коли після масштабних конфліктів країни швидко відновлювалися та знову приймали гостей. Зокрема, в Ізраїлі, Чорногорії, Румунії, Грузії й інших країнах відродження і становлення туристичної галузі розпочалося або під час військових дій, бо після їх закінчення [2].

Потрясіння, викликані збройними конфліктами, вносять глибокі зміни в туристичний «ландшафт» країн. Нинішню увагу до України з боку практично усього світу теж можна застосувати з користю: давати інформацію про нашу історію та культуру, а не тільки про бойові дії. Створюється нова спадщина, а постконфліктний «туризм пам'яті» з часом змішується із іншими напрямками – культурним чи морським туризмом.

За ці вісім місяців війни наші міста стали містами свободи. Після перемоги хотілося б нашу внутрішню незламність трансформувати у нову ідею, яка зазвучить дуже голосно. Це – туризм свободи. Ми мандруємо, щоб відчуті дух місця. Свобода – це те, що давно панує в Україні, і люди, які захочуть її відчуті, будуть мандрувати нашою країною.

Всі ми любимо природу, відчуваємо її енергію. Вона нас наповнює, відновлює і надихає. І, напевно, любов до нашої землі ніколи не була настільки сильною. Київське Трипілля, Дністровські каньйони, вершини Карпат, степи Бессарабії, Олешківські піски і Кримські гори. Все це – наша прекрасна Україна. Кожен її куточок заслуговує на те, щоб зберегти і показати його світові. Необхідно відновити автентичні гуцульські садиби в Карпатах, створити нові сучасні проекти поруч із природою, та зробити масштабний проєкт, який об'єднає всю Україну. У нас є всі умови, щоб стати країною, в яку люди будуть їхати за релаксацією та відновленням.

Надзвичайно скоро ми відродимось із попелу, як фенікс. Наші села будуть селами майбутнього. Можливо, будуть створені нові проєкти поселень для українців. Вони говоритимуть не про біль втрати свого рідного дому, а про новий гарний початок.

Ми зараз єдині, і спільнота – це ключове слово в місті та селі, яке може багато змінити. І єдине, що нам потрібно зробити – зберегти єдність, яка є зараз, бо потім треба буде багато робити разом. Разом відроджувати культуру, розвивати народні ремесла, запускати крафтове виробництво та вишукувати нові можливості. Будувати села майбутнього, гуртуватись у спільноти, думати, наскільки бути екологічними і чи цікаво буде туристам їхати в такі села майбутнього. Ще більше розвивати місцевий туризм в Опішні, Тустані, Пархомівці, Трипіллі і Каневі [3].

Впевнена, що багато людей захоче відвідати ті місця, які вже стали символами цієї війни. Якщо досі люди подорожували місцями козацької слави – до Холодного Яру, Черкащини, Хортиці, – то скоро до них додадуться місця нашої нинішньої слави: Чорнобаївка, Маріуполь, Гостомель, Буча, Бородянка, Ізюм. Нам важливо вже зараз створювати подібні туристичні програми, щоб українці

мали розуміння того, що відбулося, і розповідали про нашу боротьбу та перемогу своїм дітям, внукам та всьому світу.

Сьогодні мільйони людей по всьому світу знають про Україну та підтримують українців. У багатьох виник інтерес до нашої історії, традицій, цінностей. Тож після нашої перемоги, коли відкриються аеропорти, можемо сподіватися на великий потік туристів. Навіть зараз вже в українських містах з'являються індивідуальні туристи, які пересуваються залізничним та автотранспортом.

Світова туристична спільнота підтримує Україну та ініціює заходи, на яких можна розказати про стан туристичної сфери міст, наші можливості та потенціал на міжнародній арені, аби надалі відновити туристичні потоки до нашої країни. Всесвітня туристична організація, яка є структурою ООН цьогорічним девізом обрала – «Туризм це не тільки мандрівки, це мир» [4].

Україна вчиться жити та працювати під час воєнного стану. Ми віримо, що війна скоро закінчиться нашою Перемогою. І в перспективі нас очікує збільшення як зовнішніх, так і внутрішніх туристичних потоків завдяки постійно зростаючому інтересу до сучасного життя України, нашої історико-культурної спадщини.

1. Туризм під час війни 2022: факти від туристичних фірм Львова. URL: https://zaxid.net/turizm_pid_chas_viyни_2022_faktи_vid_turistichnih_firm_lvova_n1542665 (дата звернення: 12.10.2022)
2. Шуміхін Є. Голова ДАРТ Олеськів: Після війни туризм зміниться в будь-якому випадку. URL: <https://interfax.com.ua/news/interview/826803.html>. (дата звернення: 22.10.2022)
3. Країна свободи. Чим приваблюватиме туристів Україна після війни. URL: <https://life.nv.ua/ukr/blogs/yak-rozvivatimetsya-ukrajina-pislya-viyни-maybutnye-turizm-50229752.html> (дата звернення: 12.10.2022)
4. Туризм у Києві: сучасний стан та плани з відновлення сфери. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/71973/> (дата звернення: 18.10.2022)

Машіка Ганна

ТУРИЗМ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

На сьогоднішньому етапі розвитку подій на території України продовжують утворюватись ресурси, які будуть основою для розвитку воєнного туризму в майбутньому. Початок російсько-української війни ще у 2014 році (анексія АР Криму, окупація Донецької та Луганської областей та проведення там активних бойових дій) та повномасштабне вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року стали причиною масштабних руйнувань міст та

сіл, створення оборонних споруд, виникнення певних ландшафтних утворень в процесі активних бойових дій (вибухи, випалювання, затоплення тощо), залишків зруйнованої зброї та масштабні поховання постраждалих, що викликає цікавість та бажання вшанувати всіх постраждалих під час війни у великій кількості людей[1]. На жаль виробництво на багатьох підприємствах призупинило свою діяльність, а туристична галузь в Україні була поставлена «на паузу».

Станом на сьогоднішній частина туристичних фірм не відновило свою діяльність і вимушені були закритися. Що стосується відновлення турів по Україні, то це дуже складне питання. Через велику кількість внутрішньо переміщених осіб, яких розміщували в готелях, санаторіях, пансіонатах, школах, дитячих садках та ін., можливість розмістити бажаючих туристів, які хотіли б скористатися турами дуже складно. Для того, щоб хоч якось відновити соціальну сферу в містах західної України, для внутрішньо переміщених осіб почали будувати модульні містечка, зведення яких триває 45-60 днів. Відповідно до даних Державного агентства розвитку туризму, за вісім місяців повномасштабної війни надходження до державного бюджету від туристичної галузі впали на 25%. [3] Логічно, що у випадку продовження активної фази війни ця рецесія продовжиться. Тим не менш український туристичний бізнес розраховує на швидке повоєнне відновлення.

Протягом активної фази російсько-української війни важливе місце належать проведенню екскурсій. Сьогодні вони активно проводяться в центральних та західних областях України. Для інформування населення області про різні події та заходи, використовуються місцеві телеграм- та вібер-канали, а також соціальні мережі, де більш детально розповідають про час та програми заходів. Україна має подбати про власну туристичну репутацію вже зараз. Саме відновлення функціонування галузі слід розпочати з регіонів, які найменше постраждали від війни. Це дозволить сформувати першочергову основу для прийому туристів. Інвестиційні потоки мають рухатися від Заходу на Південь і на Схід: від Ужгорода до Одеси та Києва, а далі — в інші регіони після відновлення усієї необхідної інфраструктури та розмінування територій. [2]

Щодо відродження туризму у звільнених містах, до цього питання потрібно ставитись досить обережно. Будь-які проекти, які охоплюватимуть ці локації, повинні стати, в першу чергу, складовою меморіального туризму України. До цієї справи слід залучити відповідні державні органи: Інститут національної пам'яті та Державне агентство розвитку туризму. Усі маршрути мають бути побудовані з урахуванням того, що це місця трагедій, тому розміщення будь-яких атракцій на таких маршрутах є неетичним і

недоцільним. Тому, враховуючи активні воєнні дії, які на сьогоднішній день відбуваються на території України, масові руйнування населених міст і сіл, масові поховання населення та військових, що боронили цю територію, створення братських могил, оборонні споруди та місця найзначущіших битв в післявоєнний період будуть мати важливе значення для розвитку саме такого напряму воєнного (мілітарного) туризму як воєнно-історичний туризм.

В зонах ведення активних бойових дій в російсько-українській війні на території України створюється велика кількість оборонних споруд, які відіграють важливе місце у збереженні життя військових та в перебігу битв. Варто зауважити, що кожна така оборонна споруда вже супроводжується, а в майбутньому буде ще більше, історіями перебігу битв та збереження життя або жителів, або військових. [4]

Велике різноманіття рекреаційних ресурсів, якими Україна володіє в достатку, і відповідних туристично-рекреаційних послуг відіграють важливу роль у формуванні туристичного бренду території. Власне, це найперше, на що звертає увагу пересічний мандрівник. Ймовірно, нам ще доведеться вдосконалювати вцілілий туристичний арсенал і, звісно ж, відбудовувати зруйнований. Усе це потрібно робити з урахуванням минулого досвіду, проте більше звертати увагу на сучасні тенденції, які змінюються ледь не щодня. Так само, як це роблять українські туристичні організації, які адаптувалися до реалій війни. Сьогодні фокус турагенцій зосереджений на розвитку внутрішнього туризму, розробці автобусних турів за кордон та пошуків оптимального формату роботи після перемоги.

Процес переродження українського туризму вже розпочався. Саме зараз слід займатися активною промоцією України та її туристичного потенціалу, будувати нові плани та залучати до цього процесу міжнародних партнерів. Відбудова України після війни – це можливість залучити до модернізації країни між-народних експертів з різних галузей. Досвід багатьох країн, в яких відбувалися військові дії, показує, що кількість туристів в післявоєнний період до даних країн тільки зростає. А за рахунок надходжень від іноземних туристів можна швидше підвищити економіку країни, в порівнянні і з іншими галузями які потребуватимуть тривалішого відновлення.

Україна переможе і буде залишатися незалежною країною. На шляху до відтворення соціально-економічного сектору ми потребуватимемо чимало коштів, але за рахунок мільйонам людей, які підтримують Україну у цей складний для нас час, ми зможемо відбудувати нашу країну і станемо найвідвідуванішою країною у Європі.

1. Zavarika G. M. Military tourism as a peculiarity of tourism development in a post-conflict territory. Journal of geology geography and geocology. 2022. 31 (1). pp.186-193. DOI: <https://doi.org/10.15421/112218>.
2. Каднічанський Д., Каднічанська Н. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації // Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції. (Львів, 9 жовтня 2020 р.). – Львів, 2020. – С. 132-138.
3. Голова ДАРТ Олеськів: Після війни туризм зміниться в будь-якому випадку. URL: <https://interfax.com.ua/news/interview/826803.html> (дата звернення: 01.10.2022).
4. МКІП продовжує фіксувати воєнні злочини росіян проти культурної спадщини. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7195.html> (дата звернення: 2010.2022).

Васильчук Володимир

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

В умовах повномасштабної війни в Україні все більш проблематичним стає розвиток сучасного туризму. Але, туристичний сектор української економіки вистояв і продовжує функціонувати. Активна політика всіх інституцій туризму сприяє формуванню в державі нового почуття громадянської ідентичності, базованої на цінностях довіри, толерантності, відкритого доступу до історико-культурної спадщини України. Різноманітна історична та культурна спадщина України є невід’ємною складовою світового культурного надбання, що неодноразово визнавалося міжнародною спільнотою.

Згідно документами ВТО, зокрема Допоміжного рахунку туризму (ДРТ), «внутрішній туризм включає діяльність відвідувачів-резидентів у межах певної країни» [1, с. 15]. 2018 р. дані ВТО вказували що, в усьому світі було здійснено близько 9 мільярдів внутрішніх туристичних поїздок, і це у 5 разів більше, ніж міжнародних [2]. Сьогодні у ЄС також є надії на пожвавлення внутрішнього туризму, на який у докризовий період припадало близько 85% прибуттів [3].

Варто зазначити, що навіть в умовах наявних обмежень туристи продовжують відкривати для себе нову Україну. Отже, війна не скасовує, а навіть підсилює необхідність відпочивати та відновлюватися: на умовно безпечних територіях люди продовжують подорожувати, працюють готелі та санаторії, гіді організовують походи та екскурсії.

Особливо, зважаючи на потребу у більш ефективному та якісно новому етапі розвитку туристичної сфери, важливими сьогодні є поширення і розкриття історико-культурні спадщини нашої держави. Історико-культурна спадщина втілює досвід, цінності, надбання різних поколінь та відтворює багатовікову історію розвитку суспільства. У зв’язку з цим, є великий попит серед туристів на

поїздки по визначним історичним місцям в Україні. Це сприяє діяльності туристичних компаній які поступово відновлюються.

В умовах російської агресії історико-культурна спадщина Україна зазнала значних економічних, фінансових втрат. Так, після анексії в Криму регулярно проводяться незаконні археологічні дослідження. Отже, масштабні розкопки проводилися в рамках реалізації інфраструктурних проєктів – будівництва Кримського мосту, траси «Таврида», магістрального газопроводу «Краснодарський край – Крим». На цьому об'єкті «за останні два роки в ході розкопок було знайдено понад 1 млн артефактів, понад 100 тис. з них становлять велику наукову цінність». З кримських музеїв регулярно вивозяться в країну-агресора експонати для виставкової діяльності. 2016 р. у Третяковській галереї в Москві експонувалися 38 картин художника І. Айвазовського з Феодосійської картинної галереї; у 2016–2017 рр. у м. Санкт-Петербурзі проходила виставка «Подорож до Криму», для якої були надіслані експонати з Центрального музею Тавриди у Сімферополі; у 2017 р. в заповіднику «Абрамцево» (Московська область) на виставці «Кіммерія Максиміліана Волошина» демонструвалися речі з Дому-музею М. Волошина у Коктебелі; у 2019 р. з фондів Центрального музею Тавриди, Феодосійського музею старожитностей, Ялтинського історико-літературного музею були вивезені до м. Казані експонати татаро-монгольської кочової культури для показу на виставці «Золота Орда і Причорномор'я. Уроки Чингізидської імперії» [4, с. 45-46]. Цікаво що, 14 грудня 2016 р. суд Амстердама вирішив повернути Україні «скіфське золото», однак у січні 2017 року кримські музеї почали процес оскарження рішення. Українська сторона заявила, що золото скіфів має повернутися в Україну, а держава-агресор наполягає на його поверненні до Криму [5].

Одним з наслідків «гібридної агресії» стало, повномасштабне знищення культурної спадщини України, вбивства громадян, мародерство та переписування історії. Це жахливі обстріли та бомбардування з боку російських окупантів, які зруйнували повністю або пошкодили безліч музеїв, культових і сакральних споруд, цвинтарі, театри та інші установи культури. Загарбники нищать навіть ті пам'ятки культури, які, здавалося б, мали би шанувати з огляду на наративи, якими вони керуються — наприклад, церкви РПЦвУ чи пам'ятники воїнам Другої світової війни. Жахіття але, історія повторюється. Так, Одеський музей західного і східного мистецтва під час Другої світової колекцію евакуюювали до м. Уфи. Але, унаслідок цього значну частину експонатів було втрачено. Не повернулися, наприклад, роботи таких світових майстрів як Нікола Пуссен (французький живописець XVII ст.) і Антоніс ван Дейк (фламандський живописець XVII ст.) та ін. Таких прикрих історій є чимало, адже держава-

загарбник століттями присвоювала те, що їй не належало. У «визволителів» є звичка присвоювати і експортувати людський капітал. Вони видають різних діячів культури, письменників, митців за росіян. Також ворог примусово намагається інтегрувати тимчасово окуповані території до російської системи освіти.

15 липня 2022 р. на засіданні Ради безпеки ООН у форматі «формула Аррія» (неформальна зустріч) «Знищення культурної спадщини як наслідок російської агресії проти України» директор Центру всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Лазар Ассомо, доповів про пошкодження 163 культурних об'єктів: 71 релігійну споруду, 12 музеїв, 32 історичні будівлі, 24 будівлі, присвячених культурній діяльності, 17 пам'ятників, 7 бібліотек. Далі він зазначив, що більше від половини зафіксованих пошкоджень або руйнувань об'єктів (53%) припадають на Харківську та Донецьку області. Культурні об'єкти також значно постраждали в Києві, зокрема, підтверджено пошкодження або руйнування 26 об'єктів. 40% з них – культові споруди [6].

25 травня 2022 р. загальна сума прямих збитків економіки України від пошкодження та руйнування житлових і нежитлових будівель та інфраструктури коливаються від 564 млрд дол до 600 млрд доларів [7].

Якщо говорити про всю туристичну спільноту, світ чітко дав зрозуміти, що засуджує війну, розв'язану проти України. Країну-агресора виключено із Всесвітньої туристичної організації ООН.

Сьогодні можна згадати слова російського письменника Олексія Толстого: «Є дві Русі. Перша – Київська має своє коріння у світовій, а щонайменше у європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще друга Русь – Московська. Це – Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця московська Русь з давніх-давен була, є і буде цілковитим запереченням всього європейського і запеклим ворогом Європи».

Історико-культурна спадщина України стала основою формування системи різнопланових туристичних маршрутів задля всебічного ознайомлення туристів з різними сторонами матеріальної та духовної культури в умовах війни. Також, захист вітчизняної культурної і духовної спадщини визнано одним з пріоритетів Стратегії національної безпеки України.

1. Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework 2008. Department of Economic and Social Affairs. Statistics Division. World Tourism Organization. Luxembourg, Madrid, New York, Paris, 2010. URL: <http://unstats.un.org>
2. International tourism highlights. URL: https://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2019.pdf
3. Найбільш залежні від туризму країни. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/424477/nazvano-najbilshzalezni-vid-turyzmu-krayiny-na-yakomu-mistsi-ukrayina>

4. Гуманітарна політика в Україні: виклики та перспективи (Біла книга): аналіт. доп.– К.: НІСД, 2020. – 126 с.
5. Суд в Амстердамі наказав повернути "скіфське золото" Україні // Українська правда. URL: www.pravda.com.ua/news/2021/10/26/7311709/
6. Росія боїться культури України? На засіданні Ради безпеки ООН озвучили дані ЮНЕСКО. Радіо Свобода URL: <https://kultura-spadshchyna-viyna-yunesko>
7. Загальна сума прямих збитків інфраструктури вже перевищує \$105.5 млрд. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-infrastrukturi-vzhe-perevishhuye-105-5-mlrd/>

Зінченко Віктор

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СПРИЙНЯТТЯ ТУРИСТИЧНИХ ЛОКАЦІЙ ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ В ПЕРІОД ВІЙНИ

За останні десятиліття цивілізаційного розвитку країн світу, сприйняття їх населенням туристичних локацій стало важливим психологічним фактором задоволенням інтелектуальних і морально-естетичних потреб людини [1].

Відносно стабільний розвиток України, з моменту проголошення її незалежності, не давав кардинальних підстав для аналізу певних психологічних особливостей цього процесу. Психологічне сприйняття туризму, як абсолютно позитивного фактору, що став нормою життя, особливо після Другої світової війни та розширив свої можливості з завершенням у світі холодної війни – підтверджувало формування у споживачів дофаміну та окситоцину, а зростаюча якість обслуговування та розширююча географія пропозицій, індустрії гостинності – виконувала свої функції, з точки зору євроінтеграційних процесів.

Ситуація з оцінкою вищезазначеного питання почала змінюватися із початком російської агресії в Україні у 2014 році, і набула принципово нових відтінків після 24 лютого 2022 року, коли відбулося широкомасштабне вторгнення Російської Федерації, що спричинило масову евакуацію громадян з місць воєнних дій та їх переміщення в безпечні райони України і за кордон, особливо в країни Євросоюзу. За даними спеціалізованої установи ООН – Міжнародної організації з міграції, тільки за неповних перших три місяці, через повномасштабне вторгнення Росії, майже 14 мільйонів українців покинули свої домівки, з них за межі України вийшло понад 5.6 мільйона людей. Навіть приймаючи до уваги, що 2.7 мільйона наших громадян, спочатку війни повернулися в Україну, загальна кількість військових зростає, по причині непереривності процесу виїзду, з урахуванням продовження і загострення військового протистояння [2]. Тимчасово переміщені особи потрапляють в нове для них середовище, в межах

якого існують і місцеві культурні цінності. Більше того місцеві адміністрації території України, уряди зарубіжних країн, що гостинно прийняли українців – створюють всі умови для того, щоб наявні туристичні локації були в реальному доступі для тимчасово переміщених осіб і зіграли свою функцію релаксу і стабілізації їх морального стану.

Логічно виникає питання – а яким, з психологічної точки зору, є сприйняття даних локацій тимчасово переміщеними особами, коли причиною цього «переміщення» стала саме війна.

З допомогою партнерських туристичних компаній Львівської та Закарпатської областей, а також туристичних партнерів Польщі, Словаччини, Чехії, Іспанії та Норвегії, була здійснена спроба систематизувати особливості психологічного сприйняття туристичних локацій переміщеними особами в період війни. Формою дослідження були обрані усні опитування, анкетування і проведення психологічних тестів серед респондентів, як джерела первинної інформації [3].

Загальна кількість респондентів: 700.

В тому числі:

- Україна (Львівська область) – 100.
- Україна (Закарпатська область) – 100.
- Польща – 100.
- Словаччина – 100.
- Чехія – 100.
- Іспанія – 100.
- Норвегія – 100.

Питання:

1. З якою метою здійснювались відвідини туристичних локацій:
  - а) заповнити вільний час і тимчасово забути про стрес, завданий війною;
  - б) цілеспрямовано і усвідомлено ознайомитись з туристичною локацією.

2. Середній рівень морально-естетичного задоволення.

Максимальна кількість балів: 10.

3. Відчуття (під час відвідин туристичних локацій) наявності в організмі стресового гормону – кортизол (+/-).

Таблиця 1

Питання/Територія переміщених осіб	1 а	1 б	2	3
Україна (Львівська обл.)	53	47	5	–
Україна (Закарпатська обл.)	59	41	4	–
Польща	72	28	3	+
Словаччина	68	32	3	+
Чехія	74	26	3	+
Іспанія	90	10	1	+
Норвегія	85	15	2	+

Узагальнення даних стосовно психологічного сприйняття туристичних локацій переміщеними особами в період війни надає можливість зробити наступні висновки:

1. Сприйняття туристичних локацій за зазначених обставин докорінно відрізняється їх сприйняття в умовах благополуччя людини в мирний час, коли воно (сприйняття) викликає лише позитивні емоції.
2. Середній рівень морально-естетичного задоволення від сприйняття туристичних локацій прямопропорційно залежить від причинно-наслідкового зв'язку, а саме: заповнення вільного часу для зняття стресу та цілеспрямована і усвідомлена ознайомленість з туристичною локацією.
3. Поняття стресу від війни потенційно зменшується і проти збільшення рівня морально-естетичного задоволення від туристичних локацій, коли вони представляють собою не заповнення вільного часу людини, а бажання цілеспрямовано з нею (туристичною локацією) ознайомитися, тобто здійснити процес її споживання.

Вище охарактеризованим дослідженням підтверджується і науково-практичні дослідження українських вчених (член-кореспондент АН України Пазенюк В.С. [4], академік АПН України Максименко С.Д. [5], доктор економічних Кифяк В.Ф. [6]) про ефективність індустрії туризму саме в умовах стало розвитку країн і регіонів.

1. Максименко С.Д. Психогенетичний потенціал особистості: монографія: том 2. – К.: «Видавництво Людмила», 2021.
2. Матеріали засідань World Tourism Organization (UNWTO). URL: www.unwto.org/events
3. Матеріали Всеукраїнської асоціації туроператорів. Звіт за III квартал 2022 року.
4. Пазенюк В.С. Туризмолія: концептуальні засади території туризму: науково-навчальне видання. – К.: КУТЕП, 2008.

5. Максименко С.Д. І ще раз про ключову ланку методології – методи // Психологія та туризм: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 травня 2022 року). – К.: ТОВ «Геопринт», 2022.
6. Кифяк В.Ф. Організація туризму: навчальний посібник. – Чернівці: Книги – XXI, 2011.

Кучечук Лариса

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕСТОРАННОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

За останнє десятиліття українське ресторанне господарство зазнало декілька значних криз. У період з 2012 р. до 2014 р. ресторанний ринок мав позитивні темпи розвитку, а потім у період з 2014 р. по 2017 р., у зв'язку з нестабільною політичною та економічною ситуацією, відбулась дестабілізація становища у галузі, а загальна кількість закладів харчування залишалась приблизно на одному рівні – близько 38 тис. закладів. У період за 2018 р. по 2019 р. ситуація на ринку стабілізувалася та спостерігалось позитивна динаміка розвитку. Так, у 2018 р. кількість закладів ресторанного господарства збільшилася майже до 42 тис., а 2019 р. мав найбільші темпи приросту (7 тис. закладів). А у 2020 році вітчизняне ресторанне господарство зазнало небувалої кризи через пандемію COVID-19. Так, у 2019 р. кількість закладів становила 48 398, а у 2020 р. – 41 139. Тобто, 7 259 закладів перестали існувати, а це складає 15% від показнику 2019 р. і навіть нижче рівня 2018 р. [1, с. 140]. Тобто, пандемія COVID-19 внесла значні корективи у кількісний склад ресторанного господарства України. У 2021 році ситуація на ресторанному ринку почала стабілізуватися. А з початком воєнних дій на території України ресторанний ринок зменшився приблизно на 25% порівняно з лютим 2022 року. У деяких областях падіння ринку становило понад 50% (Харківська, Миколаївська, Запорізька, Луганська області), у Київській, Одеській, Дніпропетровській областях – падіння становило до 30% [2]. Але не дивлячись на це, вітчизняне ресторанне господарство продовжує функціонувати, але тенденції розвитку зазнали деяких змін.

Отже, розглянемо основні тенденції розвитку вітчизняного ресторанного господарства під час воєнної агресії РФ проти України. По-перше, відбулися зміни у видовій структури закладів харчування. Так, наприклад, найбільших збитків зазнали бари, тому що по всій території країни введена комендантська година, яка значно обмежила час їх функціонування. Також на початку воєнних дій діяла заборона продажу алкогольних напоїв, як згодом було відмінено. У воєнний час найбільшим адаптивним форматом стали пекарні, кав'ярні та кіос-

ки зі швидким харчуванням. Адже такі заклади не вимагають великих інвестицій при запуску, а споживач може собі дозволити купити каву, шаурму чи свіжу булочку [3].

По-друге, відбулося значне подорожчання цін на імпортні продукти, через це особливо сильно постраждали ресторани, профіль яких морепродукти та суші. Тому однією з основних тенденцій буде зниження кількості іноземних інгредієнтів та перепрофілювання на більш звичну кухню [1].

По-третє, спостерігається нерівномірне відновлення та розвиток ресторанного господарства по території України. Зрозуміло, що найбільшої шкоди зазнало ресторанне господарство регіонів, які були або є окупованими та прифронтовими. Але після деокупації та віддалення лінії фронту ресторанне господарство, наприклад, Харківської, Київської, Сумської, Чернігівської та інших областей починає відновлюватись, але темпи його розвитку ще далекі від довірливих. У найбільш виграшному становищі опинився ресторанний ринок західних областей. Найбільші темпи зростання продемонструвало ресторанне господарство Львова, за період від початку війни там відкрилось 500 нових закладів харчування [3]. Також позитивна динаміка спостерігається у Чернівецькій, Івано-Франківській та Закарпатській областях. Це обумовлено віддаленістю від зон бойових дій, значним припливом переселенців із Східної України та відповідно збільшенням попиту на послуги харчування. Тенденції до перевезення закладів із прифронтових зон у більш безпечні майже не спостерігається. Більшість рестораторів сподіваються продовжувати свою діяльність у своєму регіоні.

Також слід зазначити, що українська кухня набуває більшої популярності у країнах Європи, де вітчизняні ресторатори відкривають свої заклади. Така тенденція дасть змогу у майбутньому після перемоги розвивати гастротуризм у низці регіонів України [4].

Таким чином, можна зробити висновок, що українське ресторанне господарство під час воєнних дій 2022 року зазнало негативних кількісних змін, але про остаточні статистичні дані говорити ще зарано. Також відбулися зміни у видовій структури, значно зменшилась кількість барів, а кількість закладів швидкого харчування навпаки збільшилася. Через підвищення цін на імпортні продукти, постраждали заклади, що спеціалізуються на суші та морепродуктах. Спостерігається нерівномірне відновлення та розвиток ресторанного господарства по території України. Найбільшої шкоди зазнали прифронтові та окуповані території переважно Лівобережної України, позитивні ж тенденції розвитку ресторанного господарства спостерігається у західних областях. Завдяки українським рестораторам відбувається популяризація національної кухні за кордо-

ном, що, на нашу думку, у майбутньому дасть поштовх для інтенсивного розвитку гастротуризму в Україні.

1. Кучечук Л.В., Подлепіна П.О. Аналіз сучасного стану ресторанного господарства України та перспективи його розвитку в умовах пандемії Covid-19 // Бізнес інформ. – 2021. - № 9. – С. 139-144.
2. Ресторанний бізнес у воєнний час: яка їжа, приміщення та в яких містах користуються попитом. URL: <https://delo.ua/uk/business/restorannii-biznes-u-vojennii-cas-yaka-yiza-primishheniya-ta-v-yakix-mistax-koristuyutsya-popitom-398364>
3. Ресторанний бізнес під час війни: де найбільш інтенсивно відкриваються нові заклади URL: https://24tv.ua/business/restoranniy-biznes-pid-chas-viyni-vidkrittia-restoraniv-ukrayini_n2151721
4. Ринок HoReCa під час війни: поточний стан та ключові тенденції URL: <https://voxukraine.org/rynok-horeca-pid-chas-viyny-potochnyj-stand-ta-klyuchovi-tendentsiyi/>

Руденко Ганна

ТУРИЗМ ЯК ПОТЕНЦІЙНА ФОРМА РЕАБІЛІТАЦІЇ ПОСТРАЖДАЛИХ У ВІЙНІ

Загальновідомо, що поняття «війна» входить до числа найбільших стресів життя людини. В першу чергу воно може стосуватися безпосередніх учасників бойових дій, фізично і морально травмованих при цьому. А також представників, населення, постраждалих від війни, вимушених стати тимчасово переміщеними особами у межах своєї країни та за кордоном. Як перша, так і друга категорія – зазнає суттєвих психологічних стресів і потребує реабілітації.

За останні десятиліття світова наука винайшла чимало форм і методів реабілітації від наслідків війни. У різних країнах, і Україна в їх переліку не є виключенням, функціонують спеціалізовані медико-психологічні установи, центри та інші суб'єкти даного виду діяльності.

В умовах повномасштабної агресії Російської Федерації в Україні, представляється доречним здійснити спробу проаналізувати потенційну ефективність залучення для реабілітації постраждалих у війні – факторів туризму, розвиток якого в останній період часу набув в Україні світових стандартів.

Один із основоположників наукового осмислення туризму в Україні, член-кореспондент АН України Пазенок Віктор Сергійович в організованому ним виданні «Туризмологія: концептуальні засади теорії туризму» (2008 рік) зазначав, що важливою складовою філософії туризму є його морально-психологічний компонент [1]. Саме цей феномен надає можливість споживачу туристичних послуг отримати морально-психологічне задоволення, що само по собі представляє реабілітуючий компонент від стресів, психологічних розладів, депресії тощо. Вочевидь це саме те, що може бути потрібним постраждалим від

війни. Туризм завжди формує позитивні емоції, а за рахунок неформальних методів впливу на людину спрацьовує надзвичайно ефективно.

Дана теорія знайшла своє пояснення і у двотомній монографії (2021 рік) директора інституту психології АПН України, академіка, доктора психологічних наук, професора Максименко Сергія Дмитровича «Психогенетичний потенціал особистості» [2], який в свою чергу розвиває теорію особистості і психологічних впливів на неї.

Сьогодення характеризується глибокою неузгодженістю природних, соціальних і духовних основ людини і середовища її життєдіяльності. Відбулися істотні зміни у свідомості людини: якщо раніше вона була одночасно і виробником, і споживачем різних благ, то в наш час ці функції розділилися, що позначилося і на ставленні сучасника до свого здоров'я. За старих часів людина, "споживаючи" своє здоров'я у процесі важкої фізичної праці й у боротьбі із силами природи, добре усвідомлювала, що вона сама повинна подбати про його відновлення. Тепер же людям здається, що здоров'я так само постійне, як електро- і водопостачання, що воно буде завжди. У зв'язку з цим у монографії Максименко С.Д. зазначається: "Самі по собі досягнення науково-технічної революції не скоротять відставання адаптаційних можливостей людини від змін природного і соціально-виробничого середовища. Чим більшими будуть автоматизація виробництва і кондиціонування середовища, тим менш тренуваними виявляться захисні сили організму. Породивши своєю виробничою діяльністю екологічну проблему, стурбована збереженням природи в планетарному масштабі людина забула, що вона частина природи, і свої зусилля спрямовує головним чином на збереження і поліпшення навколишнього середовища". Таким чином, перед людством стоїть завдання не займатися утопічними планами відмежування людини від усіх можливих патогенних впливів, а забезпечити її здоров'я в реально існуючих умовах.

Для збереження і відновлення здоров'я недостатньо пасивного очікування, коли природа організму раніше чи пізніше зробить свою справу.

Саме цю позитивну недостатність може доповнювати туризм у своїх найрізноманітніших формах:

- краєзнавчих екскурсіях;
- прогулянках на природі;
- туристичних поїздках по Україні та за її межами;
- походах в гори;
- пляжному туризмі.

Індустрія туризму в Україні в останні десятиліття сформувала спеціалізовану різновидність: лікувально-оздоровчий туризм. Для категорії постраждалих від війни вона має особливе значення, тому що поєднує фактори лікування і оздоровлення. Туроператори України мають неабиякий досвід співпраці з санаторіями та іншими спорідненими суб'єктами профільної діяльності в Закарпатській, Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій та інших областях. В наявності опробовані партнерські зв'язки з лікувально-оздоровчими закладами Словаччини, Чехії, Німеччини, Словенії та цілого ряду інших країн.

Практикою доведена ефективність реабілітації від стресів можливостями еко-туризму або відомого як «зелений» туризм та сільський туризм. При цьому реалізується фактор близькості до людини – природи, свіжого повітря, екологічно чистих продуктів.

У своєму звіті за III квартал 2022 року, Всеукраїнська асоціація туроператорів опублікувала результати опитування постраждалих від російської агресії [3]. Більше трьохсот респондентів, як джерела первинної інформації, туризм назвали однією із найбільших бажаною формою відпочинку та реабілітації після війни.

У зв'язку з вищенаведеним, виникає питання зорієнтованості туристичної галузі України на виконання завдань по відновленню морально-психологічних сил у населення і воїнів ЗСУ. З цією метою вона сама потребує підтримки держави, так як є однією із зруйнованих в структурі галузей економіки і сервісу. З поміж інших проблем має відбутися глибоке осмислення значимості туризму для постраждалих у ході війни.

1. *Пазенюк В.С.* Туризмологія: концептуальні засади території туризму: науково-навчальне видання. – К.: КУТЕП, 2008.
2. *Максименко С.Д.* Психогенетичний потенціал особистості: монографія: том 2. – К.: «Видавництво Людмила», 2021.
3. Матеріали Всеукраїнської асоціації туроператорів. Звіт за III квартал 2022 року.

Леоненко Неллі, Бондаренко Вікторія, Загинайко Вікторія

ТУРИЗМ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА ОПТИМАЛЬНІ ШЛЯХИ ВІДНОВЛЕННЯ

Туризм – один з бізнес-напрямків, який поряд з іншими перспективними векторами розвитку сучасної економіки найбільше постраждав під час російської агресії та незаконного терористичного вторгнення на територію України. З початку повномасштабної війни частина туристичних компаній закрилась, інші переорієнтували свою діяльність на волонтерство – використовували свої авто-

буси для евакуації біженців, залучали зв'язки, щоб організувати закупівлю гуманітарної допомоги з-за кордону, допомагали з розміщенням тим, хто втратив житло або вимушений був його покинути на окупованих територіях. Відновлення основної діяльності туристичних компаній тривалий час було практично неможливим[1].

Незважаючи на позитивну тенденцію розвитку міжнародного туризму в I кварталі 2022 р., який поступово почав оговтуватися після вимушеного пандемічного затишся та світової коронавірусної ізоляції, динаміка туристичних потоків нині знаходиться у стадії невизначеності. Російський наступ на Україну має серйозні економічні наслідки для всієї світової спільноти і може стати глобальною проблемою для консолідації відновлення туризму. Подальший розвиток туризму пов'язаний не тільки з демографічними та технологічними змінами, а й з глобальними геополітичними змінами. Так, за дослідженням Європейської туристичної комісії щодо настроїв подорожувальників, зроблено висновки, що 19% опитаних китайських і 41% японських мандрівників не готові подорожувати до країн ЄС через російську агресію.

Саме військові конфлікти здатні глобально змінити структуру туристичних потоків, призвести туристичну індустрію до занепаду, втрати рекреаційного потенціалу та знищенню цілих міст і історично-привабливих пам'яток. Як приклад, конфлікт у Боснії та Герцеговині, який тривав у 1992–1995 рр. Відповідна ситуація склалася у Хорватії, Чорногорії, Сербії, де у 90-х роках туризм практично припинився під час війни. Також за час війни була знищена туристична індустрія Алжиру, Лівану, Північної Ірландії та Сирії[2].

Якщо говорити про світові дані, то Всесвітня туристична організація прогнозує втрати понад 14 млрд. дол. США у 2022 р. – саме стільки приносили світовій економіці російські та українські туристи, які тепер не будуть подорожувати. Такі цифри демонструють загальний стан справ у галузі. Щодо внутрішнього туризму в Україні, він хоч і намагається ожити, але є дуже обмеженим, бюджетним та непостійним. Враховуючи заборону на закордонні подорожі для більшості українських чоловіків, якщо хтось має змогу виїхати у відпустку усією родиною, то вони обирають відпочинок в Україні. Криза в економіці загалом та в туристичній галузі зокрема, залишили практично незмінними ціни на відпочинок всередині країни у порівнянні з минулим роком, та й пропозицій від вітчизняної туристичної індустрії вистачає. З турами за кордон ситуація дещо складніша. По-перше, через воєнний стан в Україні повністю відсутнє авіаційне сполучення, а по-друге, більшість українців цікавлять поїздки за кордон з метою евакуації, а не відпочинку.

На часі туризм в Україні є дуже обмеженим та складно прогнозованим. Активні воєнні дії, енергетична криза, особливості безпекового характеру подорожей українських та іноземних громадян, а саме: формування туристичних маршрутів з урахуванням наявності бомбосховищ, планування туристичних мандрівок відповідно до дії комендантської години, дотримання заборон в різних регіонах України і т.д., певною мірою ускладнюють, а подекуди унеможливають сам процес функціонування туристичної галузі.

Наразі в ЗМІ можна зустріти чимало оптимістичних прогнозів щодо туристичної індустрії після перемоги в війні. Передумови для цього дійсно є: ми маємо багато туристичних атракцій, а світ зараз зацікавлений в Україні. Та разом із тим потрібно розуміти, що все ще буде залежати від швидкості відновлення інфраструктури та загального рівня життя в країні. Це вплине як на в'їзний, так і на виїзний туризм.

Для його відновлення в післявоєнний період необхідно:

- включити розвиток туризму в програми післявоєнного відновлення;
- вести перемовини зі світовими готельними мережами щодо їх входу в Україну;
- підготувати масштабну маркетингову кампанію для зовнішніх ринків;
- розробити туристичні програми місцями військової слави Збройних сил України;
- відновити зруйновану та пошкоджену туристичну інфраструктуру;
- просувати нестандартні формати туризму;
- відкривати туристичні національні офіси в розвинених країнах світу [3].

Отже, на нашу думку, ще зарано робити певні остаточні висновки щодо воєнного конфлікту від 24 лютого 2022 р. та його впливу на туристичний ринок, бо досі триває запекле протистояння, що має непоправні наслідки знищення українського народу, руйнації культурно-історичної спадщини України, а також глобальні наслідки соціального, економічного та політичного характеру. Водночас, практичне значення дослідження полягає в можливості застосовувати запропоновані напрями розвитку туризму туристичними компаніями, що відновлюватимуть свою діяльність в післявоєнний період. Важливим чинником буде спроможність післявоєнної України реалізувати масштабну маркетингову кампанію на зовнішніх ринках, яка дозволить переключити сприйняття нашої країни з місця бойових дій на безпечну локацію для подорожі.

1. Туризм під час війни 2022. URL: https://zaxid.net/turizm_pid_chas_viyni_2022_fakti_vid_turistichnih_firm_lvova_n1542665
2. Бащак М.М. Індустрія туризму і гостинності в Центральній та Східній Європі. URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/tourism/article/view/1117>

Гапоненко Ганна, Болото Карина

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ТУРИЗМУ

Повномасштабна війна в нашій країні спочатку повністю зупинила роботу індустрії гостинності. Але згодом українці змогли впоратися зі стресом і почали підтримувати економіку України та різні сфери життя країни, зокрема туризм. Можемо з впевненістю сказати, що початок війни та оголошення військового стану зупинили звичну логістику, але не скасували роботу з туристами.

Всесвітня туристична організація виділяє наступні наслідки військових дій на території України для світового туризму [1]:

- Додатковий ризик для слабкого та нерівномірного відновлення туризму.
- Зниження споживчої довіри, особливо на більш схильних до ризику ринків і сегментів. Можуть постраждати виїзні ринки в США та країнах Азії, особливо під час подорожей до Європи (див. рис. 1).
- Вплив на традиційні напрямки, а також на напрямки, що розвиваються, особливо на острови та прибережні напрямки.
- Ослаблення економічного зростання та зростання інфляції через підвищення цін на нафту у поєднанні з нещодавнім підвищенням відсоткових ставок, що призводить до зростання споживчих витрат на поїздки та посилення тиску на бізнес, особливо на малий та середній.
- Все перелічене вище становить загрозу для зайнятості та туристичного бізнесу.

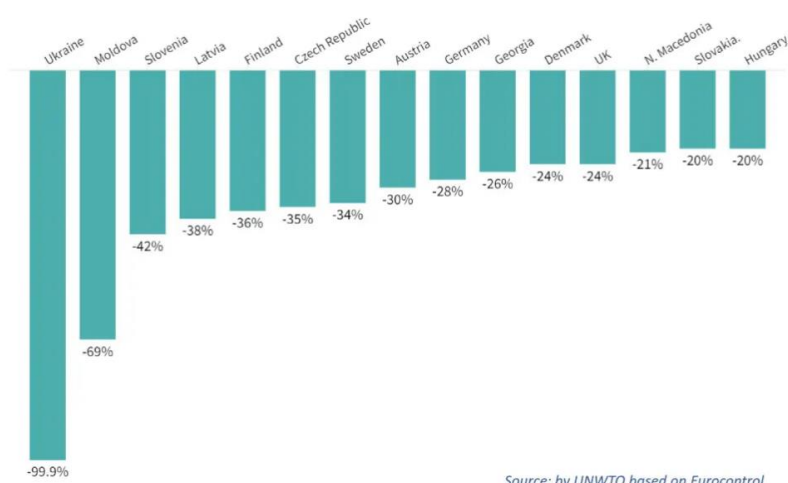

Рис. 1. Скорочення рейсів в країни Європи в період з 24 лютого до 11 травня 2022 р. в порівнянні з 2019 р., % [1]

Ще на початку війни представники туристичного бізнесу подбали про те, щоб українці, які опинилися за кордоном і мали повернутися до України, змогли залишитися в безпеці. А кошти тих громадян, у яких було заплановано подорожі, збереглися, і мали змогу ними скористатися для нового туру після скасування воєнного стану.

Згодом почали з'являтися запити на наземне обслуговування в Європі: українці, які перебували за кордоном, бронювали готелі, але самостійно діставалися до місця відпочинку.

Активна робота туристичного сектору розпочалася влітку. Продукт та умови відпочинку стали зовсім іншими. Фокус змістився на автобусні тури з Києва та більш безпечних регіонів України, а також на авіаційні тури з трансфером до Кишиніва або Варшави та вильотом із цих міст. Туристичні агенції намагаються зберегти свою діяльність, щоб відновлювати туристичну галузь після закінчення війни.

Нині війна дає поштовх ще і внутрішньому туризму. Ця ситуація ще більше сприяє об'єднанню громадян країни. З моменту початку війни Державним агентством розвитку туризму (ДАРТ) спільно з туристичними організаціями Західної України були розроблені екскурсійні тури, які є безкоштовними для тих, хто залишив свої будинки через війну [2]. У ці екскурсії закладено історичну складову для того, щоб краще пояснити людям ті періоди, які пережила Галичина, колись завойована комуністами. Наприклад, екскурсіводи розповідають про такі ж звірства у 1939-1941 роках, які зараз відбувались та відбуваються у Бучі, Ірпені, Маріуполі, Харкові та інших містах та селах.

Безліч туристів в світі, що втомилися від пляжів, хмарочосів, гір, королівських палаців, пам'яток тощо, хочуть спробувати щось незвичайне і готові викладати за це значні кошти. Це зумовило виникнення нового напрямку в індустрії подорожей, яке отримало назву «військовий туризм». Сьогодні існують спеціальні турфірми, як, наприклад, Hinterland Travel, які займаються організацією поїздок до небезпечних країн [3]. На своєму сайті вони закликають оцінити всі ризики перед тим, як вирушати до держав, де не вщухають бойові дії. Наведемо кілька прикладів цього явища.

Колись Багдад був одним із найкрасивіших міст Близького Сходу, але війна перетворила його на місто-примару, а часті бомбардування та сутички між урядовими військами та повстанцями назавжди змінили вигляд древньої столиці. Багдад пережив війну між 2003 та 2011 роками. Безперервна боротьба зробила Багдад одним із головних місць військового туризму у світі.

У минулому Могадішо – столиця Сомалі – був відомий як «Біла перлина Індійського океану», але зараз це одне з найнебезпечніших міст у світі. До те-

перішнього часу безліч людей загинуло у війні, але це не зупиняє деяких мандрівників. Причому існує велика можливість стати не просто спостерігачем кривавих зіткнень з ісламістами, а й попрощатися з життям у подібних сутичках.

Як і Сомалі, Афганістан давно асоціюється з хаосом та беззаконням. Тим не менш, рік у рік турпотік в країну поступово збільшується. Через конфлікт із Ізраїлем, Газа посіла четверте місце у списку військових туристичних напрямків. Туристи в Газі мають шанс зіткнутися не тільки з артобстрілом, але і з кривавими масовими заворушеннями. Також доведеться змиритися з частим перекриттям доріг та численними контрольними пунктами на Західному березі річки Йордан.

Південний Судан став незалежним у 2011 році, і з того часу там постійно то затихає, то знову спалахує громадянська війна. США, Великобританія та Канада наполегливо не рекомендують своїм громадянам відвідувати цю країну, оскільки у критичному випадку надати допомогу за межами посольства буде неможливо. У Південному Судані немає визнаних ЮНЕСКО об'єктів Світової спадщини, натомість багато Національних парків. Щоправда, відвідувати їх доведеться із охороною.

В 2014 році, після ескалації конфлікту в Україні, стала з'являтися реклама турів у зону бойових дій за ціною від 50 до 400 фунтів стерлінгів за поїздку [3].

Якщо звернутися до досвіду повоєнного відновлення зарубіжних країн, можемо навести приклад Польщі, в якій було знищено та зруйновано не тільки столицю, але й ряд інших великих міст. Відповідно до політичних поглядів на той час, пріоритетним вважався розвиток соціального, масового туризму. Тому будемо вважати це ще одним з напрямків повоєнного відновлення туристичної галузі нашої країни.

Розвиток соціального туризму абсолютно необхідний, економічно обґрунтований і вигідний. Нині відтворення людських ресурсів є важливим для соціально-економічного розвитку територій. Економічно вигідному розвитку соціального туризму сприяє не наявність окремих одиничних інфраструктурних елементів, а створена цілеспрямована система, що забезпечує доступ людей до повноцінного відпочинку, а отже, і ефективного відновлення фізичних та духовних сил.

Згідно з заявою ДАРТ, можна зазначити, що найбільш перспективними напрямками повоєнного відновлення вітчизняного туризму будуть меморіальний туризм та маршрути пам'яті, до яких буде включено об'єкти, що були залишені в недоторканному вигляді, а також об'єкти-місця військової слави ЗСУ [4]. Крім цього, попереду створення нової історичної спадщини України та туристично-привабливих місць та атракцій. Також відкриваються нові простори

для просування вже існуючих українських оздоровчих та гірськолижних курортів, які не гірші за європейські.

Слід зауважити, що перспективним вектором повоєнного відновлення внутрішнього туризму України також є сільський зелений та екотуризм. Передусім відпочинок в сільській місцевості з мальовничими краєвидами, в невеличких готелях неподалік озер Світязь, що на Волині, та Синевир, що на Закарпатті. Також відвідування Національних парків України, крафтових виробництв, виноградників, що на Закарпатті та в Одеській області.

Отже можемо зробити висновок, що українська гостинність, культура та краса нашої країни повернуть туристів. В свою чергу експерти вважають, що вже в перші повоєнні роки Україна входить у Топ-5 туристичних країн світу.

1. World Tourism Organization. URL: www.unwto.org/ru
2. Як туристична галузь країни працює під час війни та як зміниться після її завершення. ДАРТ. URL: www.tourism.gov.ua/blog/yak-turistichna-galuz-krayini-pracyuie-pid-chas-viyni-ta-yak-zminitsya-pislya-yiyi-zavershennya
3. Hinterland Travel. URL: www.hinterlandtravel.com/
4. Маршрути пам'яті. Частина зруйнованих від війни об'єктів в Україні збережуть для історії. URL: www.rbc.ua/ukr/travel/marshruty-pamyati-chast-razrushennyh-voyny-1650875008.html

Кіптенко Вікторія

ВІЙНА В УКРАЇНІ: ГЛОБАЛЬНІ, ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ ПОРЯДКУ ДЕННОГО СТАЛОГО РОЗВИТКУ Й ТУРИЗМУ

Драматичне розгортання військової агресії Росії проти України загрожує руйнівними наслідками для глобального порядку денного сталого розвитку. Щоденні повідомлення ЗМІ, актуальна аналітика, утому числі міжнародних інституцій засвідчують, що війна впливає на поточне розгортання деструктивних процесів і закладає піддає ризику майбутнє.

На тлі наслідків пандемії COVID-19, війна сповільнює зростання та чинить додатковий тиск на ціни, перш за все на продовольство та енергію. Глобальний ВВП стагнував у другому кварталі 2022 року, а виробництво в економіках G20 знизлося. Висока інфляція зберігається довше, ніж очікувалося. У багатьох економіках інфляція в першій половині 2022 року була найвищою з 1980-х років. Отже, перспективи глобальної економіки погіршуються [1]. Сучасний економічний ландшафт визначає те, що світова економіка сповільнюється більше, ніж очікувалося та інфляція набула більшого розмаху. Аналітики ОЕСР передбачають, що інфляція зменшиться, але залишиться на

високому рівні. Крім того, щоб уникнути дефіциту енергії, необхідно скоротити попит і диверсифікувати постачання.

Наслідки цієї війни виходять далеко за межі Східної Європи та торкаються майже всіх аспектів сталого розвитку. Перший місяць війни засвідчив, що виникають три нагальні сфери занепокоєння: глобальна продовольча безпека та криза голоду; ризики прогресу в переході на чисту енергію; та виклик інтернаціональним зусиллям на засадах багатосторонності (наприклад, Декларація Глазго чи нова глобальна угода щодо забруднення пластиком [2]).

Окрім того, війна Росії проти України збільшує дефіцит фінансування ЦСР. За оцінками ЮНКТАД очікується, що конфлікт збільшить щорічний дефіцит фінансування на 3,6 трильйона доларів, необхідних для досягнення цілей сталого розвитку, та погіршить борговий тягар у багатьох країнах, що розвиваються. [3]

Війна в Україні оцінюється як загрозливий фактор, що може звести нанівець усі досягнення світової спільноти [4]. ЦСР 1 (Бідність) та 8 (Гідна праця та економічне зростання) під загрозою через жахливі втрати домівок, роботи й джерел для існування 7,7 млн українців, які залишили країну; падіння економіки на 45%; скорочення на 30-40% посівної площі ярих зернових й подальші наслідки для сільського господарства країни; спустошливу руйнацію промислових потужностей та інфраструктури. Найжахливішими є втрати людських життів й наслідки для цілей 2 (Боротьба з голодом), 3 (Здоров'я) та 6 (Чиста вода). Гуманітарна катастрофа – потенційна й реальна – у зруйнованих, деокупованих, залишених без критичної інфраструктури – містах і селах України є не меншим ризиком, ніж загрози голоду й здоров'я для понад 50 країн Північної Африки, Близького Сходу та Азії, чия продовольча безпека залежна від українського імпорту. Очевидними є втрати у сфері освіти (ЦСР 4). Прямих нищівних збитків зазнає природне середовище (ЦСР 13 Кліматичні зміни, ЦСР 14 Збереження морських ресурсів, ЦСР 15 Захист екосистем суші).

На тлі посиленої акцентуації імперативу сталості на глобальному рівні [5], 27 векторів досягнення зеленого та цифрового переходу та довгострокової стійкості сектора на теренах ЄС [6], туризм – глобально – в небезпеці знову опиниться серед найбільш постраждалих [7].

Аналітики ЮНВТО відзначають додатковий ризик для слабкого та нерівномірного відновлення туризму й очевидне порушення виїзних поїздок країн у стані війни безпосередньо; зменшення довіри споживачів й вплив на традиційні та нові напрямки [8]. Крім того, гальмування через війну економічного зростання та вищу інфляцію на глобальному рівні є не менш загрозливим для ринку праці та бізнесу, пов'язаним із туризмом.

Конфлікт спричинить ризики й у відновленні європейського туризму, особливо у східноєвропейських напрямках. Виявляючи надзвичайну солідарність, місцеві туристичні підприємства приймають українських біженців, які тікають від війни, допомагають їм житлом, транспортом та харчуванням. Цей конфлікт уже спричинив різке зростання цін на енергоносії, що безпосередньо вплине на витрати на транспортування та туристичні послуги, а також створить ризики для широкого споживчого попиту в Європі. Війна також загрожує міжнародному іміджу Європи як безпечного пункту призначення на ринках далеких перевезень, а також спричиняє перебої в авіасполученні [9].

Вочевидь, акценти глобального та європейського порядку денного в українському туризмі відчують вплив надзвичайності й драматичності розгортання агресії. Через війну надходження до держбюджету від туристичної галузі скоротилися майже на 26% [10], водночас відзначається зростання туристичного збору майже на 29% [11], ДАРТ об'єднує представників держави та громадськості, щоб розробити стратегію відвідування місць пам'яті війни [12], напружує створення інституту гостинності [13], помітно поживляє міжнародну активність. Серед ознак далекоглядності були б і зусилля з реалізації стратегічного підходу до відновлення сектору на засадах сталості, декларовані в туристичній політиці нашої країни та окремих ініціативах НТОУ [14]. Зокрема, приєднання ДАРТ до Європейської туристичної комісії [15], вочевидь вимагатиме суттєвих напрацювань науково-практичного змісту, розвиток яких може бути значно ефективнішим за рахунок доробку наукової теми кафедри країнознавства та туризму «Індикаторний аналіз сталого розвитку в Україні» та експертних компетенцій GSTC, здобутих автором в січні-березні 2022.

1. Paying the price of the war. OECD Economic Outlook, Interim Report. September 2022. URL: www.oecd.org/economic-outlook/september-2022/
2. Florizone R. What the Invasion of Ukraine Means for Sustainable Development. March 25, 2022. International Institute of Sustainable Development. URL: www.iisd.org/articles/insight/invasion-ukraine-sustainable-development.
3. Ukraine war risks further cuts to development financeю 23 March 2022. UNCTAD. URL: <https://unctad.org/news/ukraine-war-risks-further-cuts-development-finance>
4. Grytsenko M. How the War in Ukraine nullifies the global Sustainable Development Goals. July 27, 2022. Parimatch. URL: <https://parimatch.tech/how-the-war-in-ukraine-nullifies-the-global-sustainable-development-goals/>
5. Rethinking Tourism. From Crises to Transformation. World Tourism Day 2022. UNWTO. UKRL: <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2022-09/from-crisis-to-transformation-WTD2022.pdf?VersionId=E2562wREejLJYZbb5IkplKFufBA9URdC>
6. Transition Pathway for Tourism. February, 2022. EC. URL: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/49498>

7. *Kamal-Chaoui, L.* More tough times ahead for the tourism sector – the impact of the war in Ukraine. April 8, 2022. COGITO-OECD. URL: <https://oecdcoigito.blog/2022/04/08/more-tough-times-ahead-for-the-tourism-sector-the-impacts-of-the-war-in-ukraine/>
8. IMPACT OF THE RUSSIAN OFFENSIVE IN UKRAINE ON INTERNATIONAL TOURISM. MAY16, 2022. UNWTO Tourism Market Intelligence and Competitiveness. URL: <https://www.unwto.org/impact-russian-offensive-in-ukraine-on-tourism>
9. ETC WEBINAR: IMPACT OF THE UKRAINE WAR ON EUROPEAN TOURISM. MARCH 23 2022. EUROPEAN TRAVEL COMMISSION. URL: <https://etc-corporate.org/event/etc-webinar-impact-of-the-ukraine-war-on-european-tourism/>
10. Через війну надходження до держбюджету від тургалузі скоротилися майже на 26%. 2 вересня 2022. ДАРТ. URL: www.tourism.gov.ua/blog/cherez-viynu-nahodzhennya-do-derzhbyudzhetu-vid-turgaluzi-skorotilisya-mayzhe-na-26
11. Турзбір в Україні за перше півріччя 2022 року зріс майже на 29%. 7 вересня 2022. ДАРТ. URL: www.tourism.gov.ua/blog/turzbir-v-ukrayini-za-pershe-pivrichchya-2022-roku-zris-mayzhe-na-29
12. ДАРТ об'єднує представників держави та громадськості, щоб розробити стратегію відвідування місць пам'яті війни. 14 вересня 2022ю URL: www.tourism.gov.ua/blog/dart-obiednuie-predstavnikov-derzhavi-ta-gromadskosti-shchob-rozrobiti-strategiyu-vidviduvannya-misc-pamyati-viyni
13. ДАРТ посилює міжнародну підтримку для створення Інституту Гостинності. 26 жовтня 2022. ДАРТ. URL: www.tourism.gov.ua/blog/dart-posilyuie-mizhnarodnu-pidtrimku-dlya-stvorennya-institutu-gostinnosti
14. Tourism Declares. НТОУ. URL: www.ntoukraine.org/tourismdeclares_ua.html
15. ДАРТ стане членом Європейської туристичної комісії. 19 травня 2022. ДАРТ. URL: www.tourism.gov.ua/blog/dart-stane-chlenom-ievropeyskoyi-turistichnoyi-komisiyi

Грабар Марина

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ТУРИСТИЧНОМУ РИНКУ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Розвиток нових економічних процесів зумовлює посилення інтеграційних тенденцій у туристичному бізнесі. Індустрія туризму зростає стрімкими темпами, через цифровізацію економіки, впровадження інформаційних систем та технологій у весь ланцюжок обслуговування клієнтів та зростання природньої потреби людей у відпочинку та подорожах.

Інтеграція стала способом збільшення туристичного споживання через конкурентну пропозицію туризму. Численні поглинання, зокрема капітальні інтеграції на виробничому рівні індустрії подорожей (туроператори), мають на меті підпорядкувати собі всю індустрію туризму. Метою інтеграційних процесів є: зростання, синергія, диверсифікація, скорочення конкуренції, збільшення частки ринку та ринкової влади, покращення управління, покращення досліджень і розробок, покращення розподілу, зниження податків.

Крім того, вибір зовнішнього зростання над внутрішнім зростанням, що є поширеним у туристичній індустрії, може надати такі переваги [1, с.127]:

- зовнішнє зростання є більш швидким процесом, ніж внутрішні інвестиції, і це скорочення часу є ключовим у нестабільному середовищі;
- оскільки фірма вже існувала на ринку, фірма-покупець може збільшити свою частку ринку без ризику надлишку потужностей, як, наприклад, у зрілих секторах;
- це дозволяє придбати технічні та людські ресурси або нематеріальні активи, яких немає на ринку;
- подолання бар'єру входу на певний ринок, наприклад, у країнах із законодавчими обмеженнями.

Можливості, пов'язані з пандемією, сприяли більшій активності зі злиттів і поглинань у сфері туризму, оскільки покупці зосередили увагу на сприятливі сектори, які очікують значного відновлення.

Вартість угод злиття та поглинання в 2020 р. в секторі подорожей і туризму склала 85 млрд. дол. США і зросла більш ніж на 84% порівняно з попереднім роком. З точки зору обсягу угод, у 2021 р. було зареєстровано 733 угоди порівняно з 712 у попередньому році, зафіксувавши зростання більш ніж на 2%. У 2020 р. в сфері туризму було зафіксовано 433 внутрішні угоди злиття та поглинання. При цьому ключовими регіонами угод були Північна Америка, Європа, Китай, Південна та Центральна Америка, Близький Схід і Африка. Усі регіони, крім Китаю, констатували збільшення обсягу угод у 2021 р. порівняно з попереднім роком.

У міру того, як розповсюдження вакцини в усьому світі прискорюється, оскільки бустери доступні в багатьох країнах, більше відпочиваючих виїжджатиме за кордон. Ті, хто має наявний дохід, захочуть максимально комфортно подорожувати, включаючи предмети розкоші, яких вони не мають у повсякденному житті. Це також буде формою ескапізму для тих, хто хоче тимчасово забути про стреси та невизначеність пандемії. У міру зрілості ринків компанії будуть викуповувати елітну нерухомість і курорти, а також висококласні туристичні агентства, щоб задовольнити цей ринок.

Ключовими підсекторами угод зі злиття та поглинання в секторі туризму в 2021 р. є житло, туристичні послуги, транспортна інфраструктура, пасажирські перевезення, онлайн-продаж. Найбільша частка вартості та обсягу угод у 2021 р. припадає на житло. У 2021 р. цей підсектор зафіксував зростання вартості угод на 25%, хоча кількість угод зменшилась на 1% порівняно з 2020 р.

Серед ключових гравців, які здійснювали глобальні інтеграційні процеси на туристичному ринку в 2021 р. були Ride BidCo, American Express Global

Business, Booking Holdings, Sun Communities, PAI Partners, Singapore Technologies Engineering, Stonepeak Partners, Cherng Family Trust, Canadian Pacific Railway, Cascade Investment, Hyatt Hotels, Pon Holdings та IFM.

Серед найбільших угод 2021 р. розглянемо наступні [2]:

- дублінська компанія AerCap, яка вже є найбільшим орендодавцем літаків у світі, придбала американського конкурента GE Capital Aviation Services за 30,7 млрд. дол. США. Згідно угодою GE отримала 23 млн. дол. США готівкою та 46% акцій об'єднаних компаній, роблячи ставку на відновлення авіації;
- компанія Alstom, зі штаб-квартирою у Франції, придбала британську компанію Bombardier Transportation, виробника вагонів, у рамках угоди на суму 6,2 млрд. дол. США;
- Siemens Mobility придбала виробника залізничного програмного забезпечення Squills за 650 млн. дол. США;
- Booking Holdings оголосила про придбання на понад 2 млрд. дол. США шведського постачальника авіаційних технологій Etraveli Group за 1,8 млрд. дол. США та готельного оптового дистриб'ютора Getaroom за 1,2 млрд. дол. США;
- онлайн-туристична агенція Expedia Group продала свою колишню зірку Egencia, корпоративну туристичну агенцію, компанії American Express Global Business Travel за 650 млн. дол. США;
- Blackstone і Starwood Capital придбали готельну мережу Extended Stay America за 6 млрд. дол. США;
- у рамках іншої великої угоди з готелями, Hyatt придбав Apple Leisure Group за 2,7 мільярда дол. США, розширивши охоплення Hyatt в Європі та секторі «все включено».

Таким чином, навіть в умовах пандемії інтеграційні процеси на ринку туризму активно відбуваються. Інтегровані мережі постачальників допомагають створювати більш привабливі туристичні продукти та послуги. Інтегрований підхід до розвитку туризму означає новий спосіб управління, який розглядає та вирішує не лише економічні проблеми, але й проблеми недостатньої туристичної інфраструктури.

1. *Cunill O.M.* The growth strategies of hotel chains: Best business practices by leading companies. Routledge. 2006. 224 p.
2. 10 Largest 2021 Travel Acquisitions Ripple Across Industry URL: <https://skift.com/2021/12/27/10-largest-2021-travel-acquisitions-set-to-reconfigure-industry/> (дата звернення: 29.10.2022).

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

За понад вісім місяців повномасштабного вторгнення РФ в Україну та проведення активних бойових дій на нашій території гинуть мирні жителі, руйнується не тільки військова та стратегічна інфраструктура, але й цивільні об'єкти, в т. ч. туристичні. Значних утрат зазнають майже усі галузі економіки держави, а особливо внутрішній і міжнародний туризм. За останні п'ять минулих років, не беручи до уваги наслідки АТО на Сході та коронавірусні обмеження на внутрішні і міжнародні подорожі, туризм в Україні, згідно експертних оцінок, дав на 11 % більше, ніж у попереднє п'ятиріччя. Фахівці відзначають, що сучасні втрати туристичного сектору в Україні внаслідок війни становлять сотні мільйонів гривень [1]. А деякі туристичні галузі в нашій державі під час війни та у ковідний період – припинили свою роботу майже повністю. До останніх слід віднести в'їзний міжнародний туризм, бізнесово-діловий, видовищно-масовий та спортивний туризм, етнографічний, гастрономічний туризм, а також екстремальний (наприклад, подорожі до ЧАЕС, на якій окупанти на початку війни створили свою військову базу). Через закриття аеропортів у державі повністю припинився рух міжнародних туристів авіатранспортом, який був головним шляхом сполучення України із зарубіжним світом. Збанкрутувало також багато готельних та гастрономічних закладів. Заборона на виїзд військово-б'язаних осіб чоловічої статі віком від 18 до 60 років майже повністю припинила міжнародний зовнішній туризм, за винятком окремих туристичних поїздок у Туреччину та Єгипет, а також окремі європейські країни, які приймають українських туристів без додаткових санітарно-епідеміологічних обмежень та вимог. В'їзний туризм цього року був репрезентований лише релігійним – приїздом у вересні понад 23 тис. хасидів до Умані при підвищених заходах безпеки та контролю криміногенної ситуації на Черкащині, адже не секрет, що останні часто звершують хуліганські витівки та порушують громадський спокій місцевого населення [2]. Зараз у нашій державі з'явилося таке поняття як «вимушений туризм», який стосується виїзду жінок та дітей за кордон унаслідок боязні потрапити в зону ведення бойових дій, ракетних обстрілів та іншої небезпеки. Багато наших співвітчизників, що перебували за кордоном на відпочинку до 24.02.2022 р., також не змогли або не побажали повернутися додому. Тому вони перебувають у т. зв. «затяжному закордонному відпочинку» і шукають можливість там проживати та харчуватися. Деякі іноземні країни надали їм таку можливість на певні терміни. Крім того, на нашу думку, в державі є багато груп

проблем функціонування туризму як сфери економіки в цілому. Серед таких слід зазначити: політичні, правові та безпекові, соціально-економічні, реклам-но-інформаційні, санітарно-епідеміологічні та екологічні, високий рівень корупції у владних структурах і підвищена злочинність, а особливо у великих містах країни, але найголовнішою проблемою сьогодення є війна та загибель мирних жителів країни (табл. 1).

Таблиця 1

Основні групи проблем, які зараз стримують розвиток туризму в Україні

Групи проблем	Зміст проблеми	Наслідки	Шляхи вирішення
Політичні	<i>Російська агресія та війна в Україні і політична нестабільність у державі</i>	Руйнування туристичної інфраструктури; загроза життю та здоров'ю людей; стрімкий відтік іноземних туристів; різке зменшення внутрітуристичних потоків; неможливість надавати турпослуги та ін..	Припинення військових дій; повернення окупованих територій; стабілізація політичного життя; проведення відновлювальних робіт; вирішення усіх внутріполітичних проблем демократичним шляхом
	<i>Зовнішньополітична напруга та наявність анексованих територій</i>	Неможливість звершувати подорожі на окуповані території, а також заборона на в'їзд громадянам РФ та її союзникам	Деокупація територій України; припинення війни; вирішення зовнішніх проблем і підписанням мирних договорів
Правові та безпекові	<i>Неможливість гарантування повної безпеки туристам</i>	Неможливість звершувати туристичні поїздки внаслідок відсутності гарантування безпеки	Підписання угод і договорів про гарантії безпеки для іноземних і своїх громадян; забезпечення безпеки турів
	<i>Заборона на в'їзд або виїзд із певних причин</i>	Відмова у праві чоловікам віком 18-60 р. виїжджати за кордон під час війни	Припинення війни або вияснення причин відмови та їх вирішення
Соціо-економічні	<i>Фінансово-економічна криза в державі, інфляція та низький рівень життя людей</i>	Падіння економічного розвитку; банкрутство підприємств туристичного бізнесу; низький потік іноземців; неможливість звершувати тури тощо	Покращення соціально-економічної ситуації в державі; нормалізація повсякденного життя в країні та забезпечення соціальних потреб її населення
Злочинність і корупція	<i>Високий рівень злочинності та корупції у країні</i>	Зменшення числа туристів через загрозу їхньому життю та здоров'ю	Покращення криміногенної та антикорупційної ситуації в державі
Інфраструктурні	<i>Недостатня кількість туристичних об'єктів та їх низький рівень обслуговування</i>	Незадовільний стан інфраструктури туроб'єктів та порівняно низький рівень обслуговування тощо	Налагодження і забезпечення технічних та інфраструктурних умов і норм обслуговування українських та іноземних туристів
Екологічні	<i>Наявність багатьох екологічних проблем у</i>	Зниження числа приїзду іноземних туристів унаслідок забруднення значних	Покращення екологічної ситуації в державі та забезпечення охорони довкілля

	<i>країні</i>	територій держави	
Санітарні або епідеміологічні	<i>Високий рівень захворюваності на туберкульоз і коронавірусу та н.. небезпечні хвороби</i>	Можливість заразитися та захворіти; заборона на в'їзд або обов'язкове виконання санітарно-епідеміологічних вимог і проведення щеплень	Вирішення санітарно-епідеміологічних проблем у державі та проведення надійних профілактичних заходів
Рекламні та інор-мац.	<i>Недостатня рекламна діяльність</i>	Нестача потрібної туристичної реклами, особливо зовнішньої	Покращення інформаційної та рекламної роботи в туризмі, у т. ч. іноземними мовами

Через анексію Криму у 2014 р. Україна фактично втратила основні Чорноморські курорти та лікувальні заклади на його узбережжі, які були рейдерськи захоплені російським політикумом і бізнесом. Також із початком війни наша держава була позбавлена доступу до пляжно-рекреаційних територій на Півдні, особливо на Азовському морі, вздовж рекреаційних зон Мелітополь–Приморськ–Бердянськ–Маріуполь–Новоазовськ тощо. Не можна було звершувати відпочинок у літній сезон 2022 р. також у Херсонській та Миколаївській областях, де відбувалися бойові операції та російська окупація. Небезпечно було також купатися цьогоріч на пляжах Одещини. А через часті російські обстріли ракетами – на Київському, Каховському та Кременчуцькому водосховищах тощо. Виняток становлять тільки озерні комплекси Полісся, наприклад, Шацькі озера, де можна було проводити купальний сезон і це – тільки з великими пересторогами щодо безпеки вторгнення з боку Білорусі.

Що ж стосується внутрішнього туризму, то він перетворився в основному на міграцію внутрішньопереміщених осіб із локальними виїздами населення на відпочинок, або рибалку чи збір грибів та ягід, за місцем свого проживання. І це – тільки на дозволених територіях і зонах відпочинку, згідно рішень місцевих військових адміністрацій. Крім того, практикувався культурно-пізнавальний та історично-етнографічний туризм у західних областях держави, куди перемістилися переселенці з інших регіонів України [3]. Численні турбази, пансіонати та курорти Карпат і Закарпаття перетворилися в осередки прийому біженців та реабілітаційні центри для важкопоранених українських воїнів.

Отже, розвиток туризму в нашій державі гальмується низкою вагомих проблем, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, що призводить не тільки до ускладнення його діяльності та втрати його окремих галузей і банкрутства підприємств туристичного бізнесу, але й він потребує певної модернізації до сучасних викликів міжнародної жорсткої конкуренції у цій сфері зайнятості населення та додаткових безпекових заходів, у тому числі й у період військових

дій та активізації міжнародних конфліктних ситуацій, при посиленій загрозі тероризму й поширення масових епідемій тощо.

1. Відпочинок під час війни: яка ситуація на туристичному ринку. URL: <https://firtka.if.ua/blog/view/vidpochinok-pid-chas-viini-iaka-situatsiia-na-turistichnomu-rinku> (дата звернення 27.10.22).
2. До Умані прибули 23 тисячі хасидів-прочан. URL: https://lb.ua/society/2022/09/25/530519_umani_pribuli_23_tisyachi.html (дата звернення 25.10.22).
3. Туризм в Україні під час війни: куди поїхати на вихідні. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/article/1493_turizm-v-ukrajini-pid-chas-viini-kudi-pojihati-na-vihidni.htm (29.10.22)

Пригара Ольга

БЕЗПЕКА ТУРИЗМУ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розвиток туристичної галузі в умовах надзвичайної ситуації, в якій опинилася Україна є вкрай важким, зважаючи на загрози, які порушують конституційні права громадян. Першочерговою умовою успішного розвитку туристичної галузі є її безпека.

Безпека туризму розглядається різними авторами як з позицій безпеки здійснення туристичної діяльності так і з позицій забезпечення безпеки туристів, захисту їхнього життя, здоров'я і майна [1; 2].

Дослідження проблеми безпеки туризму під час надзвичайної ситуації може базуватись на концепції туристичної діяльності як сфери взаємодії людини з потенційно небезпечним середовищем, або дещо ширше, включаючи дослідження генезису загроз безпеки туризму, вплив загроз на туристичний бізнес, туристів, населення і дестинації та дослідження реакцій усіх суб'єктів туристичної діяльності на наявні та потенційні загрози безпеці туризму [3].

Потенційні та реальні загрози, які виникли у зв'язку з воєнними діями негативно вплинули на усі складові безпеки туризму: безпеку туристичного бізнесу (економічну безпеку туризму), безпеку туристичних об'єктів (територій, дестинацій), безпеку туристів. Так, в умовах воєнного конфлікту вкрай складно забезпечити безпеку туризму на окремих територіях держави, де можливе руйнування природних, історико-культурних об'єктів та об'єктів туристичної інфраструктури, виникнення загрози життю та здоров'ю туристів, пошкодження і втрата майна туристів, загроза виникнення надзвичайної ситуації техногенного характеру. В умовах війни найбільшим ризиком для туристів є порушення основного права людини – права на життя (вбивства, тілесні ушкодження, викра-

дення людей на захоплених територіях і примусове вивезення, катування та нелюдське поводження, зґвалтування та інші форми насильства). Тому запровадження обмежень щодо відвідання окремих територій як на Сході України так і на Заході є важливим чинником гарантування безпеки туризму.

У зв'язку з наявними загрозами та складністю забезпечити безпеку туристів на всій території держави, з початку війни туристична галузь України зазнала великих втрат. Так, повністю зупинився в'їзний туризм, діловий туризм, значно обмежений лікувально-оздоровчий туризм та інші. Для відновлення та розвитку туристичної галузі першочерговим завданням держави є забезпечення політичної безпеки туризму, соціальної, фінансової, екологічної, інформаційної, медичної, безпеки туристичного обслуговування, безпеки туристичних споруд та обладнання.

На сьогоднішній день безпека туризму є одним із елементів національної безпеки. Механізм державно-правового регулювання туристичної галузі, його зміст, спрямованість, динамізм та ефективність залежать від великої кількості соціально-економічних, політико-правових, міжнародних, екологічних, культурних та інших факторів і умов, які змінюються в різні періоди існування і розвитку сфери туризму, а також суспільства і держави.

Зважаючи на ситуацію, яка склалася у сфері туризму на даному етапі, важливим є удосконалення нормативно-правового регулювання цієї галузі. Задля забезпечення реалізації основних прав громадян, туристичних підприємств та держави у сфері туризму актуальним видається прийняття Закону України «Про безпеку туризму», який повинен враховувати багато аспектів цієї проблеми та існуючі ризики в усіх видах туристичної діяльності та на всіх територіях і об'єктах туризму. При цьому важливо використовувати також досвід правових систем інших держав, зокрема, досягнення тих країн, у яких розвиток туристичної галузі є одним із пріоритетних напрямків, а також країн, які успішно розвивають сферу туризму навіть в умовах війни.

1. *Голод А.П.* Безпека туризму як об'єкт регіональних економічних досліджень // Інноваційна економіка, 4'2014 (53). Науково-виробничий журнал. С.190-194.
2. *Гостюк В.І.* Проблеми правового регулювання безпеки туризму // Європейські перспективи № 6, 2014. С. 162-167.
3. *Корж Н.В.* Формування системи економічної безпеки індустрії туризму як складової стійкого розвитку туризму в Україні [Електронний ресурс] / Н.В. Корж, О.В. Заноско // Економіка. Управління. Інновації. 2011. № 2. URL: www.nbu.gov.ua/e-journals/eui/2011_2/11knvtvy.pdf

КОНЦЕПТ «ВЕЛНЕС-ТУРИЗМ» У ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ: ВОЄННИЙ, ОЗДОРОВЧО-АДАПТИВНИЙ, ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ І ПСИХОЛОГО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТИ

В умовах надзвичайних ситуацій, небезпек, збройних конфліктів і воєн туристсько-рекреаційний простір і комплекс велнес-туристичних ресурсів держави набуває особливої актуальності, як на національному рівні, так і на рівні міжнародному. Сучасний стан індустрії оздоровлення та системи соціально-психологічної реабілітації у світі та в Україні потребує свого нагального подальшого інституціонального розвитку [1].

Інституціональні процеси, пов'язані з розвитком міжнародного туризму в умовах війни та поствоєнний період мають важливе значення для соціокультурного адаптивного і психологічного відновлення соціуму. У цей період міжнародний туризм здійснює через акторів міжнародних відносин відповідний інституціональний вплив на туристсько-рекреаційний простір і регіонально-туристичну політику держав світу, інституціонально є невід'ємною частиною туристичної індустрії світу та Європи в контексті впровадження велнес-туризму та інших оздоровчих технологій як в умовах війни, так і в поствоєнний період або в постконфліктних умовах [2, с. 196–208].

Метою даної є аналіз можливостей велнес-туризму для розвитку територій у воєнних (поствоєнних), постконфліктних і пандемічних (постпандемічних) умовах глобалізованого світоустрою XXI століття.

В умовах війни та поствоєнного часу – моделі інституціонального поєднання професійної психотерапії, авторських відновлювальних технологій в умовах цілющих ресурсів природи та адекватного екстриму відновлюють психологічні й духовні резерви індивіда. Інновації у велнес-туризмі, оздоровчому туризмі, характеризуються запровадженням ринку вдосконалених послуг інтелектуальної діяльності, які характеризуються більш новими споживчими та відновлювальними якостями, інституціями та технологіями.

Велнес-подорожі, або оздоровчий туризм, – це вид відпочинку, головна мета якого – заспокоїтися, набути стресостійкості, адаптуватися до тривожних психологічних умов та підтримати фізичне, психологічне, психічне та ментальне здоров'я.

Інституціональна історія надає нам свідчення того, що питанням оздоровлення суспільство в будь-яких соціально-економічних умовах надавало важли-

вого і пріоритетного значення. Перший письмовий запис терміна «велнес» зафіксовано в оксфордському словнику та датовано 1654 роком. У ній Арчібальд Джонстон зазначив: «Я благословив Бога за благополуччя моєї доньки» (in English: *I ... blessed God ... for my daughter's wealnesse*). «Wellness» як антонім «illness» (хвороба) продовжує мати загальноживане значення слова до кінця XX – початку XXI століття [3, с.84–85]. У 1946 р. Всесвітня організація охорони здоров'я прийняла таке визначення концепту «здоров'я»: «здоров'я – це стан повного фізичного, психологічного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороби та фізичних дефектів». З цього визначення й почалася інституціональна історія сучасного концепту «wellness» як філософії здорового способу життя, валеологічних моделей і основ здоров'я індивідуума в умовах глобалізованого простору [4, с. 9–14].

Практика сьогодення підтверджує, що велнес позитивно впливає не лише на фізичне здоров'я людини, а й на емоційний, духовний, психологічний, ментальний стан людини (індивідуума). Сучасна велнес-індустрія має глобальні масштаби й стрімко розвивається, що може, певною мірою, сприяти інституціональному розвитку територій, що постраждали під час війни, воєнних дій, збройних конфліктів, техногенних катастроф тощо. Увага до здоров'я – це не просто турбота про своє майбутнє, але й стиль життя, певний світогляд, а за певних умов – це і обумовлена психологічна та адаптивна необхідність.

Ландшафтні рекреаційні ресурси України доволі багаті та різноманітні, тому ландшафтотерапія – це оздоровлення дією природної краси, шуму лісу, моря – є доволі перспективним напрямом розвитку українських курортів. Україна має всі природні передумови для розвитку wellness-індустрії [5].

Розвиток територій у воєнних і поствоєнних (постконфліктних) умовах є дуже складним інституціональним процесом, що пов'язано з великою кількістю конфліктогенних чинників, які його додатково ускладнюють. На превеликий жаль, у світі постійно спостерігаються конфронтація та напруга, що призводять до конфліктних ситуацій, що негативно позначається на здоров'ї місцевого населення. Адже саме на нього, перш за все, лягає навантаження щодо відновлення постраждалих від конфлікту територій, тому так важливо, щоб фізичний, психічний та емоційний стан людей був у нормі [6].

Згідно зі статистичними даними, як військові, так і цивільні особи страждають схожим набором психічних розладів і психологічних наслідків, викликаних екстремальною травмою, включаючи посттравматичний стресовий розлад, депресію, тривожність, залежність, соматизацію з хронічним болем, дисоціацію, психосоціальні дисфункції, суїциди, психічні розлади і т. д.

Воєнні конфлікти, збройні конфлікти, локальні війни, глобальні пандемії, терористичні акти та інформаційні війни, посилені засобами масової інформації, що технологічно розвиваються, – інтернетом і соціальними мережами, посилюють загальне відчуття нестабільності та занепокоєння, охоплюючи все ширші соціальні групи населення в усьому світі. Тому актуальним буде інституціональний розвиток велнес-індустрії та велнес-туризму на постконфліктних і схильних до глобальних катаклізмів територіях, оскільки це сприятиме загальному оздоровленню населення та створенню антидепресивних комунікативно-інформаційних публічних просторів, а також попередженню можливих проблем зі здоров'ям [7].

У своїй книзі «*Foundations of wellness*» («*Основи велнесу*») Б. Рeger-Неш, М. Смітт, Г. Джакетт розкривають сутність концепту «велнес» стосовно здоров'я людини, як такого, що має досягатися або відновлюватися через запобігання проблемам зі здоров'ям за допомогою власних сил без використання медикаментів. Гарне самопочуття – це індивідуальне прагнення, і ми несемо відповідальність за свій вибір, поведінку, комунікацію та спосіб життя, але на нього також значно впливає фізичне, соціальне та культурне середовище, в якому ми живемо, і повинні активно запобігати або вміти психологічно відстоювати свій позитивно-емоційний стан здоров'я [8, с. 25].

Отже, концепт «велнес-туризм» («wellness-туризм») є новою сферою у туристичному бізнесі та туристсько-рекреаційному просторі Європи та світу. Виникнення цього виду туризму пов'язано, насамперед з глобалізацією, розвитком техніки та технологій, ритмічністю міського життя у великих містах та мегаполісах, а також пов'язані із супутніми станами стресу та депресіями, зокрема – як наслідок воєнних дій. Велнес-туризм – це інноваційна складова туристичної дипломатії України в умовах поліцентричного світоустрою XXI століття.

Велнес – це відображення способу життя, засноване на формуванні емоційної гармонії душі та фізичного стану, це забезпечення фізичного, духовного та емоційного здоров'я, стиль та спосіб життя, який може комплексно задовольнити рекреаційні потреби сучасної людини як у стабільних, так і поствоєнних (постконфліктних) умовах сьогодення. Це перехід на новий інституціональний рівень розуміння якості життя, свідоме ставлення до себе, до свого психічного, емоційного та фізичного здоров'я.

На сьогодні, активне та широке впровадження велнес-інновацій в соціокультурній сфері на постконфліктних територіях, безумовно сприятиме якнайшвидшому відновленню сил і здоров'я населення. Ці інституціональні процеси та інноваційні технології створять передумови для подолання наслідків і війни,

і пандемії COVID-19. Тому велнес-туризм можна назвати одним із способів інституціонального розвитку територій, що постраждали від будь-яких глобальних катаклізмів, а також засобом усунення та попередження можливих проблем зі здоров'ям людини і суспільства в цілому.

1. *Yeung O., Johnston K.* State of wellness H1'20 Report: investment and sector trends to watch. Global Wellness Institute, 2020. 162 p.
2. *Шульга М.* Освоєння особистістю соціокультурного простору життя через туризм. *Соціальний ареал життя особистості*. К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. С. 196–208.
3. *Miller, J. W.* Wellness: The History and Development of a Concept. *Spektrum Freizeit*. 2005. 1. P. 84-102.
4. *Циватый В.Г.* Историко-культурный туризм и туристическая дипломатия как глобальная технология культурной индустрии: институциональный и региональный дискурсы. *Историко-культурный туризм: український та світовий досвід*: Зб. матеріалів Міжнародної наукової конференції. К.: «Фоліант», 2019. С. 9–14.
5. *Goeldner Ch. R., Ritchie J. R. B.* Tourism: Principles, Practices, Philosophies. 9th ed. New Jersey: John Wiley & Sons Inc. 2003.
6. *Global Diplomacy: An Introduction to Theory And Practice.* Thierry Balzacq, Frédéric Charillon, Frédéric Ramel, Snow, W. (Translator). Paris, 2020. 344p.
7. *Global Wellness Summit.* Global wellness trends. 2020. URL: www.globalwellnesssummit.com/2020-global-wellness-trends/ (дата звернення: 01.11.2022).
8. *Reger-Nash B., Smith M., Juckett G.* Foundations of wellness. Human Kinetics, 2015. 256 p.

Буличева Тамара, Гринюк Тетяна, Буткалюк Катерина

ЧАС НЕБЕЗПЕКИ : ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СУСПІЛЬСТВІ, ЕКОНОМІКА ТА ТУРИЗМ

Трансформації суспільних відносин, запозичення переваг окремих економічних систем, конкурентоспроможність економіки з метою забезпечення «європейського прориву» – все це постало під питання одного лютого дня, який прийшлося пережити Україні та Українцям 24 лютого 2022 року. Проте, зараз триває вже дев'ятий місяць активної фази війни росії в Україні. Поступово Українське суспільство вчиться, нажаль, жити з цілою низкою факторів ускладнення, що поки є ознакою світової реальності. Війна вносить свої корективи в усі сфери та системи буття. Найбільше страждає економічний ландшафт держави по накопиченню негативних тенденцій. Звісно, що найближча перспектива економічного розвитку корелюється з тим, наскільки довго триватиме агресія росії в Україні. Міжнародні експерти прогнозують не легку зиму, відповідно, входить у наступний 2023 рік буде вкрай непросто [1,7]. Послаблення економічного виробництва, зростання процентних ставок і міжнародна політична напруженість погіршать умови для фінансових послуг банківської сфери, страхо-

виків і менеджерів фондів, працівників сфери гостинності у 2023 році. При цьому, перспективи для нових фінансових конкурентів, включаючи продавців криптовалюти, учасників процесу електронної комерції ймовірно, можуть отримати нові додаткові шанси. Згідно існуючих прогнозів світове споживання енергії зросте лише на 1,3% у 2023 році на тлі уповільнення економіки та високих цін на енергоносії. Зменшення поставок газу та екстремальні погодні явища змусять багато країн повернутися до використання викопного палива, затримуючи перехід до зеленої енергії. Останнє не може не засмучувати, оскільки відкидає частково цивілізовану частину людства назад у своїх прагненнях рухатись згідно **стратегії сталого розвитку**: споживати помірно, використовувати чисті джерела енергії, зберігати біорізноманіття, турбуватись про прийдешні покоління [4; 5]. Енергетичні питання мають особливе стратегічне значення в цілому, а для України – це питання виживання. Прогнозується, що інфляція послабить прибутки роздрібною торгівлі у 2023 році; номінальне зростання глобальних роздрібних продажів приблизно на 6% приховає уповільнення зростання в реальному вираженні через менший обсяг продажів і стрімке зростання витрат. Проте, позитивним сигналом на період початку листопада вже є той факт, що прогнози на рівень інфляції до 36% не виправдались, інфляція зупинилась на відмітці 30% та не перевищує цей поріг [1; 2]. У сегменті реального виробництва продукція машинобудування посідає вагомим місце, а відтак, 2023 році автомобільна промисловість залишатиметься вразливою до глобальних негараздів, включаючи енергетичну кризу, уповільнення глобального попиту та триваючі збої в ланцюжках поставок. Такими є найближчі перспективи, що їх прогнозують експерти у різних сферах світової економіки на рік 2023.

Що маємо у туризмі? Туристичний бізнес, як відомо, є найбільш чутливим в третинному секторі світового господарства. Відповідно, негаразди в сфері матеріального виробництва неодмінно стануть «тригером», який запускає нестабільність та непрогнозованість процесів у третинному секторі, а відтак, у сфері гостинності та окремих видах бізнесу, що є дотичними до туристичного. Йдеться про допоміжні та обслуговуючі галузі. Проте, були і інші тенденції. Позаду, на жаль, лишилися роки «мрій», «проривів», наближення до «сталості»... З набуттям незалежності Україна почала активно розвивати туризм. Щороку кількість туристів поступово збільшувалась, при цьому забезпечилась позитивна тенденція щодо перспектив. Найбільше іноземних туристів Україна зустріла у 2017-2019 роках; у середньому ця цифра становила 13-15 мільйонів туристів на рік. Експертне середовище напрацювало думку про те, що «найкращим» щодо зростання вагомості «економіки гостинності» слід вважати саме 2019 рік [5; 7]. Наступний рік мав би посилити тенденцію «сталості» та закрі-

пити позиції окремих найбільш активних учасників туристичного ринку у масштабах світу. Проте, сталося непередбачуване, «прийшла» пандемія, що саме у 2020 році різко вплинула на кількість відвідувачів. Так за весь рік Україну відвідало 3,3 млн. туристів, з них 1,8 млн. прибула у перші 3 місяці 2020 року [2; 3]. На цьому тлі світовий бізнес мав «перезапустити» всі економічні процеси таким чином, щоб не втратити позиції на світових ринках остаточно. Однак популярності в цей же час несподівано почав набирати внутрішній туризм. Українці відкрили для себе власну державу з іншого боку. Стало з'являтися багато інформації про туристичні центри нашої держави, які раніше не переймались промоцією. Проводилась активна робота з популяризації курортних міст України, як загальновідомих, так і «нових» віддалених, іноді частково забутих та несправедливо віднесених до так званих «провінційних». Українці почали мандрувати рідними, проте досі незвіданими куточками. Хвилі пандемічного «армагедону» заважали системному відродженню внутрішнього та міжнародного туризму, проте, протистояти українському бажанню «рухатись» всупереч обставинам ставало все складніше. У 2021 році туристичні потоки почали відроджуватись. До України знову поїхали іноземці, зокрема, протягом 2021 року туристопотік склав 4,3 млн. гостей, 70% з яких становили європейці. У цей рік запрацювала програма залучення іноземних мандрівників та відкриття нового туристичного ринку, запроваджена керівництвом України. Завдяки злагодженій роботі влітку 2021 року туристи із Саудівської Аравії створили в Україні справжній туристичний бум, до нашої країни приїхало понад 50 000 гостей з цієї далекої країни. Наприклад, лише за два місяця травень-червень 2021 року Україна «заробила» 25 мільйонів доларів на туристах з Перської затоки. На думку Марії Юхновець, що є відповідальною за прийом туристів у агенції «Київський супутник», потік туристів з Саудівської Аравії справді зріс непрогнозовано. Проте, йшлося не лише про саудитів, адже лібералізація у політичному та економічному сегменті відбулась в масштабах всієї Перської затоки. Тож Бахрейн і Кувейт теж підхопили цю туристичну ініціативу та сприяли «марафону українського туризму»; далися взнаки також логістичні преференції, велися успішні перемовини про прямі чартерні рейси (зокрема, з Бахрейну до України). Вплинули також інші фактори, як геополітичні, так і ментальні, релігійні. Наприклад, для саудитів в'їзд у певні країни є обмежений: так у Арабські Емірати саудити не їдуть з міркувань безпеки та геополітики, Туреччину вони обминають через ворожнечу та недовіру. Відповідно, саме Україна з її м'яким кліматом, сприятливим літом (відсутністю спеки) та скасуванням візових формальностей у листопаді 2020 року стала певним приємним відкриттям. Не останнє місце серед факторів, що сприяють обранню тієї чи іншої держави для туристи-

чної подорожі, залишається відносна «дешевизна» послуг [6]. Така доступність часто є найвпливовішим фактором при виборі країни для подорожей або навіть для переїзду. Цікаво буде з'ясувати, в якій країні світу найдешевше жити у 2022 році. Отже, у світовому туризмі є інформація про ТОП країн з невисокою вартістю життя. Так у рейтингу видання International Living (<https://internationalliving.com/the-cheapest-places-in-the-world-to-live/>) було враховано «витрати на продукти, оренду житла, комунальні послуги, харчування, відвідування спортзалу, транспорт і подорожі, а також непередбачувані витрати, пов'язані з проживанням за кордоном». Відповідно, «найдешевшими» державами для подорожей та життя у 2022 р. стали Камбоджа, Болівія, В'єтнам та тропічний індонезійський острів Балі.

Україна могла би продовжити цей ТОП та долучитись до рейтингу «найдешевших» держав світу для подорожей з позиції традиційних та «заможних» туристів, проте, виклики постпандемічного періоду на цьому не завершилися. Далі для України 2022 рік і війна... Деякі експерти вважають, що туризм в Україні зовсім завмер, окремі – що просто змінилась мета та характер подорожей. Постає питання, чи можна вважати туризмом переїзд до більш безпечних регіонів на заході країни? Як класифікувати подорож втомленої війною родини на декілька тижнів подалі від постійних сирен та походів до бомбосховища, туди, де ці тривоги трохи рідші? Важко коментувати ці «нереальні» реалії, проте українці мандрують заради перезавантаження та зниження рівня тривоги. Деякі українці вперше виїжджають за межі свого населеного пункту та потрапляють туди, куди не могли поїхати багато років через постійну роботу та нестачу часу. Ці факти надають сили вірити, що український туризм є «живим», проте, він дещо інший.

Керівник та засновник Smart Education Hotel School Олександр Чорний у своїх інтерв'ю аналізує, які втрати несе галузь з початку війни та яким став туризм в Україні з початком збройної агресії росії. Йдеться про те, що фактично з 24 лютого на 100% втрачено в'їзний туристичний трафік, завмер діловий туризм, а локальний перетворився на міграцію внутрішньо переміщених осіб. Відбулася майже повна зупинка у діловому туризмі. Потрібно влучне пояснення та розуміння, коли в Україні почне відроджуватись в'їзний туризм, а разом із ним – діловий сегмент у вигляді великих конференцій, тренінгів, семінарів тощо [4; 5]. Основним фактором при цьому залишається потреба повної безпеки. Обидва напрямки туризму тісно пов'язані між собою, проте, вони дуже проблематичні без авіасполучення. Не варто не враховувати фактор Covid-19, який залишив по собі вміння організовувати бізнесові заходи онлайн без відчутної втрати їх якості та результативності. Мабудь, це один з унікальних «ре-

зультатів» пандемічного періоду життя Українців, що слід розглядати як «позитивний». Дається взнаки також той факт, що близько 10% ще недавно українського бізнесу вже повністю перенесли свої офіси (а іноді і виробничі потужності) за кордон. Остання тенденція поки не збавляє обертів, відтак, відбувається втрата частини активної бізнес-спільноти (тобто, цільової аудиторії ділового бізнес-туризму). Загалом, на думку експертів туристичного ринку, відродження МІСЕ (ділового туризму), швидше за все, почнеться не з класичних бізнесових заходів, а якраз із великих подій, ініційованих країнами-партнерами України по її відбудові після війни. Саме такі події, певно, стануть драйверами перезапуску індустрії ділового туризму [3]. Вони мають перезапустити інвестиційні процеси в світі, щоб ще в більшій кількості привернути до України інвесторів у всі сфери економіки, в сферу гостинності та всіх видів туризму. Для України 2022 рік став одним з найважчих в сучасній історії. В умовах повномасштабного вторгнення росії, День туризму в Україні 27 вересня 2022 року (Всесвітній день туризму) був не про урочисті святкування, а про можливість нагадати, яка мальовнича та чудова у нас країна та як ми хочемо справедливого миру.

Відповідно, експерти-туризмологи прогнозують, що глобальні туристичні прибуття зростуть на 30% у 2023 році після зростання на 60% у 2022 році порівняно з попереднім, однак, залишаться нижче рівня допандемії [1; 2]. Економічний спад, санкції проти росії, стратегія Китаю «нуль ковід», агресія росії в Україні з потужними наслідками, затримають відновлення світової економіки в цілому та певною мірою, туризму. А Україна?

Україна як держава неймовірної краси, з морями й горами, історичними містами та фортецями, старовинними будівлями та замками, безкрайними лісами та безмежними полями, глибокими кар'єрами та промисловими об'єктами, з потужною культурою та збереженими традиціями була, є і буде незалежною. Україна відвоює та відновить всі свої міста, збереже Київ, Одесу, Львів, Херсон, Тернопіль, Харків, Маріуполь, Донецьк, Ялту, Бердянськ, до яких з Перемогою повернеться економічна стабільність, безпека та драйвер майбутнього Європейського стилю життя – Туризм.

1. *Щербакова Н.О.* Стан туристичної галузі України та процес її відтворення в післявоєнний період // Економіка та суспільство. – 2022. - № 39. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index>
2. *Маджумдар К., Гончарова К.* Повстати з руїн. Які країни після війни стали популярними у туристів? // РБК-Україна. 2022. URL: www.rbc.ua/ukr/travel/-1647724135.html
3. Як війна змінить мандрівки Україною після перемоги над ворогом. URL: www.rbc.ua/ukr/travel/novaya-stranitsa-voyna-izmenit-puteshestviya-1649942226.html.
4. *Hryniuk Tetiana* (2022) *Global Trends in Tourism and Imperatives of the Circular Economy in the Context of Sustainable Environmental Development of States.* Oksana Borysova, Oleg Gryniuk, Tetiana Mykhailenko, Tetiana Shparaha, Tetiana Hryniuk. *Review of Economics and*

Finance, 2022, 20, 196-202 DOI: <https://doi.org/10.55365/1923.x2022.20.23>
https://refpress.org/wp-content/uploads/2022/10/Borysova_REF.pdf

5. *Hryniuk D. Yu., Hryniuk T. A.* (2020). Economic and geographical aspects of the study of the competitiveness of the region. Economic Development: Global Trends and National Peculiarities. Collective monograph. Kielce, Poland: "Publishing House "Baltija Publishing", 2020. Vol 2. pp. 302-318. ISBN 978-9934-588-61-7. doi: 10.30525/978-9934-588-61-7-21. Retrieved from <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/>
6. *Pine, J. and Gilmore, J.* (1999) The Experience Economy, Harvard Business School Press, Boston, 1999. 254 с. URL: https://paulch.synology.me/pdf/Pine_Gilmore_The_experience_economy_1999.pdf
7. UNWTO World Tourism Barometer (English version). UNWTO World Tourism Barometer (English version). URL: <https://doi.org/10.18111/wtobarometereng>.

Кулагіна Аліна, Аріон Оксана

РОЗВИТОК «ТЕМНОГО ТУРИЗМУ» В УКРАЇНІ

Багатьох туристів цікавлять місця та пам'ятки, пов'язані з різноманітними трагедіями. Втім інтерес людей до трагічних подій є цілком природним. Популярними були і є відвідування цвинтарів, некрополів видатних людей, полів історичних битв. Можна згадати багато об'єктів, цікавість до яких зберігається десятки і сотні років: Помпеї і Геркуланум, Аушвіц-Біркенау і Бухенвальд, Хіросіма і Чорнобиль.

Такий вид туризму називається «темним». Темний туризм (англ. dark tourism) – діяльність, суттєвою ознакою якої є відвідування місць, які в минулому були пов'язані з певною трагедією, лихом, смертю, містикою, у поєднанні з елементами екстремального туризму. Термін «темний туризм», вперше з'явився в журналі "International Journal of Heritage Studies" в 1996 році, де його використали дослідники з Каледонського університету (Велика Британія) Дж. Леннон і М. Фолі. Після виходу їх монографії «Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster» (2001) це поняття набуло значного поширення. Основними різновидами темного туризму вважаються туризм катастроф, містичний туризм, некропольний та танатотуризм.

Вартої уваги є робота П.Стоуна (США) [1] щодо спектру темного туризму (рівень «темноти»). Ця система дає змогу зрозуміти чи підходить даний об'єкт для темного туризму. Автор виділяє різні місця темного туризму: від найтемнішого – найбільш екстремальні туристичні заходи, до найсвітлішого – місця, що мають більш комерційний характер (основна мета - розважати туристів).

Україна має надзвичайно насичену історію з якою пов'язана величезна кількість об'єктів, цікавих для поціновувачів темного туризму. Один з найвідоміших – Чорнобильська зона відчуження. У людей завжди було бажання відві-

дати це місце, проте особливо велика кількість нелегальних відвідувачів з'явилася у 2007-2009 роках після виходу комп'ютерної гри «S.T.A.L.K.E.R.». Інтерес до цієї трагедії, особливо серед іноземців, ще виріс після виходу американо-британського серіалу «Чорнобиль» (2019). За даними Центру організаційно-технічного і інформаційного забезпечення управління зоною відчуження (ДП «ЦОТІЗ») у 2021 році Зону відвідали відвідало понад 73 тис. осіб, майже 34 тис. з них – іноземці [2].

Окрім цього, Україна має значні ресурси для розвитку *містичного* туризму: Золочівський, Підгорецький, Олеський замки (Львівська обл.), Соминське озеро (Волинська обл.), замок Паланок (м. Мукачеве), гора Жеваха (Одеська обл.), Кам'яні могили (Запорізька обл.), Кременецький замок (Тернопільська обл.), Антонієві печери Троїцько-Іллінського монастиря (Чернігівська обл.) та ін.

Варто також згадати найбільш відомі в Україні місця для розвитку *некропольного* туризму: Байкове кладовище (Київ) та Личаківське (Львів).

Події що відбувались на теренах України залишили нам багато пам'яток, пов'язаних з трагічними сторінками її історії. Найбільш відомими об'єктами *танатотуризму* є Поле козацької битви під Берестечком, Меморіал пам'яті героїв Крут, Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», Бабин Яр, Меморіальний музей тоталітарних режимів, Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» та ін.

Окрему увагу слід звернути на споріднений до «темного» - мілітарі-туризм, метою якого є подорож до місця, пов'язаного з воєнними діями. Відмінність між «мілітарі» та класичним «темним» туризмом полягає в тому, що в основі першого є відвідування місць активних бойових дій. Проте, коли воєнні дії в межах території припиняються, часом лишається чимало пам'яток, завдяки яким місцевість може бути використана для розвитку «темного» туризму. Розвиток «темного» туризму неминуче слідує за повоєнною ситуацією. Так, впродовж 1992-1995 років, коли столиця Боснії і Герцеговини була у сербській облозі, фотографії міста і жителів постійно публікували світові медіа. Після припинення війни до столиці – Сараєва почали активно приїздити туристи, які мали бажання особисто побачити міст Врбанья, який місцеві жителі називають мостом Ольги та Суади і мостом Бошко і Адміри.

В цілому, серед українських вчених темний туризм залишається мало вивченою сферою. Водночас зрозуміло що Україна має високий ресурсний потенціал для розвитку цього виду туризму і ми спостерігаємо збільшення туристичних потоків для відвідування об'єктів темного туризму, що підтверджено виконаним автором **SWOT-аналізом** (Табл. 1).

Отже, «темний» туризм можна вважати одним з провідних видів туризму, який з кожним роком набирає все більшої популярності. Зі зміною людських вподобань і новими тенденціями темний туризм надає клієнтам нові та унікальні враження. Основними причинами, які спонукають туристів до подорожей «темними» місцями, це бажання отримати нові враження; ознайомитися з історією своєї або будь-якої іншої країни; патріотизм; авантюризм; пам'ять.

Історія України переповнена різними трагічними подіями, які залишили по собі достатню кількість об'єктів для розвитку даного виду туризму і, на жаль, тривалий час ми є свідками трагічних подій внаслідок російського вторгнення. В майбутньому багато міст (Буча, Ірпінь, Ворзель, Гостомель, Ізюм, Чернігів, Харків, Маріуполь, міста Донецької та Луганської областей та багато інших) та окремих об'єктів можуть стати новими центрами розвитку темного туризму. Натомість, в перспективі сектор темного туризму може сприяти відновленню зруйнованих територій, продаючи специфічний турпродукт прихильникам з інших країн і дослідження попиту, аналіз настроїв та аналіз ризиків щодо розвитку туризму є життєво важливими, щоб допомогти відновленню економіки України та визначення ролі туризму в цьому процесі після припинення бойових дій.

Карта SWOT-аналізу «темного» туризму в Україні

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> • Давня унікальна історична та культурна спадщина; • Велика кількість об'єктів придатних для розвитку «темного» туризму; • Наявність ресурсів для розвитку туризму катастроф, некропольного, містичного та танатотуризму); • Значна зацікавленість даною темою, особливо серед туристів з інших країн; • Невисока ціна на проживання та харчування для іноземних туристів; • Високий транспортний потенціал; 	<ul style="list-style-type: none"> • Вища собівартість, додаткові витрати на те, щоб дістатися до місць, де відсутня розвинена транспортна інфраструктура; • Недостатня поінформованість про даний вид туризму; • Обмежений вибір турів; • Зосередженість об'єктів та пам'яток у Львові та Києві, хоча поодинокі об'єкти зустрічаються практично в усіх областях. • Обмежене державне фінансування туризму в цілому; • Недостатня кількість наукових публікацій на дану тему; • Підходить для обмеженого кола людей, які мають специфічні вподобання.
Можливості	Загрози
<ul style="list-style-type: none"> • Проведення рекламно-інформаційної роботи; • Розвиток туристичної інфраструктури; • Велике охоплення та сфера діяльності не розрекламованого виду туризму; • Формування нових туристичних продуктів; • Поява нових місць та об'єктів для розвитку «темного» туризму; • Створення інтерактивної карти «темного» туризму України; • Покращення інфраструктури поблизу розташування «темних» об'єктів; • Дослідження світового досвіду організації «темного» туризму. 	<ul style="list-style-type: none"> • Загальна відсутність сприятливого інвестиційного клімату в Україні; • Пошкодження або знищення пам'яток через відвідування туристами; • Перевантаження популярних місць; • Неетичність проведення екскурсій даної тематики; • Замки розглядають як ресурс пізнавального туризму і не пов'язують їх містичність з «темним» туризмом; • Загроза збереженню пам'яток внаслідок вторгнення РФ; • Фінансово-економічна криза. • Демографічна катастрофа.

1. Stone, Philip (2006) A Dark Tourism Spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. URL: http://clouk.uclan.ac.uk/27720/1/27720%20fulltext_stamped.pdf
2. Центр організаційно-технічного і інформаційного забезпечення управління зоною відчуження. URL: <https://cutt.ly/EH9tviR>

ПАМ'ЯТНИКИ НА ОЗНАМЕНУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПЕРЕМОГИ У ПОЛТАВСЬКІЙ БИТВІ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Хочуть того полтавці чи ні, їхнє місто в історичному контексті асоціюється насамперед із Полтавською битвою 1709 року. Увічнення пам'яті про цю «преславную викторію» Петра I свого часу вивищило Полтаву до губерньського центру і значною мірою визначило архітектурне обличчя міста. До ювілеїв битви Полтаву розбудовували, зводили нові тематичні монументи.

У 2020 р. Полтавська облдержадміністрація визначила «туристичні магніти області». При цьому було враховано критерії, рекомендовані Державним агентством розвитку туризму України: популярність серед туристів, транспортна доступність, привабливість локації для фотосесій. До п'ятірки місць, які особливо притягують туристів, увійшов і Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» [5].

Водночас важко знайти дразливішу навколополтавську тему, аніж «сяйво чужої слави». Проблема інтерпретації імперських пам'яток, присвячених «славе русского оружия», періодично з'являлася на авансцені українського суспільно-політичного життя. І якщо 2009 р. повідомлення про пропозицію російського уряду перенести монумент Слави до Петербурга задля збереження пам'ятки ще було першоквітневим жартом, то російська військова агресія проти України вкрай загострила сприйняття колони з орлом у центрі Полтави як ворожого маркера.

До Дня Незалежності України у 2014 р. над монументом Слави вперше замайорів синьо-жовтий прапор. За період 2014-2022 рр. Інтернет-видання «Полтавщина» близько 30 разів зверталося до теми синьо-жовтого та червоно-чорного прапорів «в зубах у орла» (формулювання полтавського міського голови Олександра Мамаєва). У 2022 році містом прокотилася хвиля публічних проявів зневаги до імперських пам'ятників, зокрема, в липні пам'ятник на місці відпочинку Петра I облили фарбою та доповнили унітазом. У серпні-жовтні співробітники Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» закрили пам'ятник на місці відпочинку Петра I, скульптуру Петра I перед музеєм та пам'ятник коменданту Полтави Олексію Келіну синьо-жовтою сіткою.

Остаточного передбачення Юрія Андруховича, що «тепер лише два полтавські пам'ятники свиням...», як і пам'ятник полтавській галушці, можуть почува-

тися в безпеці й певності» [1], набуло рис реальності на осінь 2022 року. 7 вересня Експертна рада Міністерства культури та інформаційної політики з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму розглянула питання щодо подальшого існування в публічному просторі Полтави пам'ятників, пов'язаних із перемогою в Полтавській битві військ Росії над союзними військами України та Швеції: монумента Слави, пам'ятника на місці відпочинку Петра I, пам'ятника коменданту Полтави Олексію Келіну та захисникам Полтави. Вони були визнані такими, які продовжують закріплювати російське бачення української історії, принижують честь та гідність українського народу і його Армії тоді, коли триває війна за існування Держави. Тож Полтавській обласній військовій адміністрації та Полтавській міській раді рекомендовано демонтувати та прибрати з публічного простору зазначені пам'ятники [3].

Зрозуміло, що, діючи у правовому полі, зробити це геть непросто – адже правових підстав для демонтажу пам'яток культурної спадщини обмаль, до того ж, відповідно до усталеної процедури, потрібно спершу виготовити облікову документацію на кожен пам'ятник, адже вони є частиною єдиного комплексу історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». Крім цього, монумент Слави є містобудівною домінантою, яку непросто замінити на рівноцінний мистецький витвір.

Утім, прибічників демонтажу пам'ятників це не лякає. Ганна Антипович обурено написала у своєму блозі: «Ці пам'ятники приваблювали лише туристів з Московії. Не думаю, що в найближчі десятиліття Раша так зміниться, що йтиметься про якихось туристів звідти» [2]. Правління Полтавського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» також не вважає озвучені перешкоди нездоланими: «На полі Полтавської битви слід влаштувати майданчик для колоніальних скульптур, і на ньому розмістяться всі московські колоніальні пам'ятники. А на місці колони «слави», що символізує утвердження шизофренічної імперської ідеї Третього Риму, постане прекрасний монумент борцям за Українську самостійну соборну державу. (...) А туристів після огляду оновленої Полтави будуть возити подивитися ще й на колоніальну «псевдовелич» на задвірках Полтави» [4].

Таким чином, на сьогодні майбутнє пам'ятників на ознаменування російської перемоги у Полтавській битві описує формула «прибрати не можна залишити».

1. Андрухович Ю. Батальні сцени. URL: <https://zbruc.eu/node/100507>

2. Антипович (Дениско) Г. Навіщо зберігати російські імперські «пам'ятники» П'єотру I і його полигачам у пору, коли біснуваті наслідувачі знову пішли війною? URL: <https://poltava.to/project/7541/>

3. Експертна рада МКІП рекомендувала демонтувати російські імперські пам'ятники у Полтаві. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7680.html>
4. «Пам'ятники московитського победобесія – на задвірки Полтави!» – крайова «Просвіта» висловила за демонтаж імперських маркерів. URL: <https://poltava.to/project/7511/>
5. Полтавська облдержадміністрація визначила «туристичні магніти області». URL: www.adm-pl.gov.ua/news/poltavska-oblderzhadministraciya-viznachila-turistichni-magniti-oblasti

Українсько-російська війна та її вплив на міжнародний туризм

Цвілій Сергій

СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ТУРИЗМІ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Мандрівники з України звикли до того, що будь-які економічні кризи лише опосередковано торкаються туристичного сектору й він має сталий розвиток. В Україні ця галузь тільки почала «ставати на ноги» та давати результати з початку пандемії COVID-19. Однак, сьогодні маємо майже повну зупинку вітчизняної туристичної індустрії та пов'язаних з нею сервісних, додаткових та допоміжних галузей (готельного та ресторанного бізнесу, транспортної логістики тощо) [1].

Початок 2022 р. в туризмі для європейських та азійських країн мав стати посткоронавірусним періодом й антиковідні заходи було знято у Європі, Азії, на інших континентах. Багато країн Європи скасовують вимоги до носіння масок. В березні авіакомпанії Jet2, TUI Airways, British Airways не вимагають носіння масок на борту літаків та в аеропортах. Британія зняла ковідні заборони: тести, карантин для туристів. Авіакомпанія KLM (Нідерланди) й її «донька» Transavia вирішили не вимагати у пасажирів носіння масок на борту літаків з 23 березня, тому що в громадських місцях та транспорті цієї країни дана вимога відсутня. Французькі аеропорти ім. Шарля де Голля у Парижі й Орлі скасували маски. Італія відмовилась від санітарних паспортів з 1 травня та з квітня «європейські» QR-коди не були не потрібні для відвідування більшості місць на відкритому просторі, а в травні їх було повністю скасовано. У Болгарії з 21 березня скасовано «зелені сертифікати» на вході до громадських місць. Греція, Румунія з 15 березня не вимагають заповнення форми пошуку пасажирів (PLF) [2]. Також з березня відкрилися для вакцинованих туристів В'єтнам, Камбоджа, Монголія. В цей період Мальдіви не вимагали вже ПЛР-тести у нещеплених туристів та зняли масковий режим. На Маврикії відмінено ПЛР-тест до вильоту для вакцинованих туристів, проте тестування на COVID після прибуття залишалося обов'язковим.

Сектор подорожей розпочав упевнене відновлення у січні 2022 року, проте гучні геополітичні події значно звузили можливості для повномасштабного зростання [3]. Останні дані, які надані UNWTO, свідчать, що кількість інозем-

них туристів по всьому світу в січні 2022 р. зросла на 130 відсотків відносно 2021 р. Це означає, що протягом січня 2022 р. на світовому ринку було зареєстровано на 18 мільйонів мандрівників більше. За глобальними показниками було виявлено, що Європа (+199 відсотків) й Північна та Південна Америка (+97 відсотків), як і раніше, демонструють найвищі результати відновлення сфери подорожей. На Близькому Сході (+89 відсотків) та Африці (+51 відсоток) також спостерігалось зростання у січні 2022 р. порівняно з січнем 2021 року. За субрегіонами найкращі результати було досягнуто у Європі. У січні 2022 р. до Західної Європи прибуло вчетверо більше туристів, ніж у 2021 році, але все одно це на 58 відсотків менше, ніж у доковідному 2019 р. Крім того, кілька островів у Карибському басейні, Азії, Тихому океані, а також деякі європейські та центральноамериканські напрямки показали найкращий результат порівняно із «зразковим» 2019 роком [4].

Проте розквіт туристичного сектору опинився на порозі ще однієї великої загрози. Через війну туроператори оголосили про тимчасове призупинення операційної діяльності на території України. З моменту закриття повітряного простору стало неможливим здійснення пасажирських перевезень. Станом на 24.02.2022 за межами України знаходилось понад 31 тис. туристів. Більшість з них (60%) була на курортах Єгипту, 9% людей в ОАЕ, 10% – на Шрі-Ланці, 4% людини – на Занзібарі. Також туристи були в Мексиці, Іспанії, Болгарії, Чехії, Туреччині, Франції, Португалії, Грузії, Австрії, Ізраїлі та інших країнах (рис. 1).

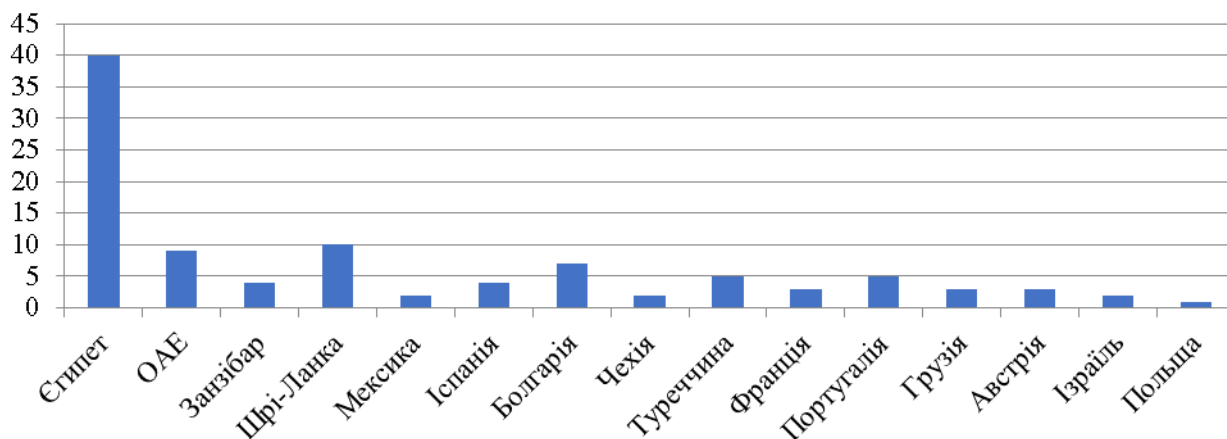

Рис. 1. Кількість туристів, які перебували за кордоном за даними туроператорів України з метою відпочинку по країнах на 24.02.2022 р. [5]

Так, результатом переговорів з закордонними партнерами стало вивезення туристів до країн, що межують з Україною. До виїзду для всіх, хто потребував, консульства в цих країнах подбали про безкоштовну пролонгацію розміщення в більш бюджетних готелях, або ж надали змогу залишитись у готелях,

де туристи проживали за спеціальними цінами. Дружні європейські оператори надали українським туристам безкоштовний переліт до Німеччини та Австрії з курортів Єгипту. Більшість туристів була відправлена до Польщі. Деякі туристи самі добирались до місця призначення через інші країни, а також багато хто прийняв рішення самостійно залишитись у країні перебування до нормалізації ситуації. Також Міністерство Закордонних Справ України рекомендувало громадянам за кордоном підтримувати зв'язок із відповідними посольствами/консульствами України для подальших інструкцій. Одним з дієвих засобів комунікації став проект Добровільної реєстрації українських громадян при подорожах за кордон («Друг»), який є ефективним інструментом попередження, за потреби – розшуку й надання сприяння громадянам України в разі надзвичайних подій за кордоном: природних катаклізмів, соціальних заворушень, військових конфліктів. Кошти за тури, які не відбулися через запровадження воєнного стану в Україні та закриття авіапростору, люди зможуть використати після нормалізації ситуації в Україні.

Проте, не все так спокійно на туристичному ринку світу. Надважкі санкції, які Європа наклала на росію за розв'язану війну в Україні, автоматично вдарили у саму «західну» економіку (насамперед, з туризму і авіаперевезень), причому не лише у Німеччині, а й навіть у США. У Європі підрахували, що у березні ціна бареля нафти зросла до 140 доларів, а природного газу – до 260 доларів. Згідно з дослідженнями аналітичною компанією ForwardKeys, лише у період з 24 лютого до 2 березня бронювання авіаквитків у країнах Європи впало на 30–50%. При цьому третину зросли ціни. В Україні зупинено авіасполучення, а у росії, за даними аналітиків, продаж квитків впав на 59%. Кількість бронювань у Болгарії, Хорватії, Естонії, Грузії, Угорщині, Латвії, Литві, Польщі, Словаччині, Словенії за цей тиждень упав на 30–50%. В інших європейських країнах темпи зниження є нижчими, але вони в межах 10–30%. Загалом, повітряні перевезення в Європі за цей тиждень скоротилися на 23%, а трансатлантичні рейси з ЄС – на 13%.

Через два тижні після появи перших статистичних даних щодо бронювання авіаквитків Литва втратила майже 200 польотів на день (–46%). Більше половини цього скорочення польотів пов'язані з припиненням потоків у росію та з росії, особливо з Німеччини, Франції та Великобританії. Це стосується Польщі (–33%) та Латвії (–25%). Водночас, польоти між Туреччиною і Росією продовжуються, але вони скоротилися приблизно на 30%. В Угорщині за перший місяць війни вони збільшилися на 30% (290 рейсів на день), що пов'язано з перенаправленням потоків до Азії та Близького Сходу на південь, але на це припадає близько третини змін (100 рейсів на день). Румунія також

виграє з коригувань маршрутів. Турецький сектор туризму, на частку якого припадає близько 5% ВВП країни, сильно постраждав від війни між росією та Україною, бо це основні країни надходження туристів (у 2021 році Анталію відвідало 2 мільйони українців) [6].

Незважаючи на те, що ще надто рано оцінювати вплив війни в Україні на глобальний міжнародний туризм, бронювання та пошук авіаквитків кількома каналами показали значне уповільнення наприкінці лютого 2022 року. Однак, що стосується інших європейських країн, ситуація залишається безпечною, тому кількість бронювань показує хоч і повільне, але впевнене зростання. Безумовно, якщо світові події приймуть ще різкіший поворот і воєнні конфлікти охоплять більш ширші ареали та території, то на глобальний туризм знову чекає стагнація.

1. Цвілий С.М., Корнієнко О.М. Посткоронавірусне відновлення бізнес-активності мікропідприємств сфери гостинності регіону. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. Том 32(71). К.: ВД «Гельветика», 2021. № 3. С. 73-78.
2. Цвілий С., Кукліна Т. Стратегічні маркетингові пріоритети готельно-ресторанного підприємства в посткоронавірусному середовищі вітчизняного туристичного ринку. *Особливості розвитку ринку туристичних послуг України під впливом COVID-19 та карантинних обмежень*: монографія [Елек. ресурс]. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2021. С. 48-80.
3. Charkina T., Pikulina O., Zadoja V., Tsviliy S. Improvement of the tourism industry management due to introduction of new trends and types of tourism. *Philosophy, economics and law review: Scientific Journal*. Dnipro: DSUIA, 2022. Volume 2, no. 1. 231 p. Pp. 108-117.
4. Tourism enjoys strong start to 2022 while facing new uncertainties. URL: www.unwto.org/news/tourism-enjoys-strong-start-to-2022-while-facing-new-uncertainties (дата звернення: 18.09.2022).
5. Новини по темі: Туризм. URL: <https://dip.org.ua/turizm/> (дата звернення: 18.09.2022).
6. Кукліна Т.С., Цвілий С.М., Журавльова С.М. Загальні тенденції розвитку світового туризму: від коронавірусу до військової агресії. *Підприємництво та інновації. Науковий журнал*. К.: ПВНЗ «МУФ»; Одеса: ВД «Гельветика», 2022. Вип. 23. С. 12-15.

Пестушко Валерії

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА ЯК ВИКЛИК МІЖНАРОДНОМУ ТУРИЗМУ

Війна, яка розпочалася 24 лютого 2022 р. стала черговим підтвердженням того, що політика є визначальною у розвитку туризму. Адже саме несприятливі політичні чинники здатні звести нанівець будь-які інші рушійні сили туризму. При цьому негативні зміни в туризмі можуть бути досить масштабними і відбуватися інколи за дуже короткий термін. Саме так й сталося внаслідок розпочатої Росією війни проти України, де за зрозумілих причин міжнародний туризм був фактично призупинений, а ще вчорашні учасники внутрішнього туризму

упродовж дуже короткого терміну фактично перетворилися на біженців та внутрішніх переселенців.

Постраждав туризм і в Росії. Адже після початку російського вторгнення в Україну члени Європейського Союзу (ЄС), Велика Британія та Сполучені Штати Америки заборонили російським літакам літати у своєму повітряному просторі. У відповідь уряд Росії оголосив про заборону польотів літаків із цих країн. До того ж, деякі країни, наприклад Чехія та Естонія, припинили видавати візи громадянам Росії. Через це уже влітку 2022 року знизився намір росіян виїжджати за кордон. Станом на сьогодні третина членів ЄС (країни Балтії, Польща, Чехія, Словаччина, Данія, Бельгія та Нідерланди) не видають туристичні візи росіянам [4]. Натомість усі інші держави, які поки що не приєдналися до цієї групи прийняли рішення щодо зупинення дії угоди про спрощення візового режиму з Росії. Отже процес отримання віз до країн ЄС для росіян став значно більш тривалим та дорогим. А після оголошення мобілізації в Росії про міжнародний туризм у цій країні говорити взагалі не доводиться, хіба що заохувати до міжнародних туристів помітно зростаючу кількість росіян, які через загрозу опинитися на полі бою терміново виявили бажання виїхати за кордон будь-якому можливому напрямку. Варто додати, що Всесвітня туристична організація (UNWTO) виключила Росію зі свого складу на позачерговій асамблеї. Понад дві третини країн проголосували за таке рішення. І хоч це не впливає прямо на туристичні потоки, таке репутаційне рішення безумовно має вплив на статус країни, що є дуже важливим.

Українсько-російська війна, зважаючи на геополітичне положення України, а також розміри та чисельність населення нашої держави та Росії, створила додаткові ризики щодо відновлення туризму передусім у найпопулярнішому туристичному регіоні – Європі. Саме на це вказує Всесвітня туристична організація, зазначаючи, що військовий наступ Росії на Україну є негативним ризиком для міжнародного туризму. Адже він посилив й без того високі ціни на нафту і транспортні витрати, спричинив зростання невизначеності та викликав збої у поїздках до Східної Європи. [3]. Аналогічні думки виказують фахівці не лише цієї авторитетної міжнародної організації. Так, Всесвітня Рада з подорожей і туризму (WTTC) вважає, що війна в Україні ускладнила відновлення туризму через порушення у ланцюзі поставок, підвищення цін на енергоносії, запровадження обмежень на подорожі, недотримання авіаційних маршрутів і, загалом, посилення геополітичної невизначеності та проблем безпеки [5]. Подібні думки висловлює й дослідницький та аналітичний підрозділ The Economist Group (дочірньої компанії газети The Economist) – Economist Intelligence Unit (EIU). На його думку, очікувалося, що європейський туризм

повернеться до допандемічного рівня у 2023 році, але російсько-український конфлікт змусив скасувати цей прогноз [2].

За даними EUI, війна вплине на туристичну індустрію Європи чотирма способами: втрата російських та українських туристів; обмеження на авіакомпанії та використання повітряного простору; зростання витрат на їжу та паливо; значний удар по довірі мандрівників та доходах [2]. Проте у реальності негативні наслідки в туризмі через цю війну очікуються не лише в Європі. Економіка багатьох країн у Євразії та за її межами також можуть сильно постраждати через зниження попиту з боку Росії та України. Найбільше це відчула Туреччина, у напрямку якої щорічно туристами здійснювалося близько 2 млн бронювань. На другому місці Узбекистан, до якого бронювалося понад 800 млн. [4]. Серед країн, які втрачають російських туристів також Азербайджан, Грузія, Ізраїль, Об'єднані Арабські Емірати і Таїланд. Додамо, не дорахуються прибуттів туристів й інші раніше популярні у росіян напрямки – Німеччина, Греція, Польща, Італія.

Щодо обмежень на діяльність авіакомпаній, то варто зазначити, що через військове вторгнення Росії повітряний простір України було закрито для польотів цивільної авіації. Водночас повітряний простір над відкритим морем, що знаходиться під відповідальністю України, є також небезпечним для польотів. Цивільна авіація Росії, літаки якої перебували у лізингу і не були повернуті своєчасно на вимогу власників (фактично вкрадені), в цілому має серйозні обмеження щодо використання повітряного простору цивілізованих країн світу. Усе це змушує авіакомпанії різних країн світу вдаватися до зміни маршрутів або навіть скасування рейсів на деяких маршрутах, переважно в Європі та Азії, а також на ринку Азії та Північної Америки. А це закономірно спричиняє ще більше підвищення цін на паливо та продукти харчування і, як наслідок, обмежує потенційний попит на міжнародні подорожі.

Війна та санкції вдарили по туристичних маршрутах та економіці передусім найпопулярніших країн, підірвавши довіру мандрівників та негативно вплинувши на їхні доходи. Отже, цілком ймовірно, що такі міста, як Мілан, Лондон і Париж, а також популярні курортні міста, як-от Карлові Вари в Чехії або Баден-Баден у Німеччині тощо не дорахуються більшості заможних відвідувачів з Росії та України, які традиційно відвідували подібні дестинації і де витрачали чималі кошти [2].

Вплив українсько-російської війни на туризм проявляється не лише безпосередньо і зараз. Він знайде свій вираз і через певний час після закінчення бойових дій. Поствоєнний туризм безумовно отримає нові дестинації – місця військової слави і людських трагедій. З точки зору світового досвіду у цьому

немає особливо нічого нового. Адже добре відомий різновид туризму, що передбачає відвідування місць масових поховань, катастроф і таке інше. Подібні тури відносяться різними фахівцями до «похмурого»/«чорного»/«темного» туризму. Інколи такі поїздки відносять до сфери військового туризму. Втім справа не у назвах, а в тому, що поряд із раніше мало кому відомою славнозвісною Чорнобаївкою та містами, що набули нового, героїчного, «обличчя», як-от Харків, Миколаїв, Чернігів тощо, з'явиться на жаль й чимало населених пунктів, назви яких віднині є уособленням справжньої людської трагедії – Буча, Гостомель, Бородянка, Маріуполь, Ізюм...

Є ще один аспект післявоєнного впливу війни на туризм, на який вказують деякі дослідники. Він більше стосується не туристичних дестинацій та принад, а власне подорожуючих. Справа у тім, що чимало мешканців України з різних причин ніколи не виїжджали за кордон. Але тепер, вимушено перебуваючи в статусі біженців, вони мимоволі занурюються в інше культурне середовище – побут, мову, традиції тощо. Деякі, отримавши певну фінансову підтримку, навіть дозволяють собі скористатися нагодою і здійснити невеличкі подорожі невідомою для них країною або регіоном, по-суті відкриваючи для себе інший світ. Пройде час, закінчиться війна і цілком ймовірно, що колишні біженці захочуть повернутися у цей відкритий ними світ уже в статусі туриста.

1. How Russia's war on Ukraine impacts travel and tourism. URL: <https://emerging-europe.com/news/how-russias-war-on-ukraine-impacts-travel-and-tourism/#:~:text=According%20to%20the%20Economist%20Intelligence,traveler%20confidence%20and%20disposable%20incomes>
2. How the war in Ukraine will affect European tourism. URL: <https://globetrender.com/2022/04/28/how-the-war-in-ukraine-will-affect-european-tourism>
3. Impact of the Russian offensive in Ukraine on international tourism. URL: https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2022-04/28_04_22_impact_russia_ukraine.pdf?gH3LI1VnqdPN6Vk1oS6_V0uwk0Qyyuml
4. Statista. URL: www.statista.com
5. Travel & Tourism Development Index 2021 Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Travel_Tourism_Development_2021.pdf

Чернишова Таїсія, Демченко Марина

ВПЛИВ ВІЙНИ НА СУЧАСНИЙ СТАН ТУРИЗМУ В ГРУЗІЇ

Грузія – перспективна країна для розвитку туризму на міжнародному ринку. Кавказькі гори, зелені долини, чудові пляжі Чорного моря, різноманітна кухня та вино роблять її привабливим місцем відпочинку. З кожним роком країна приймає все більше туристів як з країн-сусідок, так і з всього світу.

Туризм відіграє важливу роль в соціально-економічному розвитку Грузії. Зростання даної галузі дозволяє відкривати новий та розвивати існуючий бізнес в сферах пов'язаних з туризмом, підвищувати рівень інфраструктури, а також створювати нові робочі місця навіть у недостатньо розвинених регіонах.

За радянських часів Грузія як туристична дестинація була відома тільки для країн, які були в складі СРСР. Після проголошення незалежності динаміка розвитку туризму стрімко збільшується. У період 2003-2007 років кількість іноземних відвідувачів значно зросла.

З початком війни у 2008 році туристичний бізнес поніс не тільки великі втрати, а також це вплинуло на загальний імідж країни. Посольства іноземних країн рекомендували утриматися від поїздок до Грузії, що призвело до зменшення іноземних потоків туристів. Однак Департамент з туризму та розвитку курортів Грузії прийшов до висновку, що з війною про Грузії дізналися більше людей. Із закінченням бойових дій Грузія отримала шалений туристичний попит.

В період з 2009 по 2013 роки Грузія мала одні з самих високих показників темпу приросту туризму у світі. Кількість прибуттів до країни з метою туризму збільшилися більше ніж на 300%, що у цифровому відношенні становить 5,4 мільйони людей. У той же час загальний дохід від туристичної діяльності виріс з 475 мільйонів доларів США до 1,8 мільярдів доларів США перевищивши середньосвітовий показник в 20 разів [3].

Останні роки динаміка розвитку туристичної індустрії суттєво зросла завдяки прийняттю державою відповідної політики. Так, туризм визначено як один з головних та пріоритетних напрямів розвитку економіки країни. Для цього у 2015 році Міністерством економіки та сталого розвитку Грузії, а також Національним управлінням туризму було розроблена стратегія туризму Грузії на 2015-2025 роки.

В ній зазначено що, до 2025 року країна має набути статус відомої для всього світу як провідний, цілорічний та якісний туристичний напрямок, провідною особливістю якої буде фокусування на унікальній культурі і природній спадщині, що супроводжуватимуть високоякісним обслуговуванням і винятковими традиціями гостинності. Головна мета такої стратегії полягає в тому, щоб посісти лідируючі позиції на ринку туризму через стратегічно виважені інвестиції в розвиток інфраструктури, створення відповідних навчальних програм в сфері освіти і з пропозиціями іноземним туристам поділитися унікальним досвідом та враженнями від подорожі. Завдяки збільшенню обсягів витрат відвідувачів частка туризму в економічному розвитку збільшиться. Якість та різноманітність туристичного потоку стане важливішою за кількість відвідувачів. Та-

кож уряд займається залученням інвестицій в країну. Найбільшій інвестиції надходять від Європейського Союзу. Ці кошти направлені на регіональний розвиток туризму і подальше покращення законодавчої системи управління туризмом.

В 2019 році дохід від внутрішніх та міжнародних відвідувачів становив 2 мільярди доларів США у ВВП Грузії та загальний вплив становив у розмірі 4,4 мільярди доларів США. Індустрія подорожей і туризму в Грузії становила 25% від загального ВВП у 2019 році. Ця економічна діяльність підтримувала 482 000 робочих місць. Це був найуспішніший рік для грузинського туризму [5, с. 4].

Проте через пандемію COVID-19 туристична галузь виявилася однією з тих, що дуже чутливо реагує на всесвітню кризу. Доходи від туризму були рекордно низькими. Перед урядом країни постало завдання мінімізувати згубний вплив на економіку. Для вирішення цього завдання було зосереджено увагу на доступності кредитів для бізнесу та на пом'якшенні, відтермінуванні сплати податків та боргів. Також був створений план підтримки туристичної індустрії на майбутнє. Згідно з цим планом допомогою можуть скористатися готельні, ресторани, туристичні підприємства та гідди.

До початку війни в Україні аналітики передбачали сильне відновлення туристичного сектору Грузії у 2022 році. Ці оптимістичні очікування були ще більше підкріплені зменшенням впливу COVID-19. До пандемії частка на російських відвідувачів припадала 19% міжнародних поїздок і 25% доходів від туризму, що робило цю країну значним джерелом ринку. З іншого боку Україна представляла значно меншу частину ринку. На неї припадало лише 3% поїздок і 6% доходу. Однак під час пандемії туристичні поїздки та доходи від українських туристів значно зросли (на 21% та 52%) через швидке відновлення туризму в країні. Це свідчить про те, що Україна стає перспективним ринком для грузинського туризму. Зовсім інша ситуація відбувалася на російському ринку, відновлювався він занадто повільно, через що кількість відвідувачів зменшилась до 14%, а дохід досяг лише 20% [7].

Початок війни змінив роботу бізнесу зі «звичайного» стану, до необхідності коригування прогнозів та швидкої реакції на події. Для туристичного сектору Грузії це означало що війна може вплинути на ринок Грузії. Крім очевидних наслідків, під загрозою опинилися і ринки Білорусі та Вірменії через їх тісні економічні та політичні зв'язки з Росією. Ще одною проблемою стала думка що Грузія є частково ризикованим напрямком, що приведе до обмеження відвідувань з несусідніх держав, а саме країн ЄС, США, Великобританії та Близького Сходу.

На сьогодні туризм Грузії відновився майже на 60% допандемічного рівня. За січень-червень кількість прибуттів становить 1,6 мільйона туристів, що в 234,5% більше в порівнянні з таким самим періодом минулого року. З метою туризму до Грузії в 2022 році приїжджали з Туреччини, Азербайджану, Росії, Вірменії, країн ЄС, а також з України (перший квартал року) та інших країн світу. Популярними видами туризму стали шопінг, діловий туризм, відвідування рідних і друзів, відпочинок та рекреація, медичний туризм [8].

Отже, війна росії проти України завдала колосальних збитків туристичній сфері. Російсько-українська війна хоч і має вплив на грузинський туризм у вигляді зменшення туристичних витоків з цих країн, все ж туристична галузь може продовжувати працювати та відновлюватися від наслідків пандемії. Тому подальша співпраця з країнами та пошук нових ринків допоможуть подальшому потоку відвідувачів. Завдяки багатій природі та культурі Грузія залишатиметься популярним напрямом для туризму. Чудова політична стратегія та конкретні кроки для вдосконалення сприятимуть подальшому розвитку туристичної галузі та навіть допоможе увійти до числа провідних туристичних країн.

1. *Kadagishvili L.* The current state of tourism and its development perspectives in Georgia. KNOWLEDGE – International Journal Vol.19.1. September,2017. С. 112-115 URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/Scientific19.1.pdf> (дата звернення: 26.10.2022).
2. Война в Южной Осетии нанесла удар по туризму в Грузии. URL: www.dw.com/ru/война-в-южной-осетии-нанесла-удар-по-туризму-в-грузии/a-3594321 (дата звернення: 26.10.2022).
3. «Грузия – страна жизни». Стратегия развития туризма в Грузии. URL: www.vsemirnyjbank.org/ru/news/feature/2015/12/07/a-tourism-strategy-for-georgia-country-of-life (дата звернення: 26.10.2022).
4. Ministry of economy and sustainable development of Georgia. URL: www.economy.ge/?page=ecopolitic&s=18&lang=en (дата звернення: 27.10.2022).
5. Driving the tourism recovery in Georgia. Tourism economics an Oxford economics company. URL: https://s3.amazonaws.com/tourism-economics/craft/Google_Georgia_Final.pdf (дата звернення: 27.10.22).
6. *Лисовська М.* Брендинг безпечного відпочинку та криза міжнародного туризму в умовах пандемії COVID-19 (на прикладі Грузії). URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/34898/1/M_Lisovska.pdf (дата звернення: 28.10.2022).
7. TBC Capital: Georgia's tourism sector faces uncertainty following outbreak of war in Ukraine: веб-сайт. URL: <https://www.investor.ge/2022/04/18/tbc-capital-georgias-tourism-sector-faces-uncertainty-following-outbreak-of-war-in-ukraine/> (дата звернення: 28.10.2022).
8. Статистика: туризм в Грузії почти на 60% восстановил допандемические показатели. URL: www.newsgeorgia.ge/statistika-turizm-v-gruzii-pochti-na-60-vosstanovil-dopandemicheskie-pokazateli/ (дата звернення: 28.10.2022).

Панова Ірина

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ НА ТУРИСТИЧНУ ГАЛУЗЬ У СВІТІ

Сьогодні російське військове вторгнення в Україну створило низку проблем для глобального економічного середовища. А також це вплинуло на довіру до безпеки подорожей в усьому світі серед туристів.

За останні роки лише три відсотки загальносвітових витрат на міжнародний туризм припадало на Україну та Російську Федерацію в сукупності. У той же час, закриття повітряного простору над цими країнами та заборона на російських перевізників впливають значною мірою на внутрішньоєвропейську туристичну галузь. Крім того, відбуваються зміни на далекомагістральних рейсах між Європою та Східною Азією, а через це підвищуються й загальні витрати на подорож. Прогнозується, що глобальна туристична індустрія найближчим часом зазнає збитків мінімум на 14 мільярдів доларів у доходах, якщо війна продовжуватиме затягуватися.

Всього через тиждень бойових дій на території України значно зменшилась кількість пошуків та бронювань авіаквитків в усьому світі. Незначне збільшення почало спостерігатись лише з другої половини березня. Експерти не беруться оцінювати довгострокові наслідки для світової туристичної галузі, проте вже зараз зазначають, що вторгнення в Україну посилює і так складні економічні умови, підриває довіру споживачів і підвищує невизначеність щодо інвестицій в світове господарство [1].

Експерти Європейської туристичної комісії стверджують, що російське вторгнення ще більше усугубило низку перешкод щодо відновлення туристичної галузі в світі, які були спричинені пандемією COVID-19. Але водночас, це послужило підґрунтям для пошуку альтернативних туристичних напрямів [2].

Цього року європейський туристичний ринок відчув на собі значний спад туристичних потоків у порівнянні з попередніми роками. Кількість відпочиваючих зі США, Канади, Китаю, Японії, Росії та Бразилії суттєво зменшилась. Європейською комісією були виокремлені головні причини, а саме: небезпека, зростання вартості життя та витрат на подорожі в регіоні. Що стосується відсотка російських туристів, то головним фактором скорочення називають санкції проти країни-агресорки.

Аналіз туристичного ринку Китаю показав, що він був досить ємним для європейського континенту до 2022 року. Виділяють дві головні причини, які гальмують приток китайських туристів до регіону: нові спалахи повені у світі та агресія Російської Федерації. Крім того, через останню – погіршилося туристичне сполучення між Європою та Японією. Це і є основною причиною небажання японців їхати до регіону [1].

Вагома частина громадян США та Канади відмовились цього року відвідати країни Європи через зростання витрат на подорожі та вплив інфляції на їхні фінанси. У той же час, збільшилась кількість туристів з Бразилії порівняно з 2021 роком [1].

Крім того, на економіці Чорногорії, Болгарії, Туреччини і багатьох інших туристичних держав дуже відобразились наслідки цієї війни. Світові санкції накладені на Російську Федерацію майже унеможливають приїзд російських туристів до європейських курортів. Наприклад, авіаперевізники країни-агресорки використовували літаки, які були в лізингу у західних компаній. Отже, якщо тепер таке повітряне судно здійснить посадку на одному з закордонних аеропортів, то воно може бути конфіскованим згідно існуючої законодавчої бази. Таким чином, авіаперельоти є однією з найбільших проблем, з якими зіштовхуються російські туристи.

На сьогоднішній день, згідно звіту Economist Intelligence Unit, війна в Україні призводить до збільшення видатків в усьому світі під час туристичних подорожей [3]. Зокрема, різке зростання вартості палива, через західні санкції проти російської економіки, сприяли підвищенню цін на авіаційні та автобусні квитки, на вартість мандрівки власним авто тощо. Відбувається зменшення наявних доходів населення. Отже, перед державами постають нові надважливі завдання у сфері туризму, які можна подолати лише об'єднавшись і підтримуючи один одного.

1. United Nations: веб-сайт. URL: <https://news.un.org/en/> (дата звернення: 30.10.2022).
2. Панова І.О. Туризм під час пандемії: наслідки та перспективи // Бізнес Інформ. – 2020. - №5. – С. 226–232. URL:<https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-5-226-232>
3. Economist Intelligence Unit: веб-сайт. URL: www.eiu.com/default.aspx (дата звернення: 30.10.2022).

Онищук Наталя

ПОДОРОЖІ ТА ВІЙНА: ЯКОЮ БУДЕ ТУРИСТИЧНА ІНДУСТРІЯ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВІЙНИ

Під час пандемії індустрія міжнародного туризму – одна з найбільш постраждалих галузей економіки. Втім в січні 2022 року почало відбуватися відновлення галузі. Проте російське вторгнення в Україну посилило глобальну світову економічну кризу, підірвало довіру споживачів та збільшило невизначеність відносно інвестицій. Всі ці фактори здатні знову відправити туристичний бізнес в нокдаун. В ООН вже спрогнозували – якщо війна в Україні затяг-

неться на рік і більше, глобальна індустрія туризму може втратити щонайменше 14 мільярдів доларів.

За даними Euromonitor International [1], в 2022 році, окрім безперечно туристичної галузі України, з негативними наслідками зіткнулися деякі близькосхідні країни. Мова йде про три найпопулярніших напрямки для туристів із України та РФ - Єгипет, Туреччина та ОАЕ. Згідно зі звітом міжнародної аудиторської компанії Colliers International [2], в 2019 році туристичний потік з України в Єгипет виріс за рік на 49% - туристи з нашої країни посіли друге місце після Німеччини. У 2021 році РФ скасувала шестирічну заборону на чартерні рейси до Єгипту, і цього року на курорти встигли прилетіти 700 тисяч відвідувачів з РФ. Однак зараз ці потоки практично мінімізовані.

В Туреччині готелі та туристичні фірми несуть втрати в обсязі від 60% до 65% туристичного потоку. У Міністерстві туризму Туреччини заявляють [3], що в 2021 році до Туреччини прибуло понад 2 мільйони українських туристів.

В ОАЕ ситуація трохи відрізняється. Там прогнозують часткову компенсацію збитків від зниження туристичного потоку прибутками від бізнесу із продажу нерухомості. Адже певна кількість українців і росіян, «рятуючи» свої заощадження, вкладають гроші у нерухомість цієї країни.

Країни з більш стабільним туристичним бізнесом також відчули суттєві трансформації. Згідно даних німецької консалтингової компанії Fried & Partner [4], в стабільній Німеччині 35,8% турагентів оцінюють поточну ситуацію з продажем туристичних послуг як тимчасово стабільну. Однак і вони відмічають вплив економічної нестабільності на туристичний ринок вже найближчим часом. Так, літній відпочинок 2022 став дорожчим для німців. Lufthansa оголосила про підвищення цін на квитки. TUI оголосив, що ціни для європейських туристів зростуть на грецьких островах Крит, Родос, Корфу та Кос. Підвищився в ціні для німців і відпочинок на місцевих курортах.

У сусідній Польщі європейці масово скасовують бронювання польських готелів та турів в агенціях. При цьому державне агентство з туризму Польщі намагається довести, що країна є безпечною для туристів. Але тури скасовуються туристами зі США, Великої Британії, Франції та Іспанії через побоювання можливих військових дій в самій Польщі.

Експерти Європейської туристичної комісії (ЄТК) вважають, що російська агресія не тільки створює суттєві перепони відновленню туристичної галузі континенту після пандемії, а й спонукає туристів розглядати альтернативні туристичні напрямки до інших країн.

Аналіз шести найбільш перспективних для Європи закордонних туристичних ринків показав, що цього літа мандрівники зі США, Канади, Китаю, Японії,

росії та Бразилії значно зменшили свою присутність у регіоні. Основні причини – небезпека, зростання вартості життя та витрат на європодорожі.

Європейський туристичний ринок багато років поспіль був орієнтований на російських туристів. Однак цьогогоріч через війну в Україні та відповідні санкції проти країни-агресора цей туристичний потік суттєво скоротився.

Щодо туристичного ринку Китаю, який теж був доволі ємним для європейського континенту, то 49% китайців не готові їхати до Європи, з них 30% основною причиною назвали нові спалахи ковіду у світі, ще 19% - не готові подорожувати до регіону через агресію рф.

Через війну в Україні значно погіршилося авіаційне сполучення між Європою та Японією, що стало основною причиною небажання японців їхати до регіону. Саме цю причину вказали 41% респондентів.

Американці та канадці теж поки що не поспішають бронювати перельоти до Європи. Згідно з результатами опитування ця тенденція здебільшого пов'язана із занепокоєнням зі збільшенням витрат на подорожі та впливом інфляції на особисті фінанси.

Найперспективнішим для Європи у 2022 році виявився бразильський ринок. Кожен другий бразилець готується відвідати континент протягом наступних чотирьох місяців. З них 45% вже забронювали авіаквитки.

З огляду на результати дослідження через війну розв'язану росією проти України Європа потенційно втрачає три із шести основних туристичних ринків. ЄТК доведеться переорієнтуватися на ринки інших держав. Як це зробила Україна у 2021 році, коли звернула свою увагу на країни Перської затоки, Прибалтики, Казахстан.

Наразі в ЗМІ можна зустріти чимало оптимістичних прогнозів щодо відновлення туристичної індустрії країни після перемоги у війні. Передумови для цього дійсно є: ми маємо багатий ресурсний потенціал, а світ зараз зацікавлений в Україні.

У багатьох ключових розвинутих країнах необхідно відкрити національні офіси українського туризму. Не можна допустити щоб туристичний імідж України зафіксувався у моносфері, наприклад туризм для любителів мілітарі (військовий туризм). Як приклад країни моноіміджу, можна навести Словаччину, яку багато років рекламували виключно як країну замків та гірськолижних курортів. Через це європейці сприймають своїх сусідів як країну, в якій зовсім немає великих міст - самі лише гори й замки. І тепер усі спроби переконати туристів, що словацькі міста так само варті уваги, як інші центрально-європейські великі міста, - поки що не мають успіху.

Для України перспективно розвивати культурно-пізнавальний, діловий, гастрономічний, медичний, сільський(зелений) туризм.

Відновлення функціонування галузі слід розпочати з регіонів, які найменше постраждали від війни. Це дозволить сформувати першочергову основу для прийому туристів. Інвестиційні потоки мають рухатися від Заходу на Південь і на Схід: від Львова до Одеси та Києва, а далі — в інші регіони, після відновлення усєї необхідної інфраструктури та розмінування територій.

Щодо відродження туризму у звільнених містах, то до цього питання потрібно ставитись досить обережно. Будь-які проекти, які охоплюватимуть ці локації, повинні стати, у першу чергу, складовою меморіального туризму України. До цієї справи слід залучити відповідні державні органи: Інститут національної пам'яті та Державне агентство розвитку туризму. Усі маршрути мають бути побудовані з урахуванням того, що це місця трагедій, тому розміщення будь-яких атракцій на таких маршрутах є неетичним і недоречними.

Питання облаштування інклюзивних туристичних маршрутів містами також потребує стратегічного планування, як і розбудова інфраструктури.

Необхідно просувати тезу про те, що, українські лижні курорти не гірші від словацьких і австрійських і при тому дешевші. Створювати бренд України як країни середньовічних замків, яких чимало на Поділлі й Закарпатті.

Для любителів урбан-культури може стати цікавим Київ як місто муралів всесвітньовідомих авторів. Багато з них за своєю майстерністю не поступаються муралам Берліна або Нью-Йорка.

Для прихильників екотуризму, турів по крафтових виробництвах, унікальних виноградниках будуть цікавими Карпати й Закарпаття.

Для поціновувачів дикої природи - колосальна кількість таких унікальних місць, як Полісся, Національний парк "Прип'ять-Стохід" та озеро Світязь на Волині, озеро Синевир на Закарпатті.

Для туристів з Європи та Америки, захоплених популярним зараз «urban exploration» буде цікавим не тільки Чорнобиль, а й маса локацій у великих українських містах-мільйонниках.

Українським бізнесменам слід уже сьогодні розпочинати активний розвиток розважальної індустрії. Це стане внеском у стабільне економічне майбутнє країни. Гральний бізнес – один із перспективних напрямів сфери розваг. Після закінчення війни гемблінг має всі шанси стати одним з головних драйверів туризму та фінансових вливань в економіку країни.

Тільки за умови планування заздалегідь ми зможемо дійсно скористатись моментом, коли інтерес до нас ще буде високим, а бойові дії нарешті завершаться.

1. Сайт Euromonitor International. URL: <https://www.euromonitor.com/article/drop-in-russian-outbound-tourism-to-remove-usd7-billion-from-global-tourism> (дата звернення 10.10.2022)
2. Сайт Colliers International URL: <http://enterprise.press/wp-content/uploads/2020/02/ATM-Series-GCC-Source-Market-Egypt-January-2020.pdf> (дата звернення 12.10.2022)
3. Сайт cnn.travel. URL: <https://edition.cnn.com/travel/article/mideast-summary-04-01-2022-intl/index.html> (дата звернення 15.10.2022)
4. Сайт Fried & Partner URL: <https://dip.org.ua/nimechchina/stalo-vidomo-yak-vijna-v-ukraini-vplinuli-na-turizm-nimechchini-ta-ssha-ozvucheno-nevtishni-progozi/> (дата звернення 20.10.2022)

Втрати туризму через наслідки війн: вітчизняний та зарубіжний досвід

Ключівський Юрій

ВТРАТИ В ТУРИСТИЧНІЙ ГАЛУЗІ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЧЕРЕЗ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ

До проблем з COVID-19, подорожчанням енергії і вартості палива, що призвело до росту цін та інфляції, з кінця лютого – початку березня цього року, додалась й російсько-українська війна, яка негативно вплинула на індустрію туризму в Європі.

І хоч війна в Україні, станом на червень, й не мала суттєвого впливу на поїздки до Європи, із-за її меж однак, згідно з останнім барометром дальніх поїздок Європейської комісії з подорожей (ETC) – перешкодами для тривалих поїздок на літні канікули та в період літніх відпусток залишались: побоювання щодо COVID-19 та високі витрати а також – відсутність та/чи значна кількість авіасполучень як і їх тривалість у часі [1].

З початком повномасштабної війни в Україні, однією з перших постраждала Чеська Республіка, яка не стала винятком, насамперед через те, що її туристична галузь найбільше недорахувалась туристів з Китаю та Росії. І це при тому, що місцеві фахівці ще на початку літнього сезону визнавали, що конфлікт суттєво не вплинув на наміри подорожувати більшості (76%) респондентів.

Оптимізму додавало й рішення влади Чехії – дозволити в'їзд повністю вакцинованим від COVID-19, який з 25 серпня 2021 року стосувався і громадян України, яким було достатньо отримати на порталі/в додатку «Дія» сертифікат встановленого зразка, який визнавався чехами.

В 2021 році в Чехії зупинялося 11,4 мільйона туристів, що на 5,2% більше, ніж у 2020 році. Проте, два туристичні сезони, поспіль (2020-2021) – суттєво «постраждали» від пандемії коронавірусу та пов'язаних з нею обмежень. Порівняно з доковідним 2019 роком відвідуваність у Чехії відновилась лише до 52%, коли все одно – приїжджали переважно іноземні туристи.

Натомість, туристична галузь в Чеській Республіці в минулому році підтримувалась переважно внутрішніми відвідувачами. Враховуючи високу інфляцію, зростання вартості проживання в 2022 році, залишалось відкритим питання: наскільки місцеві туристи й надалі витрачатимуться на подорожі всередині країни. Через це, позитивним сигналом поживавлення туризму були дані статис-

тики, за якими відбувався ріст туристичних потоків з більш віддалених напрямків коли, наприклад, ізраїльтяни, жителі США опинилися в десятці найбільш представлених відвідувачів із-за кордону. Однак, очікується, що кількість гостей із-за кордону досягне докризових значень (без врахування війни) не раніше ніж через два роки [2].

Для порівняння головних показників індустрії туризму (кількість гостей та ночівлі), пропонуються дані за 10 останніх років (див. таблицю 1), з яких видно суттєве падіння даних по галузі (через COVID-19) за 2020 та 2021 роки, особливо серед іноземних гостей [3].

Таблиця 1.

Гості та ночівлі в закладах масового розміщення Чехії (в млн. осіб):

	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік	2020 рік	2021 рік
Туристи	15 098 817	15 407 671	15 587 076	17 195 550	18, 388 853	20 000 561	21 247 150	21 998 366	10836 444	11 395 756
Місцеві	7 451 773	7 555 806	7 491 191	8 488 637	9 067 413	9 840 093	10 635 756	11 107 866	8, 052 274	8 822 161
Іноземці	7 647 044	7 851 865	8 095 885	8 706 913	9 321 440	10 160 468	10 611 394	10 890 500	2 784 170	2 573 595
Ночівлі	43 278 457	43 308 279	42 946 929	47 093 906	49 696 957	53 219 395	55 513 922	57 024 767	31 382 494	31 956 646

При цьому, туристичний оборот Чехії у 2019 році склав 309 мільярдів чеських крон (або майже 340 мільярдів гривень, за тодішнім курсом), збори до державних бюджетів досягли 125 мільярдів крон (більше 137 мільярдів гривень). Тільки візові збори «дали» майже мільярд крон. Проте, внаслідок пандемії туристичний обіг в 2020 році впав до 161 мільярда крон (майже 177 мільярдів гривень), і подібні результати очікувались в 2021 році [4].

Показово, що саме зі скасуванням візових обмежень в 2017 році, між Україною та країнами Євросоюзу а також покращенням економічної ситуації в Україні уможливило стрімке зростання кількості українських туристів, які почали мандрувати й до Чеської Республіки. При цьому, характерно, що інтерес до відвідання Чехії активно задовольняли не тільки туристичні компанії але й авіаперевізники, які організували прямі та недорогі авіасполучення. Так, український перевізник SkyUp Airlines з весни 2020 року запровадив прямий маршрут із Запоріжжя до Праги. Рік перед цим, цей же перевізник почав літати до Праги зі Львова та Харкова, а також з Києва до чеського міста Пардубіце. При цьому, Чеські авіалінії як і раніше – сполучають Прагу з Києвом та Одесою [5].

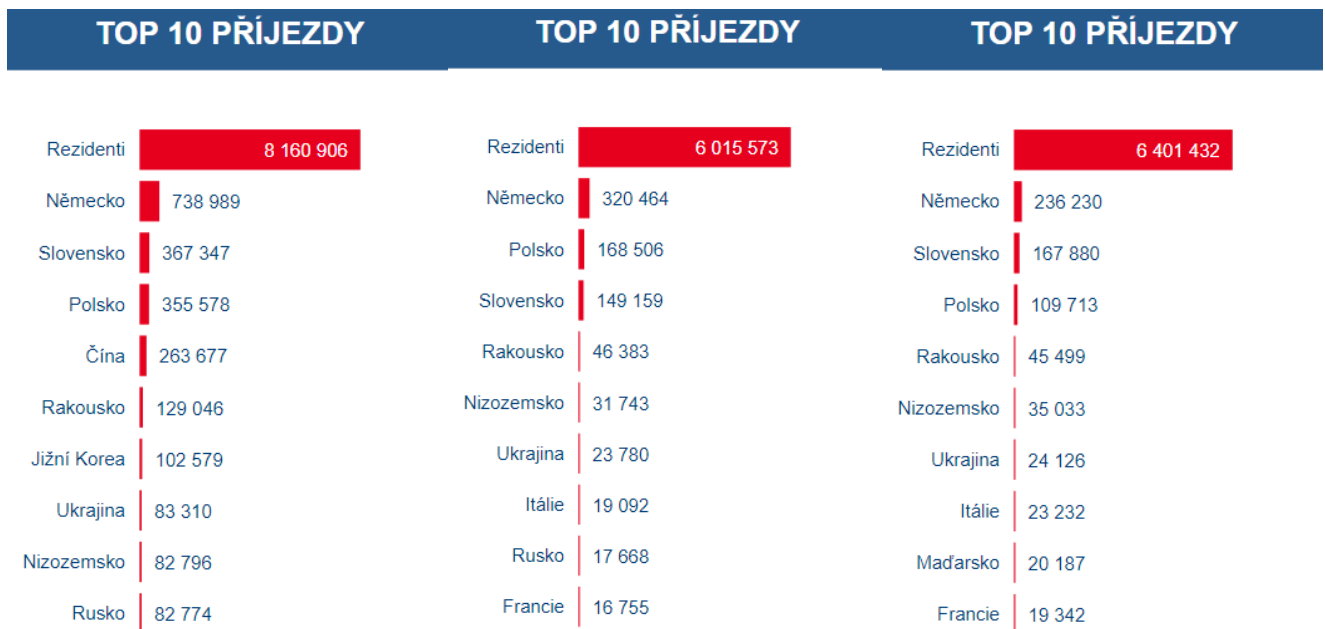
Вищенаведене дозволило Україні потрапити у першу десятку країн, громадяни якої стали найчастіше відвідувати Чеську Республіку, починаючи з 2019 року. Тільки в останньому, порівняно з 2018-м, чисельність українських туристів до Чехії зросла на 30% [6].

Так, в 2021 році Чехію, в якості туристів відвідали 65 993 українців, які затримались у країні, майже на 4 повні дні, кожен, що однак було на 10,78% менше ніж в 2020 році. А вже у 2022 році (I-а половина року) зафіксовано 107 200 відвідань що, очевидно пов'язано з біженцям із України та не може слугувати об'єктивною інформацією, стосовно туризму [7].

Нижченаведена таблиця, дані до якої (за три останні роки) взято від чеського агентства Czech Tourism (www.czechtourism.cz), вказує не тільки на місце України щодо її туристів, які відвідали регіони Чеської Республіки але й на «зникнення» з цього Топ 10 – Росії.

Таблиця 2.

Топ 10 країн світу, туристи яких відвідали Чехію (крім Праги)*.
2019 рік   2020 рік   2021 рік

* <https://tourdata.cz/data/huz-certifikovanych-dmo/>

Як зауважила більшість респондентів, які коментують туризм, є очевидним, що військові дії на європейському континенті є суттєвим ускладненням, особливо для держав зі східної частини Європейського Союзу, чий туризм вже значно постраждав через пандемію минулого та позаминулого років. До цих країн належить і Чехія, яка після падіння туристичних потоків зі сходу, мала надію на західні країни та США, зокрема. «Найбільша проблема – це страх людей подорожувати до країн, які мають спільний кордон із Росією чи Україною», – каже засновниця американської компанії Runway Travel Дженніфер Гріскаведж [8].

При цьому, «Більшість респондентів опитування ЕТС сказали, що хоча російсько-український конфлікт створив нові виклики для європейського туристичного сектора, війна мала обмежений вплив на настрої більшості досліджуваних віддалених ринків. За винятком Китаю та Росії», – каже Ян Гергет, директор Чеського туристичного офісу – Czech Tourism, додаючи: «Конфлікт не вплинув на наміри подорожувати більшості (76%) респондентів. Мешканці опитаних напрямків вважають COVID-19, високі ціни та відсутність комфорту головними перешкодами для подорожей на далекі відстані цього літа».

Отже, незважаючи на вищесказане, Європа й далі залишається безпечним і привабливим місцем для подорожей згідно з ЕТС. Однак наслідки війни в Україні, а також зростання вартості життя та подорожей перешкоджають відновленню сектора [9].

Вже з перших днів війни, через закриття неба, наприклад, найбільша чеська авіакомпанія ČSA скасувала всі рейси, до низки міст України. Витрати цього перевізника, ще в 2021 році склали більше 1 мільярда чеських крон, при доходах всього у 673 мільйони крон, що було спричинено антиковідними обмеженнями. З кінця минулого та на початку 2022 року, за даними компанії Prague City Air, яка є новим інвестором ČSA, через певне погравлення з'явилась надія на ключові і найприбутковіші авіасполучення в Україну та Росію, яка не справдилась. Отже, фінансове становище перевізника істотно погіршило саме російське вторгнення в Україну [10].

Чехія приєдналася до країн Балтії, Польщі та Фінляндії, які ще раніше закрили свої кордони для російських туристів, й з 25 жовтня 2022 року – припинила впускати туристів з РФ. Отже, росіяни з чинною шенгенською візою, виданою будь-якою державою-членом Євросоюзу, які подорожують з метою туризму, спорту чи культури, з вказаної дати не можуть в'їжджати на територію Чеської Республіки. За даними міністерства, щодня через міжнародний аеропорт до Чехії прибувають до 200 громадян Росії [11].

Отже внутрішній туризм, через війну постраждав, насамперед через закриття авіа простору з України та Росії що, фактично – припинило й потік туристів до Чеської Республіки. Щодо, виїзного туризму, то через інфляцію в Чеській Республіці, останній теж постраждав. Це сталося, через подорожчання пального а отже й цін на авто- та авіа- перевезення. Тобто, через російське вторгнення на Україну – чехи доплачують за відпочинок [12].

Сьогодні, вже видно велику стурбованість підприємців туристичної галузі високими цінами на енергоносії, що матиме великий вплив на осінньо-зимовий туристичний сезон, практично по всій Європі. Пандемія COVID-19, як відзна-

чають фахівці галузі – була диким часом, який випробував усіх. Але всі чудово працювали разом, щоб допомогти та врятувати туризм. Те, що було під час ковіду, не є нічим проти того, що відбувається зараз. Це вплине на туризм, це вплине на всіх його учасників дуже драматично. Проте є надія, що як і раніше це – витримаємо, але треба буде – зціпити зуби. «Різниця між внутрішніми та іноземними туристами в цьому липні вже не була такою великою, як у попередні місяці 2022 року. У вітчизняних готелях було 51,2% гостей з Чехії», - кажуть в офісі Czech Tourism, додавши: «Тим не менш, іноземних туристів у Чехії все ще бракує порівняно з періодом до пандемії коронавірусу. Хоча в перший місяць відпустки прибуло на 400 тисяч більше, ніж за аналогічний період минулого року, порівняно з липнем 2019 року їх було на 27,5% менше [13].

Висновки

Через російсько-українську війну, Чеська Республіка, яка однією з перших країн Європи активно долучилась допомагати Україні: зброєю, набоями, обладнанням, ліками, гуманітарною тощо а також – прийняла та розмістила, найбільше українських біженців (в перерахунку на кількість власного населення), надавши правову, фінансову, медичну, страхову, побутову та інші підтримки [14] – понесла певні збитки й в туристичній галузі.

Основні втрати туристичного руху в Чеській Республіці, через військові дії в Україні, мають місце через:

- суттєве здороження паливно-мастильних матеріалів, що призвело до росту цін на авіа-, автобусні та інші квитки а також - послуг летовищ;

- закриття повітряного простору між воюючими сторонами: України та Росії й сусідніми країнами, повністю або частково: Білорусь, Молдова а також - взаємозаборони на використання повітряного простору Росії та країн Євросоюзу;

- низку санкцій, які введено проти країни-агресора з обмеженням та/чи заборонаю для її громадян-туристів РФ відвідувати країни ЄС та шенгенського простору.

Натомість, загальні збитки від війни у Європі, яка вже призвела до інфляції, що вимірюється двозначними числами - навряд чи вдасться об'єктивно оцінити, по крайній мірі у фінансовому вимірі до кінця року, взагалі та у туристичній сфері – зокрема, в тому числі, й окремо по кожній країні, включаючи й Чеську Республіку.

1. 9. Proč lidé ze zámorí tolik necestují do Evropy? Bojí se covidu-19, vysokých nákladů a dlouhých málo četných letů. Méně pak války na Ukrajině. URL: www.czechtourism.cz/cs-CZ/Novinky/Archiv/2022/06/Proc-lide-ze-zamori-tolik-necestuji-do-Evropy-Boji
2. V ČR se loni opět ubytovalo výrazně méně turistů než před covidem. URL: www.ceskenoviny.cz/zpravy/v-cr-se-loni-opet-ubytovalo-vyrazne-mene-turistu-nez-pred-

covidem/2158044

3. Hosté a přenocování v hromadných ubytovacích zařízeních. URL: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt&z=T&f=TABULKA&skupId=1330&katalog=31743&pvo=CRU03&pvo=CRU03&str=v282>
4. Výpadek ruských turistů chce CzechTourism nahradit arabskou klientelou. URL: www.ttg.cz/vypadek-ruskych-turistu-chce-czechtourism-nahradit-arabskou-klientelou/?_ga=2.215024080.618611861.1666965813-420555241.1666965813
5. Кількість туристів з України продовжує стрімко зростати, додаткові нові авіалінії допоможуть. URL: www.iolivier.cz/index.php?idoflevel=12&idofpage=1918&urlofbackpage=index.php%3Fidoflevel%3D12
6. Чехія все більше приваблює заробітчан і туристів з України – Євген Перебийніс. URL: www.radiosvoboda.org/a/30443050.html
7. Hosté v hromadných ubytovacích zařízeních podle zemí 1. pololetí 2022. URL: https://tourdata.cz/wp-content/uploads/2022/08/Prehledna-tabulka-zeme-PDF-2022_1H.pdf
8. Válka komplikuje zotavení cestovního ruchu. Západní turisté se bojí jezdit do Česka. URL: www.e15.cz/byznys/obchod-a-sluzby/valka-komplikuje-zotaveni-cestovniho-ruchu-zapadni-turiste-se-boji-jezdit-do-ceska-1389254
10. ČSA se vyšplhaly do zisku. Válka na Ukrajině může příjmy dopravce opět zkosit. URL: www.e15.cz/byznys/csa-se-vysplhaly-do-zisku-valka-na-ukrajine-muze-prijmy-dopravce-opet-zkosit-1388584
11. С 25 октября россияне не могут въезжать в Чехию по визам ЕС, выданным с целью туризма или спорта. URL: <https://ruski.radio.cz/s-25-oktyabrya-rossiyane-ne-mogut-vezzhat-v-chehiyu-po-vizam-es-vydannym-s-celyu-8765129>
12. Kvůli ruské invazi si Češi připlatí za dovolenou. Šance, jak zmírnit ztráty, ale existuje. URL: <https://tripmania.cz/1065-kvuli-ruske-invazi-si-cesi-priplati-za-dovolenou-sance-jak-zmirnit-ztraty-ale-existuje.html>
13. V červenci do ČR přijelo víc turistů, podnikatelé se kvůli energiím chystají nejen na složitou zimu. URL: www.czechtourism.cz/cs-CZ/Novinky/Archiv/2022/09/V-cervenci-do-CR-prijelo-vic-turistu
14. Чеська Республіка та біженці з України або як одна європейська країна нам допомагає. URL: <http://iaseed.eu/media-cz-ua-9-2022/>

Бучко Жанна

НАСЛІДКИ ВІЙСЬКОВОГО УРБИЦИДУ ДЛЯ МУЗЕЙНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

З часу повномасштабного військового вторгнення (8 місяців) в Україні зафіксовано понад 550 епізодів воєнних злочинів російських військ проти культурної спадщини України, зокрема: 171 об'єкт зі статусом пам'ятки; 146 об'єктів цінної історичної забудови; 58 пам'яток і творів мистецтва, які не перебувають на обліку як пам'ятки культурної спадщини (пам'ятники героям АТО, мозаїки, вітражі тощо); 44 музеї [1].

Військовий урбіцид торкнувся 15-ти регіонів України. Найбільше зруйнована архітектурна спадщина Донецької, Харківської та Київської областей. Істотних пошкоджень зазнали й музеї в 9-ти регіонах України та м. Києві (Табл.1).

Таблиця 1

Зафіксовані пошкодження музеїв на території регіонів України (на 1.11.2022 р.) [2]

№	Адміністративна одиниця	Кількість пошкоджених (зруйнованих) музеїв
1.	Донецька область	4
2.	Житомирська область	1
3.	Запорізька область	4
4.	м.Київ	9
5.	Київська область	7
6.	Одеська область	1
7.	Сумська область	3
8.	Харківська область	8
9.	Херсонська область	1
10.	Чернігівська область	6
Усього		44

Найбільше музеїв військовий урбіцид вразив у м. Києві, і всі вони зазнали пошкоджень 10 жовтня 2022 р. внаслідок масованих ракетних ударів по центру міста. Зокрема, постраждали будівлі на вул. Терещенківська, в яких знаходяться: Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Київська картинна галерея, музей-квартира Павла Тичини. Пошкоджено фасади, вікна, дахи Національного музею Тараса Шевченка; археологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Педагогічного музею; Національного природничого музею; Музею видатних діячів української культури на вул. Саксаганського; Українського дому на вул. Хрещатик, в якому зберігається частина фондів Музею історії Києва.

В Київській області зруйновано та пошкоджено 7 музеїв. Зокрема, під час окупації селища міського типу Іванків на Київщині, ще на початку повномасштабного вторгнення, повністю згоріла унаслідок ракетного обстрілу російським винищувачем історична будівля Іванківського історико-краєзнавчого музею

XIX ст. Більшість музейних експонатів втрачені. Але унікальні роботи української народної художниці Марії Приймаченко місцевим жителям вдалося врятувати (переховувалися приватно). Також у музеї зберігалися місцеві артефакти різних часів: кістки мамонта, монети Бронзового віку, посуд Черняхівської культури, козацька зброя, стародавні ікони.

Російськими обстрілами в березні пошкоджено фасади, вікна, інтер'єри та експозицію Краєзнавчого музею Бородянщини, заснованого 2016 року в сучасній будівлі. Загальний обсяг втрачених музейних експонатів та книг розташованої в цій же споруді Бородянської центральної бібліотеки невідомий.

На Харківщині внаслідок військового урбіциду постраждали 8 музеїв. Так, у Харкові 9 березня вибуховою хвилею пошкодило фасади та вікна пам'ятки архітектури місцевого значення – будівлі Харківського художнього музею 1912 року (стиль класицизм із елементами бароко та модерну). Колекція образотворчого мистецтва цього музею – одна з найбільших в Україні, понад 25 тисяч експонатів, які візуально не постраждали внаслідок обстрілу, але їх зберігання ускладнилося невідповідними умовами (вологість, температура). Тут є твори Дюрера, Репіна, Семирадського, оригінальна голландська графіка тощо.

Зазнав руйнувань і Національний музей Григорія Сковороди в Харківській області: ворожий снаряд фактично знищив будівлю, де останні роки життя творив український філософ Григорій Сковорода, 300-річчя від дня народження якого незабаром відзначатиме Україна.

Російськими окупантами пошкоджено 6 музеїв у Чернігівській області. У Чернігові зокрема зруйновано будинок Музею українських старожитностей Василя Тарновського (кінець XIX ст). Останні пів століття там розташовувалася Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва. Зазнали руйнувань також інші музеї Чернігова: Художній музей ім. Галагана, Військово-історичний, Будинок-музей та садиба М. Коцюбинського. Під час окупації с. Піски Ніжинського району пошкоджено будівлю історичного відділу Пісківського історико-меморіального музею П. Тичини.

В Донецькій області численні обстріли та пожежі пошкодили фасади, вікна та інтер'єри Маріупольського краєзнавчого музею, що функціонував з 1920 року. Він розташовувався у старовинній будівлі – т. зв. «Будинку інвалідів», зведеному у 1916-20 роках. Загальний стан музейних колекцій наразі залишається невідомим (деякі – постраждали від пожежі). За повідомленнями місцевих жителів, деякі експонати з підвальних приміщень музею російські загарбники вивезли в Донецьк. Маріупольський краєзнавчий музей мав сім експозиційних залів, наукову бібліотеку з 17 тисячами книг. У його фондах зберігалося понад 53 тисячі експонатів, зокрема речові, образотворчі, письмові (рукописні та дру-

ковані), нумізматичні, археологічні, фотодокументальні, природні та інші. Основу археологічної колекції становили матеріали унікальних пам'яток – Амвросіївської стоянки, Маріупольського могильника епохи неоліту, знярядь праці, знаки влади, прикраси, колекція кам'яних статуй («кам'яних баб») стародавніх і середньовічних кочівників.

Унаслідок прямого влучання російської авіабомби зруйновано філію краєзнавчого музею Маріуполя – Художній музей імені А. Куїнджі, що розміщувався у старовинній будівлі – колишній садибі Гіацинтова (1902 р., модерн). За інформацією Маріупольської міськради, оригіналів робіт Архипа Куїнджі в музеї не було. Натомість там перебували картини інших всевітньо відомих художників: І. Айвазовського, М. Глуценка, Т. Яблонської, М. Дерегуса, А. Коцки, М. Бендрика, Л. Гаді. Фонд музею налічував приблизно 2 тисячі експонатів, включно з творами живопису, декоративно-ужиткового мистецтва, графіки та скульптури. За свідченнями очевидців, російські загарбники повністю вивезли всі цінні експонати з Музею краєзнавства та Художнього музею ім. Куїнджі [3].

Артилерійські обстріли росіян 7 березня пошкодили стіни об'єктів Історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова» у Василівці, що за 40 км від Запоріжжя. Це єдина замкова споруда в області, відома пам'ятка історії та архітектури місцевого значення кінця ХІХ століття, яка до наших днів збереглася частково. А після атаки загарбників руйнування зазнала південна башта – будівлі манежу-стайні (пам'ятка історії місцевого значення) та західна стіна будівлі каретної. Після обстрілів росіяни пограбували історико-краєзнавчий музей, який розташовується у приміщеннях заповідника. Палац було збудовано 1894 року, за архітектурою він був схожий на середньовічні європейські замки. До цього часу збереглися зубчасті стіни з брамою, кілька флігелів, серед яких виділяється Західний флігель (Англійський замок), цегляна оглядова вежа (донжон) та стайня (кінний двір) [3].

Унаслідок обстрілів 9 березня постраждали вікна, фасади та перекриття пам'ятки архітектури місцевого значення – будівлі Охтирського міського краєзнавчого музею початку ХХ ст. на Сумщині. Пізніше російські загарбники пограбували експозицію закладу (обсяги втрат колекції наразі не відомі). Фонд музею налічував майже 10 тисяч предметів, пов'язаних із місцевою природою, історією та культурою. Зокрема, там зберігалися артефакти слобідських козацьких полків Сумщини, особисті речі письменника Івана Багряного, аматорські театральні костюми.

А у Тростянці Охтирського району 27 березня російські обстріли пошкодили вікна та фасади пам'ятки архітектури й містобудування національного

значення – головного будинку старовинної садиби Л.Є. Кеніга кінця XVIII ст. – 1870 р. Тут розташовано музейно-виставковий центр «Тростянецький». Пошкоджене праве крило будівлі, де розміщувалася краєзнавча експозиція, але музейні фонди збереглися. За висновками експертів, сума завданих пошкоджень сягає 5 мільйонів гривень.

Загалом унаслідок російського вторгнення в Україні зазнали пошкоджень 44 будівлі та комплекси музеїв і заповідників у різних областях України. Руйнування об'єктів культурної спадщини, за Гаазькою конвенцією 1954 року, є воєнним злочином, за який передбачається відповідальність.

1. В Україні буде створено експертну групу з захисту, збереження та реставрації культурної спадщини. URL: <http://surl.li/dovyf>
2. Зафіксовані воєнні злочини. URL: <http://surl.li/dovyj>
3. Культура під вогнем: українські музеї після обстрілів росіян. URL: <http://surl.li/dozfm>

Альтгайм Любов, Щербіна Христина

ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ВІДВІДУВАНІСТЬ ЕКСКУРСІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ РОДУ ОСТРОЗЬКИХ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ТУРИСТИЧНОЇ АГЕНЦІЇ “ВОЯЖ.UA”)

Незаперечним є факт, що туристична галузь України одна із тих, яка суттєво зазнала збитків через цю війну. Не встигли ми оговтатись від карантинних обмежень пандемії Covid-19, як нашу сферу знову очікував новий неактивний період. У туристичній діяльності агенції «Вояж.UA» екскурсійні об'єкти історико-культурної спадщини роду Острозьких, які знаходяться у містах Дубно, Острозі та Старокостянтинові, вважалися важливими об'єктами у екскурсійних маршрутах ще із 2019 року. А саме: замок у м. Дубно входить у маршрут «Твердині Волині» (Тернопіль – Дубно – Луцьк – Клевань – Тараканів - Тернопіль), місто Острог, загалом, – «У гості до Острозьких» (Тернопіль – Межиріч – Острог - Тернопіль), замок у м. Старокостянтинів – «Строкате Поділля» (Тернопіль – Самчики – Старокостянтинів – Острог – Тернопіль) [1]. Всі ці маршрути у довоєнний час користувалися популярністю як серед школярів, так і дорослих туристів, а також змішаних груп. Після повномасштабного вторгнення окупаційних військ на територію України у лютому 2022 року, стан справ різко змінився у негативний бік. Дякуючи нашим захисникам і захисницям бомби та уламки ракет на об'єкти не попадали, міни на їх територіях не підривались і ці міста не зазнали окупації, однак негативний удар вони все ж отримали через різке зни-

ження кількості відвідування їх туристами та екскурсантами. Тривалий час у перші місяці війни не можливим стало взагалі провадити екскурсійну діяльність. Тільки після офіційних дозволів на відновлення своїх основних видів діяльності фізичним і юридичним особам, вдалося частково відновити надання екскурсійних послуг. Частина цих маршрутів відвідувалась малими групами, але є і такі маршрути, які не виявляли зацікавленості у туристів саме через близькість їх розташування до військових і стратегічних об'єктів. А саме: у м. Дубно – військова частина у межах міста, у м. Острозі – Хмельницька АЕС у м. Нетішин на відстані 17 км від замку, і у м. Старокостянтинів – військова частина також у межах міста. Детальніше динаміку зміни чисельності туристів від 2019 до листопада 2022 р. на цих маршрутах подано у таблиці 1.

Таблиця 1. Показники відвідуваності історико-культурних екскурсійних об'єктів спадщини Острозьких протягом 2019-2022 рр.

№ з/п	Назва маршруту, місто показу	2019 р.		2020 р.		2021 р.		2022 р.	
		к-сть груп	к-сть туристів	к-сть груп	к-сть туристів	к-сть груп	к-сть туристів	к-сть груп	к-сть туристів
1	«Твердині Волині» (Дубно)	9	235	5	59	14	430	3	60
2	«В гості до Острозьких» (Острог)	4	48	2	37	5	59	1	7
3	«Строкате Поділля» (Старокостянтинів)	2	25	2	69	5	53	2	39

На основі даних таблиці 1 очевидним є, що у 2019 році маршрут «Твердині Волині» є досить популярним серед туристів агенції, завдяки екскурсійним об'єктам, які у ньому підібрані і вже не перший рік приймають відвідувачів і є туристично привабливими. Експозиції, що представлені у замку міста Дубно є цікавими, наповненими, дають можливість і діткам, і дорослим дізнатись про цю місцевість, її історію та особистостей, що із нею пов'язані [1]. Тому і бачимо, що, у порівнянні із маршрутами «У гості до Острозьких» та «Строкате Поділля», цей відвідувався туристами агенції «Вояж.УА» найчастіше, навіть під час пандемії Covid-19 та війни і у екскурсійних груп із різним складом учасників: школярів, дорослих туристів та корпоративних замовників.

Екскурсійний маршрут «В гості до Острозьких» є менш популярним у 2019-2022 роках, кількість екскурсантів коливалась. Звичайно, що як і у попередньому маршруті, причиною зменшення активності екскурсантів стала війна. А ще, на нашу думку, така низька популярність даного маршруту протягом усіх років, а також у порівнянні із маршрутом «Твердині Волині», пояснюється відсутністю рекламних заходів із боку Державного історико-культурного заповідника міста Острога. Острозьку академію знають як навчальний заклад, але те, що це повноцінний екскурсійний об'єкт, який приймає туристів відомо не всім. Серед шкільних груп маршрут користується популярністю рідко, зазвичай його відвідують дорослі екскурсанти.

«Строкате Поділля» як екскурсійний маршрут вперше презентувався споживачам екскурсійних послуг агенції «Вояж.UA» у 2019 р. Нові об'єкти, невідомі місця, яскрава рекламна компанія, що проводилась агенцією не дала можливості сповна відкрити увесь туристичний потенціал даного маршруту до 2022 р. Маршрут має усі перспективи стати більш популярним серед шкільних груп та корпоративних замовників. Кількість туристів, які його відвідали під час війни є свідченням цього.

Така тенденція відвідуваності прослідковується не лише у діяльності туристичної агенції «Вояж.UA». За час війни у роботі замків міст Дубно, Острог і Старокостянтинів нараховувалась також значна кількість днів, коли відвідувачі відсутні зовсім. Та незважаючи та такі зміни у туристичному потоці замки продовжували працювати, надавати екскурсійні послуги та здійснювати науково-дослідну діяльність. Наприклад, науковці Державного історико-культурного заповідника міста Острога за час війни (від 24 лютого і до сьогодні) провели дослідження, які сьогодні допомагають нам більш повніше описати та представити рід Острозьких та їх внесок у історію нашої держави. Доведено, що сім із десяти європейських монархів мають походження із шлюбів Острозьких та Заславських, що підтверджено генеалогічними дослідженнями [2]. У липні 2022 р. у музеї книги та друкарства м. Острог відкрито виставку плакатів “Всі слова тепер носять військову форму” від ініціативи “Літери в місті – музейний типографії Одеси”. Плакати, створені під час повномасштабної військової агресії, ілюструють наші спільні переживання у цей час [3]. У серпні 2022 р. із нагоди **Дня археолога проведено майстер-клас із методики реставрації гончарної кераміки козацької доби. Опрацьовано кераміку, виявлену у 2018 році під час упорядкування внутрішньої частини Татарської башти, при підготовці арт-простору «Культурний барбакан».**

Дубенський замок протягом 2022 р. продовжив свою участь у проєкті «Via Regia Ukraine», спрямований на популяризацію української культури се-

ред наших земляків та іноземців, а також на вдосконалення туристичної галузі міст і регіонів України. Проект передбачає розвиток української частини Великого культурного шляху Ради Європи, який простягається через такі міста: Дубно, Рівне, Острогоз, Львів, Броди, Городок (Львівська область), Луцьк, Володимир-Волинський, Радомишль, Житомир та Київ.

Також у цьому році науковцями заповідника продовжено розкопки на острові Дубовець, які тривають із 2018 р. Особливість цьогорічних розкопок у залучені до них не лише науковців та студентів «Острозької академії», а й чималу кількість внутрішньо переміщених сімей, що проживають у м. Дубно. Для їх дітей - це добра нагода пізнавально провести вільний час, спробувати себе у ролі археологів, ознайомитись з історією міста Дубно, його традиціями, культурою через дотик і польові дослідження. Під час цих розкопок дітей зацікавили знайдена велика кількість фрагментів полив'яного та фаянсового посуду, скляні вироби, пічні кахлі, розвал мореного горщика, який згодом реставрують, а також кістяна намистина [4].

Всі ці заходи є надзвичайно цікавими і актуальними для екскурсійної діяльності і дасть можливість повноцінно відновити туристичним агенціям надання туристичних послуг після нашої перемоги у цій війні.

1. <http://voyageua.com/category/zamky/> (дата звернення: 10.11.2022).
2. <https://ostrohcastle.com.ua/suchasni-monarhy-ob-yednanoyi-yevropy-nashhadky-knyaziv-ostrozkyh-i-zaslavskyh/> (дата звернення: 09.11.2022).
3. <https://ror.gov.ua/novyny/v-muzeyi-knigi-ostroga-vidbudetsya-vidkrittya-novoyi-vistavki-1658486702> (дата звернення: 10.11.2022).
4. <https://deputat.dubno-adm.gov.ua/pres-centr/novina/article/dlja-rodin-vimushenikh-pereselenciv-z-ditmi-organizovano-krajeznavchu-arkheologichnu-ekspediciju.html> (дата звернення: 09.11.2022).

Тетяна Шпарага

ВИКРАДЕНА, АЛЕ НЕ ВТРАЧЕНА ПАМ'ЯТЬ

*А до Херсона повернулася весна,
І синьо-жовтий прапор огортає місто
Сергій Соловій*

Війна росії проти України завдала масштабних збитків українській економіці – промисловості, виробничій і соціальній інфраструктурі. Наша країна потребує значних коштів на відновлення шляхів сполучення, житлового фонду, об'єктів енергетики, торгівлі, шкіл, лікарень тощо. Найбільш болючими є демографічні втрати, наслідки від яких відчуватимуться впродовж кількох наступних поколінь. Драматичні виклики постали також перед сферою культури. Її заклади, що опинилися у зоні бойових дій або ж на окупованій території, зазнали

руйнувань та грабежів. Напередодні звільнення Херсона стало відомо про розкрадання фондів одного з кращих художніх музеїв України – Херсонського художнього музею імені Олексія Шовкуненка.

Розташований у серці Херсона художній музей є однією з визначних туристичних атракцій і візитівкою міста. Насамперед, він приваблює неповторністю архітектурного стилю будівлі, у якій знаходиться. Приміщення сучасного музею, що зовні нагадує середньовічну ратушу, було зведено впродовж 1905-1906 рр. для органів міського самоврядування. Побудована за проектом молодого одеського архітектора Адама Мінкуса (1870-1948) споруда поєднує стильові характеристики ренесансу, класицизму, модерну, але водночас має вигляд єдиного архітектурного цілого [1]. На початку ХХ ст. у ній розміщувалися міська управа, кабінет міського голови, городовий сирітський суд, міський громадський банк, у великій залі збиралися засідання міської Думи. Від початку свого існування і донині ця велична будівля була і залишається важливим осередком громадського життя Херсона, скарбницею його культурного надбання.

Офіційне відкриття Херсонського художнього музею відбулося 27 травня 1978 р. під час урочистостей з нагоди двохсотліття заснування міста. Однак історія створення музею є значно тривалішою. Вона бере початок від 1890 р., коли за ініціативи археолога, краєзнавця, журналіста і громадського діяча Віктора Гошкевича (1860-1928) було відкрито приватний археологічний музей [2]. У його фондах знаходилася велика нумізматична колекція, численні археологічні знахідки, особливу цінність складали картини і давні ікони. У 1909 р. музей було передано у дарунок місту. У травні 1912 р. на нижньому поверсі будівлі, в котрій знаходився археологічний музей, розмістився музей образотворчих мистецтв. Його зорганізував художник, громадський діяч і відомий меценат князь Микола Гедройц (1853-1933). Завдяки широким зв'язкам засновника у колекції музею були зібрані твори живопису, скульптура, гравюри, порцеляна, кришталь відомих майстрів того часу. Згодом обидва музеї об'єднуються в єдиний музей старожитностей і красного мистецтва.

Після жовтневого перевороту 1917 р. фонди музею поповнювалися за рахунок дарунків окремих колекціонерів та художників, а також надходжень з націоналізованих приватних зібрань Херсонщини. Зокрема, із націоналізованого маєтку «Золота Балка» княгині Святополк-Мирської музей отримав старовинні картини, гравюри, мініатюри, порцеляну, книги XVIII ст.

Важким випробовуванням для музею стали події другої світової війни. Під час окупації Херсону гітлерівськими військами музей було пограбовано – знищено документацію, вивезено до Німеччини і Румунії значну частину музейних цінностей, у тому числі колекцію творів мистецтва. Відразу після зві-

льнення міста у березні 1944 р. розпочалась активна робота з реституції втрачених цінностей. В результаті наполегливих пошуків до музею вдалося повернути значну частину колекції. Херсонський історико-археологічний музей невдовзі відновив свою роботу, однак художній його відділ відкрився лише у 1966 р.

Важливим етапом в історії становлення Херсонського художнього музею став 1976 р., коли Санкт-Петербурзька колекціонерка Марія Корніловська (1894-1976 рр.) передала у дар місту 500 творів образотворчого мистецтва та унікальну збірку книг. Завдяки такому щедрому поповненню фондів уже через два роки у художній відділ обласного краєзнавчого музею виокремився в самостійний Херсонський художній музей. У 1981 р. вдова уродженця Херсона відомого українського художника і педагога Олексія Шовкуненка (1884-1974 рр.) подарувала молодому музеєві понад 100 творів свого чоловіка. Це стало приводом до присвоєння музею імені видатного майстра [2].

Серед фахівців і шанувальників мистецтва Херсонський художній музей імені Олексія Шовкуненка вважається одним з найцікавіших і найбагатших за складом колекції з-поміж музеїв свого профілю в Україні. До початку російсько-української війни його фонди налічували близько 14 тис. примірників. Це твори живопису, графіки, скульптури, декоративно-прикладного мистецтва різних періодів і тематичних напрямків. Зокрема, у ньому представлені зразки західноєвропейського мистецтва – твори Пітера Лелі, Августа фон Байєра, унікальні картини на релігійну тематику XVIII ст. Михайла Шибанова, роботи російських майстрів кінця XIX-початку XX ст. - Бориса Григор'єва, Миколи Кримова, Костянтина Коровіна, Миколи Врубеля, Петра Клодта, Євгена Лансере, твори видатних художників-уродженців України - Івана Айвазовського, Сергія Васильківського, Сергія Світославського, Петра Левченка Микола Пимоненка, Костянтина Крижицького, а також митців, чия біографія пов'язана з Херсонщиною, - Руфіна Судковського, Михайла Жука, Олексія Шовкуненка, Івана Похитонова, Михайла Андрієнко-Нечитайла, Георгія Курнакова. Перлиною колекції є збірка ікон останньої третини ХVIII-початку ХХ ст. Декоративно-ужиткове мистецтво репрезентують вироби відомих українських майстрів провідних керамічних осередків, зразки українського килимарства і ткацтва, гжельська кераміка, димківська іграшка та ін.

До окупації художній музей імені Олексія Шовкуненка виступав важливим осередком мистецького життя Херсона. Окрім традиційних виставкової роботи, оглядових та тематичних екскурсій в стінах музею організовувалися численні заходи, що згуртовували громаду міста. Проводилися зустрічі з творчою інтелігенцією, лекторії з історії світового образотворчого мистецтва, дискусійні кіноклуби з чаюванням, дитячі програми в ігровій та інтерактивній

формі. Надавалися допомога в атрибуції творів образотворчого мистецтва, консультації з питань мистецтва. У Великій залі музею, що є однією з найбільш презентабельних концертних зал міста, відбувалися концерти класичної музики, літературно-художні вечори, конференції та презентації найголовніших культурних подій Херсона. Музей активно популяризував свої колекції, наукову та культурно-освітню діяльність через власний сайт та сторінку у Facebook, просуваючи себе, таким чином, на ринок туризму.

Під час повномасштабного вторгнення російських військ в Україну Херсон був окупований одним із перших. На довгих вісім місяців місто виявилось фактично ізольованим від решти країни. Його мешканці залишалися без мобільного зв'язку українських операторів, інтернету, телебачення, радіомовлення, отримуючи натомість спотворену пропагандистську інформацію з російських джерел. Ворог цинічно знищував національні святині – символику, книги з історії України, пам'ятники Небесній Сотні та загиблим учасникам АТО/ООС і навіть скіфські кургани. Велика загроза постала також перед Херсонським художнім музеєм як і перед іншими закладами культури міста.

На момент окупації в музеї тривали ремонтно-реставраційні роботи. Його історична будівля зазнала значних ушкоджень, оскільки з плином часу опинилася на перехресті пожвавлених транспортних магістралей. Картини і скульптури з другого і третього поверхів були запаковані в спеціальні контейнери та знесені на перший поверх. Працівники музею марно сподівалися, що непрезентабельний вигляд будівлі і відсутність у залах експонатів не приваблять уваги загарбників. Керівництво музею поширювало версію, начебто напередодні ремонту фонди музею були вивезені в інше місце [3]. До того ж людям, що не мають стосунку до музею і не знають його документації, було б важко зорієнтуватися у різноманітті запакованих речей. У травні чинна директорка та її колега-мистецтвознавець, вимушено залишаючи Херсон, завбачливо видалили усі важливі файли з робочих комп'ютерів, перенесли інформацію на носії, які надійно сховали.

У липні окупаційна влада призначила «новою директоркою» музею людину, що не мала жодного стосунку до музейної справи. Вона прибула на роботу у супроводі представників ФСБ та поліції. «Новому керівництву» почали активно допомагати дві працівниці колективу – завідувачка експозиційним відділом та колишня головна хранителька. Остання, ще працюючи в музеї, незаконно перенесла на власний комп'ютер його фондову документацію.

Відступаючи з Херсона під натиском ЗСУ, окупанти під лозунгами «збереження культурних цінностей», «захисту від пошкоджень у воєнний час» викрали ліву частину колекції музею. Впродовж 31 жовтня - 3 листопада бли-

зько чотирьох десятків людей у цивільному у супроводі озброєних військових завантажили і вивезли п'ять вантажних автомобілів та два автобуси з цінностями та оргтехнікою художнього музею. При цьому, як засвідчують очевидці, грубо порушувалися правила пакування та перевезення музейних предметів. Керувала операцією по евакуації фондів новопризначена «директорка», а дві інші працівниці зустрічали «вантаж» у місці призначення – в Центральному музеї Тавриди у Сімферополі.

Відомій іспанській журналістці Пілар Бонет вдалося взяти інтерв'ю у директора сімферопольського музею Андрія Малахова. Він підтвердив, що до них надійшло 10 тис. творів мистецтва з Херсонського художнього музею, які готують до інвентаризації [3]. Свою місію очільник кримського музею вбачає у забезпеченні збереженості переміщених полотен та інших цінностей від пошкоджень війни. З колекції херсонського музею найбільшу увагу російських «поціновувачів мистецтва» привернули ікони XVII ст. («Тихвінська Богоматір», «Спас у силах», «Четві Мінеї») та «шедеври головних російських живописців». Практично відразу викрадачами почала підраховуватись ринкова вартість творів і сума коштів, яку можна отримати від їх продажу на аукціонах. Слід зазначити, що ще 14 жовтня, тобто до пограбування художнього музею у Херсоні, на російському ресурсі «Известия» була оприлюднена стаття під назвою «Зібрали колекції. Музейний фонд РФ поповниться на мільярд». У ній мова йде про цінності з художніх музеїв окупованих міст України загальною кількістю 44 тис. примірників і сумарною вартістю понад один мільярд рублів.

Пограбування української культурної спадщини фактично було легалізоване оголошенням воєнного стану на незаконно анексованих росією територіях. Це злочин перед державою Україна, її культурою, національною пам'яттю. Вивезення ворогом однієї з кращих збірок образотворчого мистецтва з Херсону є великою втратою як для містян, так і для всього українського народу. Художній музей через різноманіття видів, жанрів, стилів, напрямків мистецтва, палітру імен авторів художніх творів знайомив відвідувачів з історією півдня України, руйнуючи пропагандистський наратив кремлівських очільників щодо його російської належності. На думку директорки музею Аліни Доценко, через твори художників, що зберігалися в музеї, ілюструвалась двохсотлітня історія міста. Захоплення художньої колекції є викраденням частини історичної пам'яті українського народу, оскільки мистецтво є невід'ємною складовою частиною історії херсонського краю, яка інтегрована в загальнонаціональний контекст [3]. Відразу ж після деокупації територій держава має активно готувати і подавати позови до міжнародних судових інстанцій з вимогами віддати пограбовані ворогом у ході війни музейні цінності. Волелюбні та незламні херсонці вірять, що

викрадена історія в полотнах має неодмінно повернутися до стін музею, як їхнє місто повернулося до лона України.

1. Вільний Херсон. Ось як виглядають найзнаковіші будівлі міста на Дніпрі. URL: <https://zaborona.com/okupanty-vzhe-visim-misyacziv-utrymuyut-pid-kontrolem-herson/>
2. Херсонський художній музей імені Олексія Шовкуненка. URL: www.artmuseum.ks.ua/
3. Херсонський художній музей. URL: www.facebook.com/art.museum.ks.

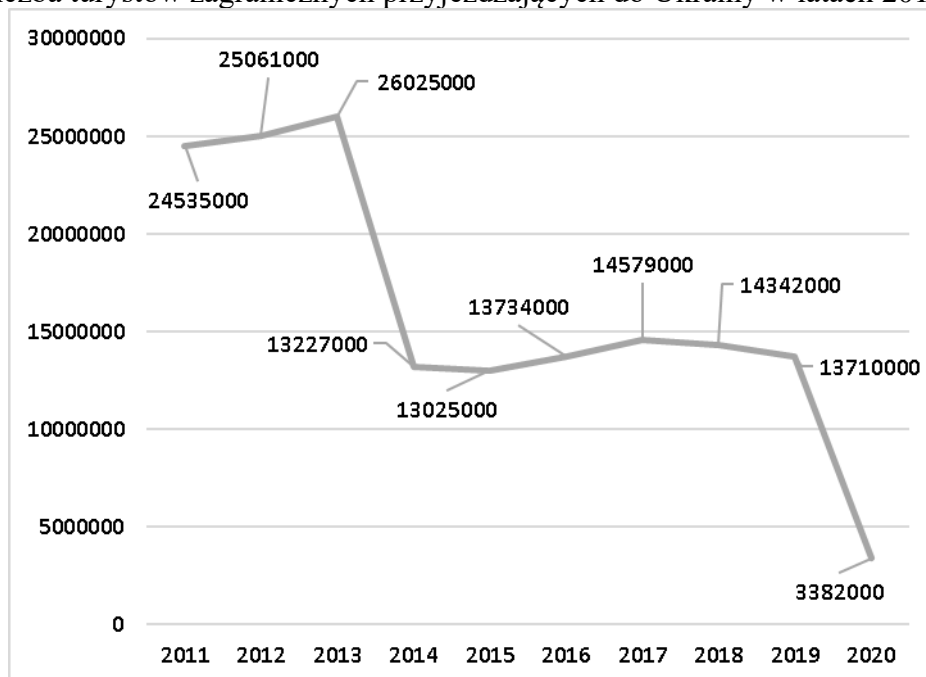
Вплив воєнних дій на туристсько-рекреаційний потенціал території

Agnieszka Dziubińska, Marcin Komańda

WYZWANIA DLA UKRAIŃSKIEJ TURYSTYKI PRZYJAZDOWEJ. DOŚWIADCZENIE CZASU WOJNY

Zdarzenia, które mają przełożenie na bezpieczeństwo podróżujących z reguły wpływają negatywnie na popularność destynacji turystycznych. Natura tych wydarzeń może być różnorodna, np. potrafi być związana ze skutkami katastrof naturalnych, katastrof ekologicznych, atakami terrorystycznymi, czy wreszcie prowadzonymi działaniami wojennymi. Ukraińska turystyka w ostatnim dziesięcioleciu musiała stawić czoła dwóm takim zdarzeniom: agresji ze strony Rosji i światowej pandemii Covid-19. Oba zdarzenia związane są również z wywołanym równocześnie kryzysem gospodarczym, który to zapewne nie przyczyniał się do podejmowania decyzji o wyjeździe w podróż zagraniczną [1, s. 24]. Informacje o liczbie przyjeżdżających turystów zagranicznych do Ukrainy w ostatnim dziesięcioleciu prezentuje rysunek 1.

Rysunek 1. Liczba turystów zagranicznych przyjeżdżających do Ukrainy w latach 2011-2020

Źródło: [2]

Analiza danych przedstawionych na rysunku 1 pozwala stwierdzić, że szczyt popularności Ukrainy jako kierunku destynacji dla zagranicznych podróżnych miał

swoje miejsce w roku 2013. Można wiązać ten fakt (wraz z prawie taką samą popularnością przyjazdów w dwóch poprzednich latach) z przygotowaniem i przeprowadzeniem Mistrzostw Europy w Piłce Nożnej w roku 2012, którym towarzyszyła mocna promocja krajów organizatorów (czyli Polski i Ukrainy) [3, s. 244]. Pierwsze widoczne na wykresie załamanie liczby przyjeżdżających do Ukrainy turystów zagranicznych miało miejsce w roku 2014. Jest to rok, w którym Rosja dokonała zajęcia Krymu. Po tym zdarzeniu liczba przyjeżdżających do Ukrainy już nie powróciła do stanu sprzed tego wydarzenia. Kolejne tąpnięcie w liczbie odwiedzających turystów z zagranicy nastąpiło w roku 2020, kiedy to ogłoszono stan epidemii Covid-19, a same podróże międzynarodowe nie były możliwe lub były obciążone licznymi obostrzeniami sanitarnymi. Należy zastrzec, że w roku kolejnym (2021) liczba odwiedzających Ukrainę z zagranicy wzrosła do 4200000 osób, co pewnie wiązało się z poluzowaniem owych obostrzeń sanitarnych w podróżach międzynarodowych. Niestety, w roku 2022 po rozpoczęciu agresji przez Rosję liczba wizyt dokonywanych przez obcokrajowców ponownie spadła - nawet o 85-90% [4].

Wybuch wojny z początkiem 2022 roku przyczynił się więc do prawie całkowitego zastopowania turystyki przyjazdowej do Ukrainy. Powstaje więc pytanie, jakie są perspektywy dla ukraińskiej turystyki? Analiza publicznych wypowiedzi przedstawicieli ukraińskiej branży turystyki ukazuje przede wszystkim dwa ważne aspekty dla jej odbudowy. Po pierwsze w miarę szybkie zakończenie walk (sami wypowiadający przyznają, że takie oczekiwanie jest bardzo optymistyczne [5]). Po drugie, wskazują, że przybędzie najprawdopodobniej wiele nowych destynacji dla odwiedzających Ukrainę. Będą to miejsca, które zostały naznaczone podczas toczących się walk, i które stały się symbolami w tej wojnie. Co więcej, podkreśla się, że tego rodzaju wizyty są możliwe do odbycia i dzisiaj, choć oczywiście potencjalni turyści muszą być świadomi zagrożenia swojego bezpieczeństwa [6][7].

Odwiedziny przez turystów takich miejsc jest związane z tzw. mroczną turystyką („dark tourism”). Kryjąca się jednak za tą formą turystyki fascynacja miejscami naznaczonymi cierpieniem nie jest tylko jedyną przesłanką, jaka stoi za realizacją tego rodzaju podróży. Wskazuje się również na wartość wynikającą z możliwej weryfikacji poglądów politycznych, ideologicznych, czy wyobrażeń historycznych w zderzeniu z takimi miejscami, które często są istotnymi pozostałościami ważnych wydarzeń [8, s. 275]. Ta forma turystyki staje się więc także przyczynkiem do kreowania kulturowej formy społeczeństwa [9, s. 307].

Zarysowane aspekty tej specyficznej rodzaju turystyki, realizowanej nawet jeszcze w warunkach aktywnego konfliktu zbrojnego, są zauważane również przez przedstawicieli branży turystycznej w Ukrainie. Podnoszą oni, że obecny czas to

dobry moment aby zobaczyć, jak mieszkańcy kraju muszą sobie radzić na co dzień, jak organizują się, aby sobie nawzajem pomóc. Potencjalni turyści mogą więc poczuć społecznego ducha związanego ze stawianiem czoła wyzwaniom dnia codziennego w wojennej rzeczywistości [7]. Twierdzą oni również, że przyjazd do Ukrainy obecnie pozwala potencjalnym turystom doświadczyć osobiście historycznych wydarzeń. Co więcej, ewentualny przyjazd może także być postrzegany jako przejaw wyrażenia osobistej postawy wobec tej wojny, czy wobec ukraińskiego społeczeństwa [6].

Odwiedziny w kraju objętym działaniami wojennym z definicji są obarczone wysokim ryzykiem i tego rodzaju podróż nie jest dla każdego. Ogranicza to więc liczbę potencjalnych turystów gotowych odbyć taką podróż. Towarzyszący tej wojnie kryzys gospodarczy także nie sprzyja podejmowaniu się takiej wyprawy. Dodatkowo należy wskazać jeszcze na jeden czynnik, który może determinować możliwości działania turystyki w trakcie wojny, jak i tuż po niej. Jest nią stan infrastruktury komunikacyjnej pozwalającej ludziom przybyć do kraju, jak i poruszać się po nim, a także niezbędna baza noclegowa dla przyjeżdżających [10, s. 202]. Oczekiwania wobec tej infrastruktury w czasie wojny nie są wygórowane, jednak konieczne jest zabezpieczenie jej podstawowych funkcji.

W podsumowaniu wskazać należy na złożoną naturę tzw. mrocznej turystyki, która ma znaczenie dla sposobu rozwoju kompetencji obsługi ruchu turystycznego wszystkich zaangażowanych w to zjawisko aktorów. Krytyczne studia literatury, w sposób ogólny pozwoliły zwrócić uwagę na czynniki natury kulturowej i materialnej [11]. W pierwszej grupie czynników mieszczą się kwestie związane z interpretacją ludzkiej śmierci i cierpienia (zróżnicowane m.in. ze względu na kontekst pochodzenia czy bieżące doświadczeń aktorów), motywy aktorów (zaangażowanych zarówno organizację czy wsparcie dla miejsc pamięci jak i odwiedzających) czy aspekty etyczne. Miejsca wyznaczające przystanki na mapie „mrocznej turystyki” nie tylko niosą silny ładunek emocjonalny ale mają potencjał przełamania zastanego porządku społecznego (np. przez uświadamianie możliwości przekraczania wydawałoby się niepodważalnych, fundamentalnych norm), przełamania tabu społecznych (przez wykorzystanie komercyjnych narzędzi do obsługi turystyki w miejscach pamięci, czy niejednoznaczne granice między sferą „sacrum” a działalnością ekonomiczną). Rozstrzygnięcia w sferze kulturowej stanowią ramy dla rozwoju infrastruktury materialnej. Poza bardziej oczywistymi aspektami infrastruktury zaspakajającej potrzeby turystów, uwagę zwrócić należy także na specyficzne dla mrocznej turystyki aspekty. Wśród nich wymieć można tworzenie i rozwój praktyk i platform umożliwiających uzyskiwanie kompromisu dla interesów zróżnicowanych aktorów zaangażowanych w tworzenie i obsługę destynacji turystycznych. Jedną z pożądanych własności lokalizacji turystycznej jest bowiem jej

autentyczność, któremu sprzyja spójny klimat otoczenia jakiego doświadczają aktorzy (chodzi nie tylko o turystów czy opiekunów instytucjonalnych miejsc pamięci, ale także przedsiębiorców dostarczających usługi turystyczne, lokalną społeczność, samorządy i szereg innych formalnych i nieformalnych grup, które są zainteresowane konkretną destynacją). Podsumowując, miejsca pamięci rozpatrywane jako destynacje mrocznej turystyki stanowią złożone zjawisko. Jako takie mogą powstawać i rozwijać się tylko poprzez otwarty, ciągły dialog uczestniczących w nich aktorów. Paradoksalnie, zachowanie ich świadectwa na stałe możliwe jest tylko poprzez ciągłą zmianę – koewolucję sfery kulturowej i materialnej.

1. S. Nowak, A. Herbuś. Globalizacja i światowy kryzys jako determinanty ruchu turystycznego w Polsce i na świecie, [w:] Ekonomiczno-organizacyjne problemy działalności turystycznej w regionach, S. Nowak (red.): Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego w Katowicach, 2013, s. 7-26.
2. <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL?end=2020&locations=UA&start=2011> (dostęp: 25.10.2022)
3. I. Niedziółka. Sektor usług turystycznych w Polsce po EURO 2012, [w:] Krajobraz po mistrzostwach 2012, M. Sitek, W. Bednarek (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej im. Alcide De Gasperi w Józefowie, 2012, 243-254.
4. A. Westerman. With Ukraine at war, officials hope to bring tourism back to areas away from fighting. URL: www.npr.org/2022/10/01/1125495184/ukraine-russia-war-economy-tourism (dostęp 25.10.2022)
5. N. Valsenko. War in Ukraine: Tourism specialists relate their experiences. URL: www.dw.com/en/war-in-ukraine-tourism-specialists-relate-their-experiences/a-61705114 (dostęp: 25.10.2022)
6. A. Umlad. Extreme Tourism+? Visit Ukraine. URL: <https://cepa.org/article/extreme-tourism-visit-ukraine/> (dostęp: 25.10.2022)
7. S. Marchetti. This travel company wants tourists to visit Ukraine right now. URL: <https://edition.cnn.com/travel/article/ukraine-travel-company-tourists/index.html> (dostęp: 25.10.2022)
8. D. Light (2017). Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. *Tourism management*, 61, 275-301.
9. P. Stone (2013). Dark tourism scholarship: A critical review. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7(3), 307-318.
10. A. Kaczmarek (2014). Wybrane czynniki rozwoju turystyki. *Studia Ekonomiczne*, 176, 202-215.
11. R.R. Kunwar, N. Karki (2019). Dark Tourism: Understanding the Concept and Recognizing the Values. *Journal of APF Command and Staff College*, 2(1), 42-59. URL: <https://doi.org/10.3126/japfcsc.v2i1.26731> (dostęp: 30.10.2022)

Кашка Марія, Пришляк Діана

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНИ

Розвиток сучасного міжнародного туризму націлений на посилення дія-

льності зі створення найбільш сприятливого середовища для всіх категорій туристів. Туризм дає можливість познайомитися та дослідити історичні та культурні цінності, природне середовище, духовно та фізично розслабитись, допомагає в реабілітації, а ще сприяє саморозвитку. Головною проблемою сьогодні є інклюзивний туризм, як область, що лише розвивається в Україні.

Люди з обмеженими фізичними можливостями, наприклад сліпі, глухі або з вадами пересування і тощо, мають велику потребу у подорожах, активно та корисно проводити вільний час та поєднуватись з навколишнім середовищем. Така діяльність позитивно впливає на їхнє самопочуття та духовний стан. Інклюзивний туризм являє собою досить новий вид діяльності, тому саме з цієї причини, даний вид туризму вимагає вдосконалення та урахування позитивного досвіду міжнародних країн світу.

Метою доповіді є визначення перспектив розвитку інклюзивного туризму в Україні, особливостей організації відпочинку та подорожей для осіб з обмеженими можливостями, а також визначення проблеми недостатньо розвинутої інфраструктури та доступності послуг з туризму для осіб цієї групи.

Розвиток інклюзивного туризму в Україні є неможливим без забезпечення відповідної інфраструктури та волонтерського руху, без навчання волонтерів цієї групи, підходящої комунікації між волонтерами та людьми з обмеженими можливостями [1].

Послугами інклюзивного туризму має можливість скористатися не тільки людина з інвалідністю, сюди також включаються: люди похилого віку, учасники АТО чи інших бойових дій та їхні сім'ї, вагітні жінки тощо. Ця група є значна ширшою, ніж думають всі і вони теж потребують на відпочинок в зручних умовах для них.

В останній рік, через повномасштабне вторгнення росії в Україну, кількість людей цієї категорії зростає. Спираючись на цей факт, потрібно буде створити максимально зручні умови не лише в адміністративних центрах країни, але й віддалених містах та селах, які будуть поблизу туристичного об'єкта чи оздоровчо-рекреаційного комплексу.

Україна збагачена туристичними ресурсами, природно-реабілітаційною системою, великою кількістю об'єктів історико-культурної спадщини. В деяких містах України є більш адаптовані умови для людей цієї групи, але умов саме для розвитку туризму, на жаль, мало. Низький рівень розвитку інклюзивного туризму в Україні зумовлений низкою чинників: недостатній рівень підтримки інклюзивного туризму з боку держави, низький фінансовий стан інвалідів, недостатня мотивація подорожувати, так як немає чіткої та повної інформації про можливість подорожувати безпечно та з комфортом для даної категорії осіб,

нехватка спеціалізованих автобусів із спеціальними місцями у різних видах транспорту тощо.

До головних проблем варто віднести наступне: недоступні або частково доступні веб-сайти туристичних фірм, відсутність спеціального трансферу, нехватка адаптованих місць тимчасового проживання та закладів харчування, в деяких випадках відсутні умови для пересування на вулицях та тротуари. Також, до головної проблеми варто віднести відсутність підготовлених фахівців, які будуть обізнані в цій категорії людей та, які би мали здатність вирішувати проблеми, перераховані вище. Вивченню особливостей інклюзивного туризму не приділяється достатньої уваги і серед університетських дисциплін.

В Україні є туристичні фірми, які можуть надати послуги інклюзивного туризму, серед них можна виділити: «Анекс Тур», «Join Up», «TEZ TOUR». Проте, цей вид туризму вимагає більшої уваги з боку туристичних компаній.

Враховуючи те, що проблеми в розвитку інклюзивного туризму в Україні виникають вже на стадії планування, то було б доцільно розглянути та впровадити міжнародний досвід в цьому виді туризму. Наприклад, в Європі, США та Південній Кореї створені спеціальні власні веб-сайти для людей з обмеженими можливостями, які мають доступ до вибору доступних історичних пам'яток, закладів харчування та проживання, парків та міст, загалом.

Для вирішення вищезазначених проблем можна виділити наступну низку заходів державного та регіонального рівнів: впровадження державної програми з розвитку інклюзивного туризму, вдосконалення системи із забезпечення інформацією про туристично-рекреаційні послуги для осіб з інвалідністю, забезпечення спеціальної транспортної інфраструктури для інклюзивного туризму, а також будівництво та удосконалення доріг. Для підвищення мотивації до подорожей серед людей цієї групи можна впровадити систему знижок для компаній [2, с.194].

Минулого року в Києві відбувся захід в рамках проекту «Академія гостинності», де обговорили шляхи створення міста зручним для інклюзивного туризму. І було винесено декілька вирішень, а саме: встановити моделі Брайля у визначних туристичних об'єктах, створення громадських організацій людей з інвалідністю, розробити туристичні маршрути зважаючи на потреби людей із інвалідністю, навчання екскурсоводів стояти до людей обличчям, так як деякі читають по губах, а також не поспішати, щоб перекладач жестової мови «встигав» за ним, створення QR-кодів із інформацією про експонати в письмовому та аудіо форматі [3].

Отже, люди з обмеженими можливостями мають повноцінне право на відпочинок та подорожі, отримувати необхідну їм допомогу в освіті, роботі, ме-

дичних закладах, соціальних службах тощо. Також, для людей цієї категорії потрібно розробити максимально зручні та доступні туристичні продукти та послуги, з урахуванням їх потреб, доступ до виставок, атракціонів та інших видів дозвілля. Інклюзивний туризм України потрібно вдосконалювати на всіх етапах життєвого циклу і включати культурно-пізнавальні програми, оздоровчо-рекреаційні тури, індивідуальні тури та із наданням супроводжуючих (за необхідності), медичний супровід, спеціально підготовлені екскурсоводи, сурдоперекладачі. Водночас, потрібно розвивати інформаційну складову, вдосконалювати маркетинг в інклюзивному туризмі, щоб люди з обмеженими можливостями мали можливість знайти потрібно інформацію на веб-сайтах та можливість замовити якісні туристичні послуги.

1. *Радіонова О.М.* Сучасні арт-об'єкти та інклюзивний туризм: діалектика співвідношень // Економіка та суспільство. – 2018. - № 18. URL: http://economyandsociety.in.ua/journals/18_ukr/96.pdf (дата звернення: 25.10. 2022 р.)
2. *Труніна І.М., Сосновська Ю.Р.* Стан міжнародного туризму для осіб з інвалідністю в Україні // *Modern Economics*. - № 15. – 2019. – С. 191–195.
3. Доступне місто: у Києві обговорили, як розвивати інклюзивний туризм. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/55683/> (дата звернення: 26.10.2022)

Шевченко Роман

ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК КОГНІТИВНА ГАЛУЗЬ ТУРИСТИЧНОЇ ТА КРАЄЗНАВЧОЇ НАУКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Туристичне краєзнавство відновило свій науковий поступ розвитку ідей із відновленням національної незалежності України. В часи тоталітарної російсько-советської окупації (1917-1991 рр.), відповідний напрямок наукових досліджень максимально обмежувався місцевими та локальними «історіями» про «боротьбу» мешканців окремого населеного пункту «за владу рад». Еколого-туристичні напрямки досліджень були відсутніми в методології тогочасного розвитку галузей туризму, рекреації та краєзнавства. Необхідно зазначити, що період 1991-2014 рр. не можна вважати повноцінною незалежністю, бо фактично тогочасні еліти знаходилися під політичним, економічним, культурним та ідеологічним пресингом і впливом керівництва країни, що є спонсором тероризму у Східній Європі та у Світі.

У 2022 р. почалася Національна Вітчизняна Війна проти російської агресії, опору її ідеологемам, наративам. Величезним успіхом вважаємо заборону всіх проросійських та лівих політичних партій, декомунізацію та дерусифікацію то-

понімії, стихійний громадський демонтаж пам'ятників «героям фейкової великої вітчизняної війни», «великим російським діячам», заборона усього російського тощо. Поточна війна завершиться Перемогою Української Нації і це буде бурхливим поштовхом до розвитку туристсько-краєзнавчої національно-етнічної діяльності.

Центральний інтерес туристичної та краєзнавчої науки приділяється столиці України – місту-героїв Києву. На території київської агломерації знаходиться величезна кількість пам'яток природи, архітектури, фортифікаційних споруд, сакральних та культових просторів, закладів івент-туризму та рекреації. Важливим фактором виникнення туристичної, рекреаційної, релаксаційної дестинації та атракції – є навколишнє природне середовище міста Києва. Президент Французької Республіки Шарль Де Голь, перебуваючи у гостинах 27 червня 1966 р. у нашому місті казав «... я бачив сад у місті, але міста в саду я не бачив...». За матеріалами останніх даних космічного дистанційного зондування, місто Київ залишається самим зеленим столичним містом у Європі.

Екологічне киевознавство – новий напрямок екологічного, природоохоронного та природопізнавального краєзнавства, окрема когнітивна методологія, яка вивчає геопросторові особливості локалізації (вишукування) унікальних та ексклюзивних об'єктів навколишнього природного середовища, їх оперативне геоінформаційне картографування (створення спеціалізованого геопорталу) з метою їх включення до програм туристично-екскурсійних подорожей по місту Києву, організацію еколого-освітніх велотуристичних стежок, створення муніципального кадастру природоохоронних територій з високим туристсько-рекреаційним потенціалом.

Топографія, гідрографія, гідрологія та геологія, кліматичні особливості м. Києва унікальні, що перетворюють міський простір Києва у неприступну фортецю. Не випадкові усі фортифікаційні споруди на території м. Києва зведені на пагорбах (стратегічних висотах). Знаходження на них надає київському війську однозначну перевагу над ворогом. Таким чином, фізико-географічне положення м. Києва понад тисячу років запобігає захопленню м. Києва. Не дарма дослідники з «Київської ландшафтної ініціативи» дешифрували на космічному знімку м. Києва обличчя людини, яке має сакральний зміст оберігу.

Місто Київ розташований фактично у багатому міжріччі: Тетерів, Ірпінь, Десна, Десенка-Чорторій, Дарниця, Почайна, Стугна, Либідь тощо. У Києві крім Дніпра нараховується близько 100 малих річок і струмків. Всі ці об'єкти гідрографії як би намистом огинають природно-техногенний ландшафт української столиці [1, 187].

Історія російсько-української війни на території міста Києва та Київщини наповнена документальним підтвердженням того, що доквілля Київщини стало на заваді російським окупантам та агресорам. Підрив шлюзів р. Ірпінь та Тетерів на території Димерської та Іванківської громади зупинила наступ на м. Київ. Вибухом була пошкоджена дамба в районі села Демидів. Вода з Київського водосховища потекла у долину річки Ірпінь, і наступ ворогів з району Чорнобильської зони, разом зі своєю технікою опинився перед залитою водою заплавою річки-рятівниці. Це врятувало Київ від навали. Завдячуючи цьому об'єкту гідрографії, річці Ірпінь було надано почесне звання Річка-Герой Ірпінь. Ця подія обов'язково увійде до анналів сучасного екологічного києвознавства, а також буде покладена в контент меморіальних маршрутів пам'яті за відповідними природно-туристичними об'єктами київських околиць. Відповідна подія повинна бути демаркована на місцевості інформаційно-охоронними знаками та аншлагами.

Врятувала не стільки річка, яка зараз практично вбита, а те, що ще жива її заплава. Якщо б напад планували трохи пізніше – через рік або два – річка Ірпінь вже не змогла б захистити столицю. Вся її заплава вже була б зацементована-забудована, сама річка – схована у колекторі й не становила б перепони ворожим танкам. Раніше заплава Ірпеня була такою собі українською «амазонією» – з заростями очерету та різних болотних трав. Сама річка була ширше, на її берегах був чудовий золотий пісок, а Ірпінь – містом-санаторієм. Знаменитий своїм Будинком творчості письменників, а також численними дитячими таборами, альтанкою над річкою Ірпінь у парку Будинку творчості письменників.

Річка-Герой Ірпінь має набути статусу юридичної особи. До речі, отримання річками статусу юридичної особи – зростаючий тренд у всьому світі. У 2008 р. статус юридичної особи отримали кілька річок в Еквадорі, у 2017 р. – річка у Новій Зеландії та дві річки в Індії, у 2020 р. – дві річки у США. У 2021 р. у Бангладеш річки взагалі набули статусу «живих істот». А ще потрібно зробити в Ірпені меморіальний парк.

Ще тисячу років тому, за часів стародавньої Київської Русі-України, річка Ірпінь не раз захищала Київ з півночі та північного заходу від набігів половців і печенігів. Вона має довжину 162 кілометри, а її заплава – це широка, близько кілометру, болотиста долина, через яку не могла пройти ворожа кіннота. Західні кордони столиці Київської Русі обороняли дві сильні фортеці – Білгород (тепер селище Білогородка) і фортеця Вишгород (тепер місто Вишгород).

Засновники Києва, були геніальними географами – важко й придумати більш вдале зі стратегічної та тактичної точок зору розташування для міста:

праворуч (на південь) – річка Стугна, а ліворуч (на захід) – Ірпінь. Зі сходу місто прикривав повноводний Дніпро, а далі на заході – Змієві вали.

Монументальні фортифікаційні споруди, які колись простягалися на сотні кілометрів і на правому, і на лівому берегах Дніпра, стали у пригоді для оборони і в російсько-українській війні. 13 березня 2022 р. під Білогородкою москвіти так і не змогли подолати давньоукраїнські Змієві вали. У повідомленні Сухопутних військ ЗСУ написано «...під Білогородкою орки вперше дізнались про географію Руси-України на власному досвіді. Їхня техніка не змогла форсувати Змієві вали. Давньоруські оборонні системи проти орди – за дві тисячі років на захисті м. Києва...».

Під Києвом, у Білогородці Змієві вали найкраще збереглися у столичному краї. Мають висоту десь до п'яти метрів. Вони не розорані до сьогодні, на відміну від інших місць Київщини, де від них майже нічого не залишилося.

На півночі Києва була болотиста місцевість Болон'є, яка іменується зараз житловим масивом Оболонь. До середини ХХ ст. це також була природна межа м. Києва. Зараз – це відкрита місцевість, яка найменш захищена з оборонної точки зору, що й підтвердили події березня 2022 р.

Київські пагорби Лук'янівки, Татарки, Печерська, Старого міста, Звіринця, Липок, Відрадного є еколого-туристичними дестинаціями із численними парками, скверами, ярами та балками малих об'єктів гідрографії м. Києва. Є природними фортифікаціями столиці України [2, 136-138].

Події російсько-української війни 2022 р. кардинально змінили контент еколого-туристичних маршрутів територією м. Київ. Основними кластерами туризму в столиці є: Голосіївський національний природний парк, Сирецький ботанічний сад, ботанічний сад НУБіП, Парк Пуща-Водиця. Рекреаційні зони надзвичайно обмежені внаслідок військового стану.

В результаті війни змінилися теоретичні підмурки екологічного киевознавства. Товариство дослідників Києва відкидає наукові дослідження пошукачів з історії, географії, картографії, архітектури, туристичних екскурсійних маршрутів представників «русского міра». Цей світоглядний тектонічний злам відкриває новий горизонт новим киянам, дослідникам-туризмознавцям вільних від колоніальної філософії та догм.

1. *Шевченко Р.Ю.* Інструментарій моніторингу довкілля міста Києва. Монографія. – К.: ДЗ «ДЕА», 2020. – 324 с.
2. *Шевченко Р.Ю.* Киевознавство: просторова інтерпретація урболандшафту. Монографія. – К.: ДЗ «ДЕА». 2021. – 248 с.

ВИКОРИСТАННЯ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО, ЕКСКУРСІЙНОГО, МУЗЕЙНОГО ВИДІВ ТУРИЗМУ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

На жовтень 2022 р. війна призвела до тимчасової окупації, оточення (блокування) та проведення бойових дій у територіальних громадах 9 областей, а саме Дніпропетровської (2 громади), Херсонської (49 громад), Харківської (51 громада), Миколаївської (15 громади), Донецької (66 громад – усі), Луганської (37 громад – усі), Одеської (1 громада) та Запорізької (49 громад) областей [1]. В результаті туристи залишилися без пляжного відпочинку на території України, такі морські курорти як Кирилівка, Бердянськ, Приморськ були окуповані, а на Одещині через мінування моря купання було заборонено.

Не дивлячись на війну, частина туристів їхала на Західну Україну, де безпекова ситуація була кращою. У відпочиваючих був попит на сільський зелений вид туризму, зокрема у Львівській області, де курортні та рекреаційні території складають близько 14,3% %. [2]. Для оздоровлення з використанням бальнеологічних ресурсів і сільського зеленого туризму підходять зелені садиби в смт. Східниця Львівської області (див. табл. 1) [авторська розробка].

Таблиця 1

Характеристика особливостей садиб

Назва садиби	Властивість	Адреса
«Журавлик»	Місцезнаходження в 15 хвилинах ходи від джерел 5,6	Львівська область, смт. Східниця, вул. Б.Хмельницького, 22-Д
Садиба без назви	Продуктовий магазин та продаж кави на виніс, 5 хвилинах від джерела 2-с	Львівська область, смт. Східниця, вул. Шевченка, 112
Гостьовий будинок «Карпатський зруб»	Зрубний будинок з балконами в кожному номері	72355, Львівська область, смт. Східниця, вул. 16 липня, 15а
Садиба без назви	Продаж козячого молока власником	71630, Львівська область, смт. Східниця, вул. Шевченка, 184

Залежно від своїх особистих переваг, турист може обрати агросадиби від традиційного сільського будинку (садиби) до житлового комплексу з усіма зручностями і з розважальним центром (так звані вілли). Зупинимось більш дета-

льно на Зеленій садибі «Журавлик». Це місце, щоб насолодитися тишею сільської місцевості та перезавантажитися під час війни. Постійна частина гостей садиби приїжджають для прийому мінеральної води на території селища. Господар садиби – Журавчак Володимир Ігорович: проводить санобробку та прибирання приміщень перед заїздом гостей, займається озелененням території. На території садиби є альтанка зі столом, лавами, піччю та з видом на лісовий пагорб, зона з мангалом, зокрема, господар надає дрова для багаття за додаткову плату, влітку розміщується гамак та лежак, басейн з рибками, лавки, статуї журавликів тощо. Господар співпрацює з іншими закладами обслуговування та особами, які надають додаткові послуги (лікар, масажист, екскурсовод). Додатково господарем надаються послуги трансферу до садиби.

Аналіз особливостей Зеленої садиби «Журавлик»: близькість до лікувальних джерел (вода типу «Нафтуся», содова, гліцерінова, залізіста); локація в 6,5 км від Державного історико-культурного заповідника «Тустань» та 2,7 км від Музею Омеляна Стоцького; окремих вхід для гостей; наявність WIFI; можливе розміщення обмеженої кількості осіб – 11 в 4 кімнатах; місця для паркування на території; інтер'єр 90-х рр. ХХ ст.; атмосфера, родом з дитинства, як у бабусі в гостинах; у гостей є можливість готувати самостійно (піч від газового балону) або користуватися послугами їдальні на сусідніх віллах «Мозола» та «Вілла Ігнат'єва»; наявність пральної машини, праски, мікрохвильової печі, холодильника; телевізор, електрочайник, фен в номері; сучасні санвузли в приміщенні будинку. Під час перебування відбувається самообслуговування (прибирання та зміна білизни кожні 7-10 днів).

Відпочиваючих садиби можна розділити на групи: перша, 5 – 10 днів перезавантаження на природі, гуляють лісом, відвідують місцеві пам'ятки, екскурсії, роблять шашлик; друга, 14 – 21 день мають курс лікування місцевими мінеральними водами після консультації у місцевого лікаря; третя, місяць і більше перебування, люди приїжджають у відпустку, але через війну залишаються на Львівщині, тому що безпекова ситуація в їхньому регіоні надзвичайно складна (Донецька, Харківська, Запорізька, Миколаївська, Дніпропетровська області). Попит на екскурсійні та музейні послуги знизився через психологічні причини, більшість надавала перевагу прогулянкам лісом, збиранню грибів, ягід, лікарняних трав та коріння. Серед екскурсій користувалося попитом самостійне відвідування «Тустані» та комплексна екскурсія, яка включала такі об'єкти як історико-культурний заповідник, так і підйомник Захар Беркут (катання на найдовшому крісельному підйомнику в Україні), водоспад Кам'янка (влітку купання), обід в колибі національної кухні за додаткову плату, вільний час на місцевому ринку сувенірів (виробів з дерева, овечої шкіри, трав, мила тощо). Ор-

ганізаторами музейного туризму «Тустані» було поставлено завдання формування постійного туристського потоку до нього, для чого створено Агенцію культурного туризму з метою організації і проведення фестивалів та подій, пошуку інвестиції для заходів і розвитку дестинації, а також створення туристичних серверів на території с. Урич та долини Тустань. Агенція працює, зокрема, над тим, щоб вивести найбільший фестиваль української середньовічної культури “Ту Стань!” на якісно новий організаційний та економічний рівень. Команда агенції протягом року шукає ресурси та партнерів для цього щорічного проекту та кількох менших за масштабом подій для різних цільових аудиторій. Ці атракції відбуваються у різних локаціях та форматах, але концептуально поєднані. Агенція також працює над покращенням рівня сервісу: надає торгові місця в оренду, займається облаштуванням території для комфортного дозвілля, налагоджує співпрацю з місцевими мешканцями, які підтримують та розвивають інфраструктуру Урича, опікується навчанням підприємців. Окрім того, пропонує власні послуги туристам: карпатську кухню, брендovanі сувеніри та розваги.

Таким чином, зелена садиба «Журавлик» має рекреаційний потенціал, який має бути репрезентовано на ринку туристичних послуг за допомогою сучасних інструментів маркетингу. Розроблені автором рекомендації з метою поліпшення управління Зеленою садибою «Журавлик» полягають в наступному: інформація про садибу має бути розміщено в Google Maps та Google Local Guides; сторінку садиби з віртуальною екскурсією в Facebook, аккаунт в Instagram, канал на Youtube має бути створено; в перспективі вступ до в ГО «Спілка Сільського зеленого туризму України» та розміщення на відповідному сайті інформації в Мережі «Українська гостинна садиба» з метою обміну досвідом та популяризації інформації про садибу. Подальші кроки з реалізації ефективного менеджменту сільської території повинен спиратися на стратегічний план розвитку Зеленої садиби «Журавлик».

Стратегія розвитку сільського зеленого туризму полягає в мотивації розвитку як можна більшої кількості сільських садиб та об'єктів, які надають додаткові та суміжні послуги (історико-культурні заповідники, музеї, екскурсійні бюро; кафе та ресторани національної кухні; організація риболовлі, прокат велосипедів, електросамокатів). Оскільки Східниця бальнеологічний курорт, то разом з медичними послугами тут широко представлені послуги масажистів, косметологів, фізіотерапевтів з використанням озокериту, бані медової на дровах, сауни, послуги апітерапії). Спільна робота всіх перерахованих вище об'єктів складається в комплексний туристичний продукт і є основою ефективного розвитку сільського зеленого туризму в даній місцевості (кластер). Необхідно

використати досвід щодо організації сільського туризму Запорізької області, де найкращим об'єктам агротуризму видаються сертифікати якості міжнародного зразка відповідно з «Системою сертифікації якості в агротуристичному бізнесі SerTour». Це відкриває перед зеленими садибами нові можливості для розвитку через виділення коштів та завдяки можливості перейняття досвід інших країн, популяризації місцевих садіб зеленого туризму [3].

1. Оновлено актуальний перелік громад у районах бойових дій, на ТОТ і тих, що в оточенні. Мінреінтеграції: веб-сайт. URL: <https://minre.gov.ua/news/onovleno-aktualnyu-perelik-gromad-u-rayonah-boyovyh-diy-na-tot-i-tyh-shcho-v-otochenni-0> (дата звернення: 09.10.2022 р.).
2. *Кравців В., Матолич Б., Гулич О., Полюга В.* Рекреаційний потенціал Львівської області та стратегія його освоєння // Регіональна економіка. – 2002. - №2. – С.134-143. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/kravciv.htm (дата звернення: 10.10.2022 р.).
3. *Белікова М.В., Безхлібна А.П., Бут Т.В.* Використання сільського зеленого, музейного, подієвого та інших видів туризму як інструментів збереження сільськогосподарських територій // Екологоорієнтовані підходи відновлення техногенно забруднених територій і створення сталих екосистем: колективна монографія. – Полтава: ПП «Астрая», 2022. – С. 111 – 117.

Гедін Максим

СТАЛИЙ РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Після 24 лютого 2022 року кожен громадянин України спрямував власні ресурси на шлях до Перемоги. Це стало пріоритетом і безпосередньою метою життя кожного українця. Не секрет, що війна Росії проти України примушує багатьох думати, що іноземці до нас тепер не захочуть їхати ще дуже довго. В той же час у світі є багато прикладів коли після масштабних конфліктів країни швидко відновлювалися та знову вітали гостей. Зокрема, конфлікт у Боснії та Герцеговині тривав з 1992-1995 рр., проте за офіційними даними, з 1995 року приріст турпотоків у країну складав 24% щорічно. У 2010 році Сараєво було в топ-10 міст для відвідування від путівника Lonely Planet. У 2019 році загальний вклад туризму в економіку Боснії та Герцеговини складав 10,5% [1]. Подібні тенденції можна було спостерігати в різні часи в Хорватії, Єгипті та на Кіпрі.

Сьогодні Україні потрібно задіяти максимальні ресурси для боротьби з ворогом. Для цього необхідно зберегти економічну стійкість країни. У воєнних протистояннях стійкість народного господарства надзвичайно важлива, якщо не вирішальна. Але ця війна, на жаль, вже значно вплинула на нашу промисловість, енергетичну сферу, туризм.

Україна, яка безпосередньо переживає активні бойові дії на власній території страждає не тільки від економічних втрат. Війна супроводжується руйнуванням пам'яток історії та культури цінність яких для світової спадщини навіть не можливо уявити. Зокрема, станом на жовтень 2022 р. в Україні пошкоджено 161 об'єкт культурної спадщини, 23 пам'ятки національного значення, 129 пам'яток місцевого значення, 143 об'єкти цінної історичної забудови та 9 щойно виявлених об'єктів. Таким чином встановлено 540 епізодів руйнувань культурної інфраструктури, включаючи об'єкти спадщини, інституції й релігійні споруди [2].

Зауважимо, що подолання кризових явищ у туристичній сфері спонукають науковців і практиків розробляти такі моделі економічного розвитку, у яких буде враховано нові тенденції міжнародного ринку туризму і світових цивілізаційних процесів. Пошук таких моделей є особливо актуальним для України, що вибудовує своє місце в економічній та геополітичній архітектурі світу. У цьому контексті важливим видається завдання розробки концептуальних підходів до стратегії відновлення, яка має змінити країну.

За підтримки Європейського Союзу через його Департамент цивільного захисту і операцій з гуманітарної допомоги, загальний алгоритм дій стосується створення національної системи фіксації та документування фактів руйнувань що може бути забезпечено шляхом створення: а) організаційно-правового компоненту такої системи – підсилення ролі контролюючих органів, надання їм гарантій безпеки, коригування форм перевірок та способів фіксації порушень, та б) інформаційно-технічного компоненту – створення онлайн бази даних, яка мала б бути під адмініструванням ДСНС. Проведення оцінки заподіяної шкоди та прийняття рішень про доцільність відбудови об'єктів [3, с.90].

Проблема сталості та розвитку як ніколи актуальна для усього глобального світу. Загроза воєнної агресії спрямованої проти цивілізованих націй, знищення культурної спадщини, економічний занепад у зв'язку із порушенням ланцюгів постачання, продовольча криза – це об'єктивні обставини, в у яких опинилась більша частина країн світу. Досвід різних країн показує, що відновленню передують політичне рішення, яке має базуватися на геополітичній доцільності та національному патріотизмі щодо визначення моделі розвитку, де для успішної економічної реконструкції в Україні необхідні розробка і реалізація сучасної концепції реконструкції країни з урахуванням реальної геополітичної ситуації.

Стратегією сталого розвитку України до 2030 року є вектор безпеки – «забезпечення безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій та приватної власності, забезпечення миру і захисту кордонів, чесного та неупере-

дженого правосуддя... Пріоритетом є безпека життя та здоров'я людини.»[4]. Як відзначається науковцями «Поки що важко передбачити, бодай у найбільш узагальненому вигляді, як буде відбуватися післявоєнне відновлення економіки України. Але формування уявлень можливих сценаріїв цього процесу є важливим як для Уряду країни і цілого суспільства, так і для міжнародної спільноти, яка має прийняти саму активу участь у відновленні економіки України після війни»[5].

Можна з впевненістю констатувати, що ця жорстока війна значно перебудує всю туристичну галузь України, і після завершення бойових дій в країні з'являться нові напрямки мандрівок, почнеться відродження внутрішнього туризму. Однозначно виросте потреба у відвідуваннях тих місць, які вже стали символами цієї війни. Якщо досі люди подорожували місцями козацької слави – до Холодного Яру, Черкащини, Хортиці, – то скоро до них приєднаються місця нашої нинішньої слави, – Ірпінь, Ворзель, Бородянка, Лиман та ін.

В теперішніх умовах сьогодення вкрай важливо починати створювати подібні туристичні тури та програми, для того, щоб люди розуміли те, що відбулося, і могли на власні очі побачити усі наслідки ворожого вторгнення в Україну. Так, у Державному агентстві розвитку туризму анонсували створення маршрутів пам'яті: частину зруйнованих окупантами об'єктів збережуть для історії, щоб показати, які злочини вчинила країна-агресор в Україні. Мери міст також будуть відновлювати інфраструктуру так, щоб залишити деякі місця недоторканими. Проте, і не всі види туризму стануть легко доступними. Так, в контексті відпочинку в Україні принаймні на якийсь час доведеться забути про пляжний туризм. Адже на півдні країни триватимуть розмінування.

Концепція сталого туризму та її реалізація у новій інтерпретації маже стати інструментом відновлення втраченої історико-культурної спадщини та способом насадження і пропаганди національних культурних цінностей так само як і глобальних цінностей країн цивілізованої частини світу. Відбудова культурних пам'яток України буде здійснюватися кількома інструментами: за допомогою внутрішніх ресурсів, за підтримки інших країн, за кошти спеціальних фондів. Зараз загальна схема тільки на стадії створення. Наразі Україна докладає усіх зусиль, щоб зберегти якнайбільше пам'яток. Міністерство культури та інформаційної політики активно консультиється з ЮНЕСКО щодо способів зберігання культурних об'єктів під час бойових дій. Найцінніші пам'ятки культурної спадщини маркують міжнародним знаком «Блакитний щит», що свідчить про посиленій охоронний статус. Знищення або пошкодження об'єктів з таким маркуванням є прямим воєнним злочином проти культурної спадщини. Артефакти музеїв, церков, і культурні цінності з архівів складають у фанерні ящики,

скульптури запаковуюють спеціальною плівкою та закладають мішками із піском, вітражі храмів та фасади із стародавнім різьбленням обшивають бляхою. Таким чином цінності захищаються від ушкоджень, які можуть спричинити пожежі, уламки чи вибухова хвиля. Громадські організації максимально залучають меценатів до забезпечення необхідними матеріалами для захисту пам'яток та волонтерів, які допомагають своїми силами[6].

В умовах воєнного стану реалізація концепції сталого туризму має бути доповнена умовами безпеки та всебічного соціального діалогу на рівні галузі та цивілізованої світової спільноти. Сьогодні представники українського туристичного бізнесу, працюючи як волонтери на гуманітарному та інформаційному фронтах, підсилюють увагу до історичного і культурного надбання нашої країни, залучають кваліфіковані людські і фінансові ресурси для збереження та подальшого відновлення об'єктів культурного надбання. Такий підхід вже зараз дає перші позитивні результати для відродження туристичної індустрії одразу після закінчення війни. Отже, таким чином доведено, що реалізація концепції сталості туризму може стати дієвим інструментом по відродженню культурної спадщини держави України.

1. Війна в Україні – яким буде туризм в країні після завершення бойових дій. URL: <https://travel.rbc.ua/ukr/show/mesta-geroicheskoy-slavyizmenitsya-turizm-1650880560.html>
2. Станом на жовтень МКІП зафіксувало 540 пошкоджень об'єктів культурної інфраструктури. URL: www.ukrinform.ua/rubric-culture/3588369-stanom-na-zovten-mkip-zafiksuvalo-540-poskodzen-obektiv-kulturnoi-infrastrukturi.html
3. *Драчук Ю.З., Амоша О.О.* Мотивації сталого розвитку економіки України в умовах воєнного стану та післявоєнної розбудови // Імперативи економічного зростання в контексті реалізації глобальних цілей сталого розвитку: тези доповідей III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції Київського національного університету технологій та дизайну, м. Київ, 10 червня 2022 року. Том 1. – К.: КНУТД, 2022. – С. 89-90.
4. Проект Закону України від 07.08.2018 № 9015 «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року».
5. *Колосов А.* Сценарій післявоєнного відновлення України. По той бік діалогу. URL: <https://dialogueparty.site/article/view/scenariypislyavoyennogo-vidnovlennya-ekonomiki-ukrajini/>
6. Пам'ятки під обстрілами: як захистити культуру від війни? URL: <https://zt.20minut.ua/kultura/pamyatki-pid-obstrilami-yak-zahistiti-kulturu-vid-viyni11603231.html> (дата звернення: 11.06.2022)

Комова Олена

ЗБЕРЕЖЕННЯ МУЗЕЙНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Воєнне сьогодні особливо загостило проблеми україноцентричного

змісту, де збереження культурного надбання виступає вагомим складником сучасних світоглядних орієнтирів в українському суспільстві. Поки наші війська мужньо захищають українську землю від варварської навали російських окупантів, захистити та зберегти унікальне надбання у період війни стало одним з головних завдань культурних інституцій у всіх куточках нашої країни. У складних умовах воєнного часу директори і співробітники українських музеїв разом з усім українським народом здійснюють велику роботу з підтримки Збройних Сил України, проводять значну волонтерську діяльність, продовжують працювати на краєзнавчому фронті, опікуючись питаннями збереження історико-культурної спадщини, реєстрації зруйнованих та пошкоджених пам'яток української культури, безпеки музейних, бібліотечних збірок та колекцій, розширюють просвітницьку діяльність серед молоді.

Як відомо, у Львові пам'ятки культурної спадщини й об'єкти ансамблю Світової спадщини ЮНЕСКО невпинно захищають від можливих руйнувань. В Києві скульптури укріплюють мішками з піском, як і пам'ятник Кобзарю в Харкові, так і пам'ятник Дюку де Ришельє в Одесі. Найцінніше переміщують до сховищ як і в Другу світову війну. Численні інституції та громадські організації залучають меценатів до забезпечення потрібними матеріалами для захисту та порятунку спадщини та передають їх до різних міст України [1, с. 107].

У війні з російським окупантом, ми стали свідками не лише нехтування міжнародних норм та конвенцій ЮНЕСКО у контексті збереження об'єктів культурної спадщини та мистецьких колекцій, але й порушень усіх можливих законів та звичаїв війни, що є масштабним воєнним злочином за який доведеться відповідати. У цьому контексті цінним видається досвід збереження музейної спадщини в різних країнах під час війн і конфліктів.

Так, в Іспанії в 30-ті роки під час перших бомбардувань Мадриду, було завдано шкоди не лише інфраструктурі та військовим об'єктам, але й будівлям Національної бібліотеки, Королівської академії образотворчих мистецтв, Археологічному та антропологічному музею та інших, де зберігалися культурна спадщина. Тоді ж, було вирішено перемістити фонди культурних інституцій в їх підвальні приміщення, щоб вберегти від можливих бомбардувань. Для більшої безпеки, перекриття верхніх поверхів зміцнювали риштуванням та мішками з піском, вікна ж забивали фанерними листами. Паралельно із цим у липні 1936 року було створено комісію для захисту цінностей, яка в майбутньому іменувалася як Рада з вилучення та охорони художньої спадщини. За декілька місяців, представники ради не лише зібрали в мадридській Базиліці Святого Франциска Великого та в монастирі Дескальсас-Реалес понад 50 000 творів мистецтва, але й на кожну цінність склали опис та внесли в створений для цього реєстр. Тут

зберігалися експонати найвідоміших інституцій країни: музею Прадо, Музею сучасного мистецтва, Національного палацу, Академії Сан-Фернандо та монастиря Сан-Лоренсо-де-Ель-Ескоріаль [1, с. 87].

У 1938 р. у Франції в Луврі та інших музеях було вирішено сховати безцінні музейні фонди у провінційних музеях, які знаходилися подалі від стратегічних цілей. Було організовано щоденний вивіз скульптур, декоративних об'єктів та картин на південь Франції. Зібрані у кількох сотнях ящиків, скульптури, декоративні об'єкти та понад 3000 картин, було відправлено до замків у різних куточках країни. Ящики мали мітки, які вказували на важливість творів мистецтва: жовте коло для дуже цінних творів мистецтва, зелене для великих творів і червоне для світових скарбів. Мона Ліза була відзначена аж трьома червоними колами та «подорожувала» по замках близько шести разів, поки триумфально не повернулася на своє місце в Лувр. Після війни оновлений Лувр поступово відкривався громадськості між 1945-1947 рр. Завдяки навичкам та завзятості відповідальних за охорону культурних цінностей, усі головні шедеври музею повернулися на своє місце, фактично неушкоджені [3, с. 566].

Що стосується українського досвіду збереження спадщини, то це завжди давалося Україні важко, зважаючи на радянське минуле. Так, на початку Другої світової війни в екстреному порядку культурні інституції склали списки цінностей, які потрібно було перемістити якомога далі від лінії фронту. Відповідно до вказівок Ради з евакуації при Раді народних комісарів СРСР Народний комісаріат просвіти розробив загальний план евакуації музеїв, згідно з яким фонди центральних та частини місцевих музеїв за ступенем цінності були розбиті на три черги евакуації. Зрозуміло, що до першої черги увійшли перш за все музеї Москви та тодішнього Ленінграда, колекції яких вивозили як і з дозволу влади – на баржах та товарних поїздах, так і самовільно. Над українськими музейними фондами, чисельність експонатів яких налічувала близько 3 млн, нависла загроза знищення через практичну відсутність евакуаційних заходів.

Наприклад, на евакуацію фондів Харківської картинної галереї взагалі не виділяли транспорт, тому порятунок фондів ліг на плечі тодішнього директора галереї Петра Кривенця. В підсумку на одному вагоні потягу вдалося евакуювати 4 тис. експонатів з підготовлених 35 тис. Коли потяг дістався Уфи, куди переважно вивозили фонди українських інституцій, Петро Кривенець особисто написав Сталіну листа про недбалість евакуації на території радянської України.

Сьогодні Україні потрібно задіяти максимальні ресурси для боротьби з ворогом і питання захисту культурних цінностей стоїть як ніколи гостро. У музейних закладах тимчасово окупованих областей зберігається 917 241 музей-

них предметів державної частини Музейного фонду України та 390 546 музейних предметів науково-допоміжного фонду, з них у Донецькій області — 445 100 музейних предметів державної частини Музейного фонду України та 151 963 музейні предмети науково-допоміжного фонду; у Луганській області — 472 141 музейний предмет державної частини Музейного фонду України та 238 583 музейних предмети науково-допоміжного фонду. До цієї безпосередньої проблеми додається також та, що у питанні реалізації національної музейної політики однією з найактуальніших проблем є та, що у Мінкультури відсутня достовірна інформація про склад культурних цінностей, які залишаються на тимчасово окупованих територіях [4, с. 33-34].

Позитивним сигналом свого часу стало проведення Міністерством культури України ознайомчої роботи на тему безпеки музеїв та колекцій, налагодження комунікації, організації роботи з фотокопіювання облікової документації, пріоритетів національної музейної політики у зв'язку зі збройним конфліктом для музейних установ зони, наближеної до території АТО влітку 2015 року у м. Краматорську (Донецька область) та м. Северодонецьку (Луганська область). Однак такі зібрання були поодинокими.

Зважаючи на наявні виклики, які існують не тільки відносно збереження культурної спадщини України, але й взагалі долі культурних цінностей, хотілося б висловити наступні рекомендації:

1. Зібрати всі наявні відомості про музеї, бібліотеки, архіви і пам'ятки матеріальної культури та археологічні об'єкти, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях й визначити інституцію, яка безпосередньо буде збирати відомості і координувати роботу з моніторингу стану й загроз рухомим і нерухомим пам'яткам України на наших землях.
2. Міністерству культури України, Національній бібліотеці України і Державній архівній службі України треба створити перелік наявних каталогів музеїв, бібліотек, рукописних фондів і архівів, а також об'єктів нерухомої культурної спадщини на тимчасово окупованих територіях.
3. Публікувати електронні та паперові каталоги з описами найбільш цінних речей й фотографіями, щоб запобігти їх переміщенню через кордон й продажу на аукціонах.
4. Розвивати тісну співпрацю з ЮНЕСКО та іншими всесвітніми та європейськими культурними інституціями у розробці механізму збереження культурних цінностей й запобіганню їх вилучення із Музейного фонду України.
5. Розробити типову інструкцію про захист колекцій та спонукати музейні установи до створення переліку найбільш цінних експонатів, які повинні бути

евакуйовані першочергово у разі виникнення не тільки воєнної загрози, а й можливо техногенної катастрофи чи природного катаклізму.

1. *Стельмах І.Ф.* Громадські музеї в історичній ретроспективі // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК. – 2020. – Вип. 16. – С. 102-119.
2. *Прищепя О.П.* Основи музеєзнавства: навч.-метод. посібн. – Рівне: РГГУ, 2006. – 234 с.
3. *Кот С.* Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2020. – 1020 с.
4. *Ващенко Я. Л.* Проблема реалізації національної музейної політики на тимчасово непідконтрольних Україні територіях // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 33.

Чернишова Таїсія, Шуляр Дарья

ВПЛИВ ВОЄННИХ ДІЙ НА ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

Туризм – вид діяльності, що значною мірою базується на приємних враженнях – принципово несумісний із конфліктами, війною, насильством і тероризмом. Пандемія вдарила по туристичній галузі, 2020 і 2021 роки були, м'яко кажучи, складними для туристичної галузі. Пандемія коронавірусу призвела до величезних втрат у всьому світі. Усі надії були спрямовані на 2022 рік – оскільки обмеження, пов'язані з пандемією, почали пом'якшувати, здавалося, що галузь відновиться. Потім було 24 лютого 2022 року, Росія вторглася в Україну, і війна замінила все.

На сьогодні існуючі дані про туризм і конфлікти здебільшого лише фіксують події, які спричиняють падіння туризму, і іноді дослідники намагаються визначити масштаб ефекту, географічне охоплення та час, який знадобиться туризму для його стабілізації після закінчення війни. Питання екоциду довкілля, заповідних територій і рекреаційних ресурсів України внаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну висвітлено в інтернет ресурсах фрагментарно, переважно без глибокого наукового обґрунтування.

В. Антоненко зазначає, що «російське воєнне вторгнення завдає непоправної шкоди екологічній системі країни та порушує права громадян на безпечне довкілля, здійснення рекреаційної діяльності. Так, у регіонах України, де тривають активні бойові дії, накопичилася велика кількість ракет, боєприпасів, що не розірвалися. Це матиме загрозу як для життя людей, так і для навколишнього природного середовища впродовж багатьох років» [1, с. 64].

«На сьогоднішній день в умовах війни туризм в Україні зазнає величезних втрат як зі сторони турпотоків, яких майже нема, так і зі сторони втрат туристично-рекреаційного потенціалу територій, які потрапили під окупацію та постраждали внаслідок бойових дій» – зазначає Н. Барвінок [2, с.207].

Туристсько-рекреаційний потенціал залежить від природних ресурсів. Жорстока війна Росії проти України, будучи насамперед великою трагедією, завдала широкомасштабних економічних та екологічних збитків, нанесла великої шкоди навколишньому середовищу. Хоча стурбованість людськими життями залишається головною, вплив війни на навколишнє довкілля країни має дуже велике негативне значення. Екологічна ситуація України після завершення конфлікту, швидше за все, матиме негативну динаміку і залежатиме на пряму від відновлення її природних ресурсів: лісів, ґрунтів, водойм, флори і фауни.

Багато природних та біосферних заповідників, національно-природних парків, заказників перебувають в зоні бойових дій, тобто недоступні для України і є на межі екологічної катастрофи, руйнування місцевих екосистем та знаходяться під постійним забрудненням в результаті активних бойових дій. Органам державної влади чи громадським організаціям здійснення рекреаційної та природоохоронної діяльності практично неможливо [5].

За офіційними даними, бойові дії найбільше торкнулися Гетьманського національного природного парку на Сумщині, поблизу Охтирки, Приазовського національного природного парку в Запорізькій області та природного парку «Меотида» в Донецькій області [3]. За даними Міністерства охорони навколишнього середовища та природних ресурсів України, приблизно 30% заповідних територій країни, були розбомблені, забруднені, спалені або вражені військовими маневрами. Найбільше постраждали адміністративні приміщення та інфраструктура заповідників. Будинки низки адміністрацій національних парків зруйновано або розграбовано. А це означає, що всю наукову та дослідницьку роботу на цих заповідних територіях вести тепер не можливо, що є катастрофою для природоохоронної діяльності, оскільки це безперервний процес, який не можна ставити на паузу. Усе, що зроблено за десятиліття наукової роботи, повністю знищено [4].

Одні з найінтенсивніших бойових дій війни точилися в лісах уздовж річки Донець на сході. Пожежі вирували по всій Україні, супутникові монітори зафіксували понад 37 000 пожеж за перші чотири місяці вторгнення, які вразили приблизно чверть мільйона гектарів лісів та інших природних екосистем. На жаль, мусимо визнати, що через пожежі ми втратили національний парк «Святі гори», який розташований вздовж річки Сіверський Донець. Частина національного парку займають штучні соснові насадження на пісках, через які вогонь

проходить особливо швидко [4].

Крім лісів країни, війна завдала інших видів екологічних збитків. Жодна війна ніколи не враховувала потреби збереження природи. Тим часом війна породжує мільйони тихих природних жертв у кожному з військових конфліктів. Саме вздовж державного кордону та узбережжя Азово-Чорноморського узбережжя розташовані найцінніші, унікальні природоохоронні території. Мова йде не лише про 100-річний заповідник «Асканія-Нова» чи Чорноморський біосферний заповідник, які охороняються ЮНЕСКО, а й про десятки інших унікальних територій і національних парків. Рідкісні степові та острівні екосистеми на півдні були знищені, загрожуючи ендемічним луговим рослинам і комахам. Особливу стурбованість вчених викликають степові луки, які колись склали більшу частину південної та східної України.

Природоохоронці також стурбовані потенційною втратою біорізноманіття на заході України, де цього літа тисячі біженців від бойових дій таборували на заповідних територіях, зокрема в Карпатському біосферному заповіднику, де, як вважають, є найбільший у світі віковий буковий ліс, і Національний природний парк «Синевир», де є заповідник бурого ведмеда.

Інший вплив воєнних дій на туристсько-рекреаційний потенціал може відбутися від рук самих українців під егідою воєнного стану. Лісозахисники побоюються за давні букові ліси країни в Карпатських горах на заході країни, де лісозаготівлі тривають, а деревину вантажівками везуть на ринки Європи.

Згідно зі звітом Economist Intelligence Unit, війна в Україні може вплинути на туризм у всій Європі. Окрім втрати туристів, війна також призводить до підвищення цін на їжу та пальне, впливає на впевненість мандрівників та наявні доходи.

Отже, на нашу думку сьогодні потенційні туристи через війну в Україні відчувають паніку та страх. Багато об'єктів ПЗФ країни та інших туристично-рекреаційних об'єктів постраждали від війни, є пошкодженими. Все це зменшує туристичну привабливість країни. Якщо говорити про туристичні потоки в межах країн, то на частині території країни, де не має активних бойових дій (захід, північ та центр країни) спостерігається невелика активність у вигляді одно- або дводенних екскурсійних турів. Це є добрим знаком, що певна кількість населення хоча отримати позитивні емоції, переключити увагу і підтримати туристичну галузь у цей важкий і непростий для країни час.

Вдосконалення організаційних та правових механізмів сприятиме відновленню екосистем і подальшому безпечному залученню їх до рекреаційної та туристичної діяльності, сталого розвитку туристичної галузі.

1. Антоненко В., Хуткий В. Вплив російської військової агресії на природні туристичні ресурси України // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм. – 2022. - № 5(1). – С. 64-82.
2. Барвінок Н.В. Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни. URL: <http://baltijapublishing.lv> (дата звернення: 08.10.2022).
3. Гембарська В. Війна проти дикої природи: Росія знищує українських заповідників // Екополітика. 2022. URL: <https://ecopolitic.com.ua/news/vijna-proti-dikoi-prirodi-rosiya-znishhuie-ukrainski-zapovidniki-2> (дата звернення: 08.10.2022).
4. Овчинников О. Заповідні території під час війни. Відновити міста буде простіше, ніж природу. URL: <https://eco.rayon.in.ua/topics/514206-zapovidni-teritorii-pid-chas-viyni-vidnoviti-mista-bude-prostishe-nizh-prirodu>(дата звернення: 08.10.2022).
5. Українська природоохоронна група (UNCG). «Рятуємо природу у дні війни разом!» URL: <https://uncg.org.ua/44-najtsinnishykh-pryrodnykh-terytorij-ukrainy-okhopleni-vijnoiu-doluchajtesia-do-initsiatyvy-riatuiemo-pryrodu-u-dni-vijny-razom>(дата звернення: 08.10.2022).

Кашка Марія, Твардовська Олена

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ НА ЗАКАРПАТТІ У ВІЙСЬКОВИЙ ЧАС

У пошуку шляхів до рекреації та відновлення власних сил, українці наразі звертаються до різних джерел. Головним є саме туризм. Проте, останнім часом спостерігається тенденція щодо відвідин місць сили. Психоемоційний стан кожної людини є важливим у процесі формування здорової нації, саме тому, у кожного з нас є прагнення до самовідновлення. У період ведення воєнних дій на території України, саме Закарпатська область стала однією з тих, хто прийняв найбільшу кількість вимушено переселених осіб. Зокрема цей та інші фактори стали причиною збільшення запитів до місцевих туроператорів та туристичних бюро, щодо формування турів та екскурсій до святих місць.

Україна – багата на спадщину релігійного значення. Ми взяли до уваги територію Закарпатської області, адже вона має три фактори, які допомагають сформувати тур, що задовільнить і відвідування місць сили, і відновлення емоційного стану душі туристів (як виявилось, це є важливим чинником під час воєнного стану), і оздоровлення, а саме: наявність значної кількості історико-архітектурних пам'яток, релігійних установ, окремих рекреаційних зон у передгірських територіях, які є заліснені та багаті річковими артеріями, санаторно-курортних комплексів, зон відпочинку та оздоровлення тощо. З часу нападу країни-агресорки мільйони українців опинилися в критичному стані. Усі події, пов'язані з наслідками нападу країн-сусідів, негативно вплинули на психологічне здоров'я українців. Зазвичай, саме у Бога кожна людина шукає порятунку

та захисту. Враховуючи кількість населення, яке переїхало до Ужгорода та передмістя, ми встановили, що рекреаційне навантаження на головні туристичні дестинації області виросло. Це зумовлено бажанням до самовідновлення та рекреації. Зокрема релігійна складова відіграє наразі не останню роль.

Відомо, що проблематику зв'язку психоемоційного стану туриста та його бажання до подорожей досліджувала велика кількість вчених у різні часи. Останніми роками спостерігається динаміка у дослідженні ланцюгу бажання-мода-рекреація як з боку психологів, так і окремих дослідників. Зокрема, І. П. Подмаркова, М. Чебан, В. І. Якименко, Т. Дугельна, та інші, аналізували в своїх працях, яку роль для туризму відіграє психологічна складова і яким чином вона проявляється під час відвідування паломницьких турів.

Метою дослідження є аналіз потенціалу Закарпатської області в сфері розвитку реабілітаційного туризму, головним чином психоемоційної складової через відвідування місць сили.

У різні часи релігійний туризм був головним в плані відновлення не фізичного, а психологічного стану людини. Нам відомо, що витoki туризму сягають саме перших походів пілігримів, з метою відвідування святих місць. Виявилось, що даного типу подорожі будуть і є актуальними для українців у 2022 році. Наведемо ряд факторів, які спонукають до надання переваги саме релігійному туризму, на противагу іншим:

- релігійні установи зазвичай знаходяться в місцях, де відсутні зайві шуми: системи оповіщення щодо повітряних тривог, автомобільні дороги, шосе, місця скупчення людей, енергетичні об'єкти та інфраструктура в цілому;
- панування абсолютної тиші та єднання з Богом;
- сам Бог, як диво, віруючи в яке, в людини з'являється надія на те, що її почують;
- релігійні обряди допомагають «очистити» себе від поганих думок, тощо. До прикладу, цьому сприяє атмосфера, запах (ладан зазвичай заспокоює, урівноважує), монотонність промов допомагає сконцентруватися.

У період воєнного стану до Закарпаття прибуло за офіційними даними Міністерства розвитку громад та територій України понад 380 тисяч осіб з інших регіонів. Ця цифра є змінюваною, адже деякі люди або виїжджають за межі України, або повертаються до рідних місць проживання. Тенденція до зменшення цієї цифри спостерігається, починаючи з початку осені, адже громадяни прагнуть знайти постійне місце проживання у період холодів, тощо. Для порівняння, наведемо офіційні дані 2020 року: на території Закарпатської області проживало 1 мільйон 254 тисячі осіб. До чого призвело переміщення осіб у

2022 році: збільшення щільності населення, зростання попиту на засоби розміщення, зріст запитів до основних логістичних складових туристичного бізнесу.

У працях М. Чебана можна прослідкувати перші запити щодо вивчення психологічного стану туристів у період воєнного стану, на прикладі воїнів АТО. Дослідник встановив, що обслуговування осіб даної категорії вимагає низки нюансів, зокрема: організація відпочинку для відновлення сил, проведення екскурсій професійними психологами, або особами, які мають відповідну освіту (соціологи до прикладу), реалізація тренінгів разом з коучами, які допомагають визначити головні проблеми на шляху до відновлення й пошуку сил до того, аби жити далі.

Наразі, на досліджуваній території, за даними О. О. Ковалю (засновника «Турінформ Закарпаття»), є 1 310 культових споруд, і їх кількість зростає, адже процес будівництва деяких об'єктів ще не є завершеним. Закарпатська область налічує 1 699 релігійних організацій 37 віросповідань. Сакральні об'єкти релігійної спадщини стали основою паломницьких турів. Зазвичай їх організують окремі мандрівники та туристичні бюро. Найпопулярнішими є тури до храмів та монастирів Закарпаття. Серед усіх регіонів України, саме Закарпатська область зберегла головні традиції віросповідання. Саме тому, автори роботи вирішили навести перелік головних дестинацій, які наразі користуються попитом серед туристів, які прагнуть відновити свій психоемоційний стан:

- храми:
  - церква св. Дмитра, с. Вільховиця – забудова без використання цвяхів;
  - церква Свято-Параскевська, с. Олександрівка – забудова із смерекового лісу;
  - храм св. архистратига Михаїла, с. Сокирниця – зразок старовинної мармароської готики.
- монастирі:
  - Джублик, Іршавський район – греко-католицький;
  - Свято-Миколаївський монастир в с. Ізі – православний;
  - Чумальово-Мукачівський жіночий – з мощами печерника св. Мойсея Утрина, православний;
  - Костьол у Виноградіві з мощами Яна Капістрана – римо-католицький.
- ікони:
  - Богородичний образ в монастирі в с. Чумальово «Солодке лобзання»;
  - Ікона Божої Матері в монастирі у Домбоках «Скоропослушниця»;
  - Богородична ікона написана Лукою Євангелистом у Бедевлі.

Окрім того, край зберіг головні традиції, які пов'язані з релігійними святами. Зазвичай, будь-яка людина, яка потрапляє у певні обставини конкретного соціального укладу, починає переймати звичаї того місця, в якому перебуває.

Історично склалось так, що Закарпатська область багата на природні, історико-архітектурні, сакральні та інші об'єкти, які складають базу для комбінованих турів. Проте, згідно даних конференції до Дня туризму, яка була проведена в стінах Ужгородського замку, рівень запитів щодо туристичного обслуговування в літній період знизився на 50 %. Це зумовлено різними стрес-факторами (пошук житла, роботи, засобів існування, неможливістю виїхати через брак ресурсів). Проте, незалежні подорожі допомогли підняти рівень туристичного збору фактично на 95 %. Про що це свідчить? В першу чергу про те, що в будь-якому випадку, туристичний бізнес на території Закарпатської області продовжує функціонувати. Під час відвідин природно-рекреаційних зон турист стикається й з сакральними об'єктами. Свідченням цього може бути відвідуваність храмів та головних пам'яток релігійної спадщини у весняний період. Оскільки заклади розміщення та харчування мають позитивні показники прибутку, це свідчить про те, що незалежні туристи продовжують подорожувати та відвідувати різні туристичні родзинки Закарпаття. А як свідчать служителі храмів та місцеві гірських районів, кількість відвідувань зросла попри тенденції спаду запитів на даний час.

Висновки: умови воєнного стану є фатальними та кризовими для усіх українців. Постраждали усі аспекти розвитку нашої держави, туристична зокрема. Проте, попри все, кожна людина прагне до пошуку власного спокою. І саме релігійний туризм, як психологічний фактор у духовному емоційному відновленні людини відіграє в сучасних умовах важливу роль. Закарпатська область має значний потенціал у розвитку релігійного та реабілітаційного туризму. У ситуації, яка склалась наразі, ми розуміємо як ніколи, що важливе не лише фізичне відновлення, а й духовне, для того, аби нація не втратила надії і віри у краще майбутнє нашої держави. Сподіваємось на те, що наявний потенціал Закарпаття буде й надалі відігравати не останню роль у відновленні стабільності українців на вищому духовно-моральному рівні.

1. *Божук Т. І.* Перспективи розвитку релігійного туризму в Закарпатті // Сталій розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій: тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. – Львів, 2006. – С. 115–118.
2. Закарпатська область прихистила чи не найбільшу кількість переселенців – понад 380 тис. осіб: офіційний сайт Міністерства розвитку громад та територій України. URL: www.minregion.gov.ua/press/news/zakarpatska-oblast-pryhystyla-chy-ne-najbilshu-kilkist-pereselencziv-ponad-380-tys-osib/ (дата звернення 20.10.2022)-.
3. *Подмаркова І. П.* Аналіз досвіду та перспектив розвитку психологічного туризму в Україні // Вісник ДІТБ. – 2013. - №17. – С.168-173.
4. У Закарпатті зосередили свою діяльність понад сім десятків національностей. Міжконфесійна злагода стала візитівкою Закарпаття: веб-портал «Турінформ Закарпаття». URL: <https://tourinform.org.ua/relihiya-v-zakarpatti> (дата звернення 20.10.2022)-.

5. Участь у конференції «Туризм Закарпаття в умовах воєнного стану: актуальні виклики та пошук рішень»: офіційний сайт УжНУ. URL: www.uzhnu.edu.ua/uk/news/-uchast-u-konferentsi-i-turizm-zakarpattya-v-umovah-voennogo-st.htm (дата звернення 20.10.2022).
6. Чабан М. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розвитку туризму». Частина II. – Миколаїв: ВП «МФ КНУКІМ», 2015. – С.131 – 133.

Пеняк Павло, Кочан Володимир

ТУРИЗМ НА ЗАКАРПАТТІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Віроломний напад Росії на Україну змінив звичне життя людей, негативно вплинув на функціонування практично всіх галузей народного господарства, в тому числі й сфери туризму. Не оминув параліч цієї галузі й відносно спокійне Закарпаття, яке вважається однією із важливих туристичних атракцій на мапі України.

Протягом перших двох-трьох місяців широкомасштабної агресії в регіоні основна увага зверталася на розміщення вимушених переселенців та волонтерську діяльність. Окремі працівники туристичної сфери Закарпаття почали допомагати фронту, знайшли себе на ниві волонтерства. Так, наприклад, екскурсовод й туризмознавець Макс Адаменко з Мукачева, якого знають багато тутешніх мешканців, зайнявся виготовленням перископів (прилади бачення, що дозволяють спостерігати за об'єктом із безпечного місця) [4, с. 5]. Вони допомагають рятувати життя нашим захисникам. У сфері харчування приблизно до 20 % закладів припинили роботу, або тимчасово призупинили свою діяльність, тому що виникла проблема з кадрами. Останні почали виїжджати й бізнес змушений був шукати нових працівників, у тому числі і серед вимушених переселенців. Їх точна цифра не називалася, хоча є дані про приблизно 400 тис. вимушено переміщених осіб.

У перші сто днів від початку війни заповнення готелів та садиб сягало 100 %. Наприкінці весни рівень завантаженості закладів гостинності сягав 60 – 70 %, а влітку окремі з них були заповнені заледве на третину, та й то частіше за все під час вихідних [1, с. 7]. Це пояснюється певною стабілізацією ситуації, поверненням частини вимушено переміщених осіб до своїх помешкань.

Зважаючи на те, що на Закарпатті ще залишається велика кількість переселенців, то на них не варто розраховувати як користувачів туристичних послуг. Усе впирається у відсутність коштів. Натомість туризмознавці схильні вважати, що прослідковується така тенденція, як необхідність психологічної реабілітації громадян, які вирвалися з пекла бойових дій або окупації. Це насамперед стосується родин з дітьми, людей похилого віку, які отримують путі-

вки до санаторіїв, санаторіїв-профілакторіїв. Тут можна поєднати лікування з активним відпочинком. Це можуть бути походи в гори, відпочинок на річці, відвідання басейну тощо.

Вартість проживання, за оцінками туризмознавців, власники готелів й садиб не піднімають, адже добре розуміють, що нині не той час, щоб отримувати прибутки. Це 300 гривень з людини на добу (600 – 700 гривень за двомісний номер) [1, с. 7]. Що стосується харчування, то ціни тут визначити важче, так як на вартість продуктів суттєво впливає подорожчання пального, харчів, дефіцит окремих товарів. У середньому на обід одній особі потрібно витратити 80 – 100 гривень (комплексні обіди), а якщо додати сніданки та вечері, то сума складе 300 – 500 гривень на добу. Нині підприємства індустрії туризму (міні-готелі, агро-садиби зеленого туризму) завантажені на чверть. «Ковідні» канікули їх підточили, а війна фактично добила. Правда, позитивним моментом стало те, що протягом січня – серпня 2022 року до місцевих бюджетів Закарпатської області сплачено майже 13 млн. 449 тис. гривень туристичного збору, що на 94,5 % більше за аналогічний період 2021 року. Туристичний збір, сплачений фізичними особами, становить 6,4 млн. гривень, а збір, сплачений юридичними особами – близько 7 млн. гривень [6].

На погляд туризмознавців, цього року варто орієнтуватися на місцевого туриста, якого треба зацікавити чимось цікавим й нестандартним, а також на вимушених переселенців. Гостям Закарпаття пропонується кількадедне перебування на території національного природного парку «Синевир» з відвіданням перлини Карпат – Синевирського озера, екскурсія в село Колочава Хустського району, де приймають відвідувачів 12 музеїв, нововідкритий аквапарк «Карпатія» у Мукачеві з місцевою термальною водою, басейн із солоною водою в селі Мідяниця Мукачівського району, місцеве крафтове виробництво з відвідуванням сироварень, винних підвалів, музеїв леквару (повидло), меду тощо. Поблизу міста Перечин, на 10 га гірських схилів, під час цвітіння (травень-червень) росте та чарує погляди відвідувачів запашна лаванда. Це місце назвали закарпатським провансом [5]. Багато екскурсіводів розробили власні програми, які адаптовані під вимушених переселенців, і вони як волонтери або за символічну оплату проводять екскурсії цікавими локаціями краю.

Негаразди у туристичній сфері краю найкраще можна проілюструвати на прикладі Пилипця на Міжгірщині, який часто називають верховинським Буковелем [2, с. 6]. До початку війни тут цілий рік спостерігалася велика кількість рекреантів, де кожен знаходив свої вподобання. Взимку до послуг любителів гірськолижного відпочинку діяло п'ять витягів, один із яких – найдовший у Карпатах. Влітку туристів приваблювало неповторне природне явище – водоспад

Шипіт, любителі екстриму займалися тут дельтапланеризмом, проводячи розіграш кубка Карпат, велосипедисти героїчно долали тутешні гірські масиви. На жаль, нині все це поставлено на паузу.

Негативні процеси торкнулися також діяльності крайових турагенств й туроператорів, які відправляли за кордон бажаючих відпочити. Після 24 лютого склалася така ситуація, коли відправляти було нікого: любителі мандрівок подалися в країни Європи як вимушені біженці, що тікали від війни, було скасовано десятки заброньованих турів. Місяці тиші в закордонному туризмі змінилися певним пожвавленням на початку літнього сезону. Туроператори, які спеціалізуються на автобусних турах зі Львова, Києва, Ужгорода, почали працювати, як і в довоєнний час. Автобусом можна поїхати на відпочинок в Болгарію, Хорватію, Чорногорію, Албанію. Такі тури є і в Італію, Іспанію, навіть до Туреччини (він, правда, найдовший, бо добиратися треба більше півтори доби) [3]. Вони користуються значним попитом, бо вилетіти зі Львова до Туреччини чи Єгипту, як раніше, неможливо. Однак окремі туроператори змогли організувати вильоти з деяких європейських міст. Наприклад, є трансфери – їдете до Кошиць, Будапешта, Жешува чи Варшави, а звідти летите у той же Єгипет чи турецьку Анталію. Зрозуміло, що це вже будуть не старі українські ціни, а набагато вищі.

На завершення висловимо сподівання, що всі негаразди, що спіткали туристично-рекреаційну галузь краю, є тимчасовим явищем, і після нашої перемоги вона не тільки повернеться до довоєнного рівня, але й стане локомотивом економічного процвітання Закарпаття.

1. *Петерварі Н.* Відпочинок під час війни: що пропонують туристам на Закарпатті? *Новини Закарпаття.* 2022. № 25. С. 7.
2. *Пилипчинець В.* Мертвий літній сезон у райському куточку. *Новини Закарпаття.* 2022. № 26. С. 6.
3. *Штефаньо О.* Із літаків туристи пересіли на автобуси, а замість Єгипту – переважно Болгарія. *Новини Закарпаття.* 2022. № 30. С. 5.
4. *Штефаньо О.* Мукачівський екскурсовод став виробником перископів, які рятують життя наших воїнів. *Новини Закарпаття.* 2022. № 33. С. 5.
5. Дивувати є чим: як війна змінила туризм на Закарпатті та скільки коштує відпочинок. URL: nizhyn.in.ua
6. До бюджетів Закарпаття надійшло 13,4 млн. грн туристичного збору – вдвічі більше, ніж торік. URL: zakarpatya.net.ua/News/

Габчак Наталія, Габчак Станіслав

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ В ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ ЄВРОРЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Україні як і будь-якій іншій державі важливо займати свою нішу в міжнародній співпраці в галузі туризму, створювати позитивний імідж в межах єврорегіонів. Важливою ознакою державної регіональної політики є транскордонне співробітництво з його вищою еволюційною формою – єврорегіонами, які мають на меті зміцнити та поширити добросусідські відносини та створити сприятливі умови для інтеграції національних економік суміжних країн [1, с.72]. Останнім часом особливого значення набуває така форма міжнародної співпраці як транскордонне співробітництво та створення єврорегіонів, які при ефективному функціонуванні можуть бути певним засобом реалізації соціально-економічного та політичного потенціалу прикордонних територій [2].

Єврорегіон – це одна з організаційних форм транскордонного співробітництва, що функціонує на базі укладених двосторонніх або багатосторонніх угод про транскордонне співробітництво [3]. Єврорегіони здійснюють свою діяльність на постійній основі, мають власні фінансові, технічні й адміністративні ресурси, мають право приймати та ухвалювати власні рішення. Єврорегіональна співпраця є одним з основних важелів щодо розвитку інтеграційних процесів держави в напрямках економіки, охорони навколишнього середовища, інфраструктури, освіти, туризму, культури та науки. До основних напрямів діяльності єврорегіонів належать: 1) підтримка регіонального розвитку; 2) обмін досвідом; 3) розвиток соціальної, дорожньої та прикордонної інфраструктури; 4) розвиток торгівлі, економіки, туризму, культури та рекреації; 5) покращення охорони здоров'я, охорона навколишнього середовища, утилізація відходів; розвиток партнерської співпраці тощо.

Прикордонні території, що входять до складу єврорегіонів, характеризуються подібними історичними, географічними та національними особливостями, близьким менталітетом. Діяльність єврорегіонів має сприяти діалогу культур, збереженню традицій та звичаїв їх мешканців, при цьому не порушуючи культурну самобутність і суверенність держави. Важливою складовою співробітництва прикордонних територій в рамках єврорегіонів є спільне використання природних та рекреаційних ресурсів, реалізація програм та заходів природоохоронного змісту. Окрема увага належить розвитку туристичної діяльності, а саме реалізації спільних проектів розвитку «зеленого» туризму та транскордонних туристичних маршрутів, формуванню туристичної інфраструктури та рекреаційно-туристичних кластерів.

На даний час в Україні налічується 10 єврорегіонів, які умовно можна поділити за територіально-географічними і адміністративними ознаками на такі, що: [1]

- спільно утворені із країнами-членами ЄС («Карпатський єврорегіон», «Єврорегіон «Буг», «Єврорегіон «Нижній Дунай», «Єврорегіон «Верхній Прут»);
- спільно утворені із країнами, які не є країнами-членами ЄС («Єврорегіон «Дністер», «Єврорегіон «Дніпро», «Єврорегіон «Слобожанщина», «Єврорегіон «Ярославна», «Єврорегіон «Чорне море», «Єврорегіон «Донбас»).

При цьому з воєнно-політичних причин, а саме, повномасштабної війни російської федерації проти України з лютого 2022 року остаточно припинили своє функціонування єврорегіони «Ярославна», «Донбас», «Слобожанщина», «Чорне море», у стані «застою» перебувають єврорегіони «Дніпро», «Буг», «Верхній Прут» і тільки зберігає позиції розвитку – «Карпатський» (Далі – КЄ), який розташований вздовж західного кордону України. Даний єврорегіон охоплює 5 країн (табл.1)

Таблиця 1

Країни Карпатського єврорегіону (*дані 2021 року)

Країна	Столиця (к-сть населення, осіб)	Площа (кв. км)	Населення (осіб)	Густота населення (осіб/кв. км)	ВНП на душу населення, тис. доларів (2020р.)
Польща <i>(Республіка Польща)</i>	Варшава (1 7900 658)	312 685	38 625 478	126,1	16 479
Словацьчина <i>(Словацька Республіка)</i>	Братислава (431 192)	49 036	5 456 000	111	16 441
Угорщина	Будапешт (1 752 286)	93 030	9 982 000	105	16 723
Румунія	Бухарест (2 354 510)	238 397	20 121 641	84	11 817
Україна	Київ (2 952 301)	603 700	40 997 699*	75	4830

*внаслідок російсько-української війни 2022 року кількість населення України різко скоротилась

Більш деталізовано, уточнено з фізико-географічної точки зору Карпатський єврорегіон включає територію Словацьчини (Кошицький та Пряшівський краї), сім повітів Румунії (Біхор, Селаж, Сату-Маре, Марамуреш, Харгіта, Сучава, Ботошань), Східну Угорщину від р. Дунай (медье Боршод-Абауй-Земплен, Хайду-Біхар, Ревеш, Яс-Надькун-Сольнок, Сабольч-Сатмар-Берег), Південно-Східну Польщу (Підкарпатське воєводство) та чотири області

Західної України (Львівську, Івано-Франківську, Закарпатську, Чернівецьку). Карпатський єврорегіон – міжнародна асоціація в Центральній та Східній Європі, заснована 14 лютого 1993 року міністрами закордонних справ Польщі, України та Словаччини у місті Дебрецен. Спершу площа Карпатського єврорегіону становила 53 тис. км² з населенням близько 5 мільйонів чоловік. Після приєднання Словаччини та Румунії, площа КЄ збільшилася до 145 тис км², а населення – до 14, 2 млн. Нині у Карпатському єврорегіоні проживає майже 16 мільйонів осіб, переважна більшість з них – це мешканці малих містечок і сіл.

Структура природних ресурсів КЄ, розміри їх запасів, якість, ступінь вивченості і напрями господарського освоєння безпосередньо впливають на економічний потенціал єврорегіону. Наявність багатих та ефективних природних ресурсів сприяє економічному розвитку і багато в чому визначає обґрунтованість і реальність планів і прогнозів соціально-економічного розвитку території. Оцінка природних та історико-культурних ресурсів, з'ясування економічної ефективності їх територіального поєднання і раціонального використання являє одну з основних проблем будь - якого регіону.

Відповідно до Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2021-2027 роки визначено пріоритетні напрями розвитку КЄ серед яких розвиток прикордонної інфраструктури гірських територій Карпат, розвиток сільського (зеленого) туризму, збереження стану навколишнього середовища тощо [4].

Найсерйознішим викликом та перепорою для транскордонного співробітництва в галузі туризму України на її східному та південному державному кордоні є збройна агресія російської федерації проти України та спроба анексії АР Крим та м. Севастополя, що унеможливорює реалізацію транскордонного співробітництва України з цією державою. Станом на жовтень 2022 року російською федерацією окуповано значну частину Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей, що не уможливорює розвиток єврорегіонів на даних територіях.

При цьому дедалі більш актуальними стають питання активізації міжрегіонального співробітництва західних регіонів України з регіонами держав – членів Європейського Союзу [5].

1. Бучко Ж. Тенденції розвитку туризму в єврорегіонах за участі України // Стратегічні перспективи туристичної та готельно-ресторанної індустрії в Україні: теорія, практика та інновації розвитку: збірник матеріалів Всеукр. наук.-прак. інт.-конф., 28-29 жовтня 2020 р. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2020. – С. 70-73.
2. Артьомов І.В. Транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України: [монографія] Серія «Євроінтеграція: український вимір». Вип. 13. – Ужгород: Ліра, 2009. – 520 с.

3. *Реутов В.С.* Транскордонне співробітництво регіонів України: теоретико-практичні аспекти розвитку // Ефективна економіка. – 2011. - № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_12_60
4. Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2021-2027 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 408. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-programi-rozvitku-transkordonnogo-s140421>
5. <https://auc.org.ua/novyna/karpatskyu-yevroregion-aktyvizuye-mizhnarodne-partnerstvo-i-spivrobitnyctvo-na-rivni>

Льїн Леонід, Пасічник Михайло

АДАПТАЦІЯ РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ

Останніми роками індустрія гостинності в Україні розвивалась досить динамічно, відбувалось зростання основних показників сфери, з'являлись нові формати підприємств готельно-ресторанного бізнесу [1]. Ефективне функціонування галузі є позитивним показником змін в державі, окремих регіонах і важливою передумовою активізації розвитку міжнародних зв'язків. Однак, спершу готельно-ресторанний бізнес зазнав сильного удару у березні 2020 р., коли заклади вимушено припинили обслуговування гостей через поширення пандемії Covid-19. Згодом, у лютому 2022 р. внаслідок збройної агресії Росії проти України змушені були припинити діяльність близько 7,0 тис. закладів ресторанного господарства (близько 25% ринку) [2].

З перших днів війни заклади харчування в усій країні розгорнули свій фронт боротьби – кухонний. Низка ресторанів, кафе й кав'ярень почали безкоштовно готувати їжу для солдатів Збройних сил, територіальної оборони, поліцейських, медиків, збирати провіант, чи перетворилися на склади для зберігання продуктів [3].

Згідно з Аналітичною запискою Центру Разумкова за червень 2022 р. [4], найменш затребуваними професіями на ринку праці в Україні були сфера туризму та готельно-ресторанного бізнесу.

За даними POS-системи Poster [5] (налічує понад 5000 закладів) у перший тиждень війни в Україні зупинили роботу 80% закладів ресторанного господарства. В квітні змогли відновити роботу лише 54% закладів. З червня ресторанний бізнес почав відновлюватись, проте ця тенденція має виражену географічну диференціацію. Ситуація краща на заході країни та в туристично привабливих місцях. У Львові та області кількість ресторанів та кафе зросла приблизно на

30%, у Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській областях відмічено зростання приблизно на 20%.

Згідно з [6], виручка закладів ресторанного господарства Волинської області у травні сягнула 124% від довоєнної. Проте, в області це теж мало виражений регіональний характер. У прикордонних до Республіки Білорусь районах, цього року більшість закладів гостинності не відкрилось, а кількість туристів на популярному в регіоні курорті «Шацьк» ледь сягнула 10% довоєнного періоду.

Найбільшими викликами з якими ресторанна галузь Волинської області стикнулася протягом 2022 року та стикатиметься у 2023 році є:

- дефіцит персоналу через масову міграцію населення;
- зменшення торгової виручки через скорочення кількості гостей;
- подорожчання або недоступність деяких продуктів та відповідно – скорочення позицій у меню;
- неактуальність низки форматів відпочинку – корпоративних вечірок, днів народження, дитячих свят, дівич-вечорів тощо;
- обвал попиту на послуги кейтерингу;
- скорочення часу роботи ресторанів через комендантську годину, що вдарило по найприбутковішій складовій ресторанного бізнесу – вечерям та необхідність дотримання норм повітряної тривоги;
- донедавна – заборона на продаж алкоголю;
- енергетична криза – віялові відключення електроенергії після масової ракетної атаки в середині жовтня на енергетичну інфраструктуру країни.

Всупереч викликам війни за період з лютого 2022 р. у Луцьку відкрилось понад двадцять нових закладів ресторанного господарства, серед яких ресторан «InVinoLutsk», ресторан «Просеко на Лесі», вінтажний ресторан «Культ», ресторан швидкого харчування «СобакаЛу», кафе-бар «П'яна вишня», кафе-кав'ярня «Good morning», кафе-бістро «Happy Bakery» та ін. Наприкінці жовтня 2022 р. волинська мережа рітейлу «Сім23» відкрила у м. Луцьк свій 150 магазин мережі, який працює у форматі «convenience store». Сім'я переселенців із Святогірська відкрила паб «Борис Джонсон».

Тенденції на ринку ресторанного господарства, які простежуються в регіоні з моменту початку війни:

- збереження попиту на домашню їжу, фастфуд та напівфабрикати у закладах ресторанного господарства;
- найм на роботу членів родин працівників;
- благодійні проекти, а також приготування та доставка їжі ЗСУ та ВПО;
- релокація бізнесу з небезпечних регіонів та тимчасово окупованих територій;

- розробка альтернативних логістичних зв'язків, у т.ч. привезення харчових продуктів та інгредієнтів із Республіки Польща;
- встановлення обладнання для виробництва продукції довготривалого зберігання;
- інтеграція із місцевими виробниками сільськогосподарської продукції;
- розширення цільової аудиторії за рахунок соціальних сегментів;
- оптимізація витрат (зменшення витрат на рекламу, впровадження енергоощадних заходів, підвищення продуктивності праці персоналу тощо);
- скорочення позицій у меню із переважанням продукції з подовженим терміном зберігання.

Таким чином, ресторанний бізнес зазнав колосального удару, при цьому значна частина закладів змогла адаптуватися та навіть збільшити свій прибуток в умовах, що склалися. У подальшому, бізнесу слід зосередитися на інноваційних бізнес-моделях трансформації в умовах війни та виходу на нові ринки.

1. Балацька Н.Ю. Ресторанний бізнес в умовах пандемії коронавірусу: проблеми та напрями трансформації моделей розвитку. *Інфраструктура ринку*. 2020. № 42. С. 117–122.
2. В Україні з початку війни закрилося близько 7 тисяч ресторанів та кафе. URL: <https://investory.news/v-ukraini-z-pochatku-vijni-zakrilosya-blizko-7-tisyach-restoraniv-ta-kafe/> (дата звернення: 21.10.2022)
3. Звіт USAID «Герої невидимого фронту: ресторани на захисті продовольчої безпеки України». URL: <https://form.typeform.com/to/ImXiuYI> (дата звернення: 22.10.2022)
4. Аналітична записка Центру Разумкова за червень 2022 р. Ринок праці в умовах війни: основні тенденції та напрями стабілізації. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2022/07/18/2022-ANALIT-ZAPIS-PISHULINA-2.pdf> (дата звернення: 25.10.2022)
5. Щотижнева статистика змін в українській економіці. URL: <https://opendatabot.ua/war> (дата звернення: 21.10.2022)
6. Кількість нових вакансій та виручка закладів – спільне дослідження Poster та Work.ua. URL: https://t.me/restorator_reve/1073 (дата звернення: 20.10.2022)

Яковшина Маргарита, Климюк Діана

ВПЛИВ ВОЄННИХ ДІЙ НА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННИЙ КОМПЛЕКС «ТУНЕЛЬ КОХАННЯ TUNNEL OF LOVE»

Військовий час в Україні створив реальну загрозу частих ракетних ударів по цивільних об'єктах, у тому числі, й туристичній інфраструктурі. Для прикладу варто навести популярну на весь світ романтичну туристичну локацію – Тунель Кохання, посеред якого з'явився однойменний готельно-ресторанний комплекс «Тунель кохання Tunnel of Love».

29 квітня 2022 року внаслідок авіаудару по смт Клевань виникла пожежа, в результаті якої кілька тижнів повітря селища було насичене часточками сажі.

Напрямок поширення диму був скерований безпосередньо на готельно-ресторанний комплекс «Тунель кохання Tunnel of Love», який знаходився від пожежі на відстані менше одного кілометра, що відповідно унеможлиблювало перебування на його території відвідувачів та працівників [1].

Крім шкоди від пожеж, ракетні обстріли знищують енергетичну інфраструктуру, що теж суттєво збільшує збитки закладів готельно-ресторанної сфери, які не можуть повноцінно працювати в умовах відключення електроенергії. Особливо це стосується сільських малонаселених пунктів типу Клеваня, які забезпечуються електропостачанням в останню чергу.

Варто підкреслити також той факт, що вкінці лютого - на початку березня 2022 року готельний фонд західних областей України приймав надмірну кількість біженців. Для прикладу, у тримісних номерах готельно-ресторанного комплексу «Тунель кохання Tunnel of Love» в окремі дні на початку військової агресії розміщались 9 осіб [1]. Станом на осінь 2022 року потік туристів до Тунелю кохання майже зник внаслідок відключення електроенергії та частих повітряних тривог. Проте, власники даного закладу продовжують підтримувати своїх працівників з повними виплатами зарплат та усіх соціальних гарантій.

Експерти туристичної галузі прогнозують після завершення війни збільшення популярності відпочинку на природі, а готельно-ресторанний комплекс «Тунель кохання Tunnel of Love» розташований посеред лісу. Сучасні наукові дослідження підкреслюють терапевтичний ефект природних територій при лікуванні депресивних станів [2]. Тому, на перспективу, на базі готельно-ресторанного комплексу «Тунель кохання Tunnel of Love» після війни можна запланувати тренінги по відновленню психологічного здоров'я людей, що дозволить поєднати цікавий відпочинок з набуттям психологічних навичок.

1. Яковичина М.С., Климюк Д.М. Готельно-ресторанний комплекс «Тунель кохання Tunnel of Love»: досвід, особливості сьогодення та перспективи. *Інноваційні технології в готельно-ресторанному бізнесі*: матер. XI Всеукр. наук.-практ. конф., присв. до 70-річчя з дня народж. проф. В.Ф. Доценка, 17 травня 2022 р. К.: НУХТ, 2022 р. С. 111-112.
2. Kirsten Weir. Nurtured by nature. *Monitor on Psychology*. 2020. Vol.51, No3. URL: www.apa.org/monitor/2020/04/nurtured-nature (Accessed on 29.10.2022)

Беженар Інна

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Розвиток туризму в Україні почався зі здобуття незалежності у 1991 році. Поступово дана галузь стала однією з перспективних галузей економіки. Хоча потенціал країни і не використовувався в повному обсязі [1].

Значного погіршення зазнала сфера туризму у 2014 року, після окупації АР Крим та Донецької і Луганської областей російською федерацією. Негативний вплив спричинили обмеження пов'язані з розповсюдженням вірусу COVID-19.

Але найгострішим викликом для України, її економіки стало вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року. Це призвело до того, що в деяких регіонах взагалі зникли туристичні потоки, що в свою чергу негативно позначилось і на економіці країни.

Війна продовжується, а отже і надалі Україна зазнає втрат. Сюди ж і зниження турпотоків (в основному вони існують лише на сьогоднішній день в західній Україні), втрат туристично-рекреаційного потенціалу територій, на яких ведуться бойові дії, які в окупації та які лише звільнили, але вони ще небезпечні для туристів.

Західні регіони України характеризуються великою кількістю внутрішньо-переміщених осіб. Які наразі і тимчасово проживають там і відповідно відвідують туристичні об'єкти, наприклад Трускавець, Буковель. Крім відомих уже туристичних маршрутів, з'являються нові.

Наприклад нами було проаналізовано екскурсійні маршрути з м. Хуст на Закарпатті – крім звичних екскурсій в гори, відвідування термальних вод Берегове, Велятино, замку Мукачево, Ужгороду (Тур «Ужгород - столиця Закарпаття» або «Старовинний Ужгород») тощо, почастишали подорожі до озера Синевир, підняття на гору Пилипець і до водопаду Шипіт, відвідування равликової/буйволиної ферми, «сирні тури», з'явилися – екскурсійні тури «Там де гори, полонини», «В гості до гуцулів + Географічний центр Європи», «Виноградівщина – край князів, королів, вина та виноробства». Маршрути доповнюються (наприклад «Природні чудеса України – Синевир», крім просто відвідування озера Синевір було додано екскурсію до місць реабілітації ведмедів, зоопарку вовків та інших тварин, канатну дорогу (Межигір'я канатна дорога-Синевирський перевал- Центр реабілітації бурих Ведмедів - озеро Синевир - Еко-парк «Долина вовків»), корегуються/змінюються відповідно до потреб і запитів туристів (наприклад «Краса, таємниці та Замки Закарпаття» – відвідування замків в Мукачево, Хусті було змінено на відвідування замку «Паланок» (Мукачево) - Замку «Сент-Міклош» (Чинадійово) - замку «Графів Шенборнів»(с. Карпати - санаторій Карпати), тому що від замку у м. Хуст одні руїни і його можна відвідати самостійно). Також почастишав зелений туризм, зокрема відвідування сімейних ферм (до прикладу: у с.Іза – лозоплетіння). Сезонний туризм спостерігався при цвітінні нарцисів до «Долини нарцисів» тощо.

Для відновлення туризму у майбутньому потрібні значні капіталовкладення.

Україна має перспективи для відновлення туристичної сфери, та появи і поширення нових видів туризму, пов'язаних з воєнними діями, що відбувались, та пам'ятками. Адже після воєн залишаються численні оборонні споруди, місця битв, залишки озброєння. З огляду на наведене туризм, пов'язаний з відвідуванням таких об'єктів існує, але він досі стосувався Другої Світової війни переважно. Метою воєнно-історичного туризму у післявоєнний період в першу чергу є вшанування пам'яті всіх постраждалих.

Наразі ж наші міста та села східного та південного регіонів зазнали масштабних руйнацій, багато зведено оборонних структур, вибухи (випалювання) певною мірою змінили ландшафт місцевості, виявлено масштабні поховання (на їх місці поставлять пам'ятники, меморіали), це все в майбутньому може стати об'єктами відвідування людей, щоб вшанувати пам'ять постраждалих і загиблих. До оборонних споруд належать блокпости, траншеї, бліндажі, що мали певне значення в обороні населених пунктів/стратегічних об'єктів. Визначними є наступні оборонні структури, які в певний період часу відіграли важливу роль – Донецький аеропорт (2014 р.), металургійний комбінат «Азовсталь» (2022 р.). В остатньому протягом декількох місяців проживали значна кількість мирного населення і військових, а бійці полку «Азов» тримали його оборону [2]. Змієві вали (які ще при Орді були споруджені) під Білогородкою (Київська область, Бучанський район) також можна охарактеризувати, як оборонну структуру [3]. Легендарним місцем є Чорнобаївка.

Меморіальні споруди є свідченням масових загибелі, братських могил і загалом жорстокості війни.

Музеї пам'яті російсько-української війни почалися створюватися з 2014 р. і не тільки в місцях активних бойових дій, а по території всієї України (адже захисники України народжені і проживали в різних регіонах), тому їх поширення вважаємо буде продовжуватися.

Це пам'ятки, які матимуть історичне значення, бо це пам'ять про патріотичність, силу, відвагу та мужність українських захисників, які захищали Україну, а також об'єкт вшанування загиблих/постраждалих.

Вважаємо, що в майбутньому патріотично-виховний процес має відбуватися через відвідування таких місць, проведення інформаційно-просвітницьких виховних годин для майбутнього покоління, зустрічей з учасниками бойових дій, так і через залучення молоді та дорослого покоління до співпраці із музеями, ознайомлення з воєнно-історичною спадщиною народу і держави. І відповідно військовий туризм набуватиме пристижу.

Військовий туризм за М.П.Кляп та Ф.Ф.Шандор поділяють на: військово-історичний, зброярський, мілітарі і воєнний (рис. 1) [4] .

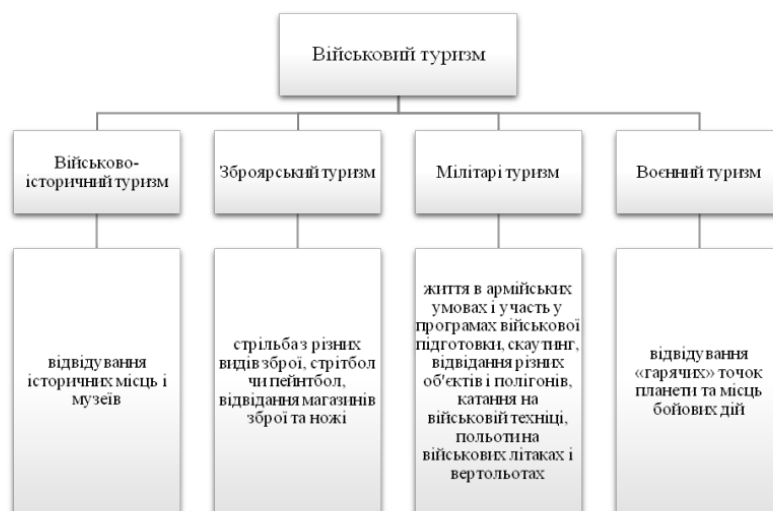

Рис.1. Підвиди військового туризму [5]

Безперервна матеріальна допомога та моральна підтримка зі сторони закордону характеризує зацікавленість світової спільноти до подій, що відбуваються в Україні. Тому в майбутньому військовий туризм може бути не лише одним із інструментів патріотичного виховання для майбутніх поколінь, а і джерелом поповнення державного і місцевих бюджетів за рахунок іноземних туристів, і як наслідок сприятиме фінансуванню туризму загалом та економіки країни України в цілому [5].

Висновки. Україна завдяки своєму географічному положенню, природним ресурсам, історичним подіям має значну туристично-ресурсну базу. На жаль, внаслідок подій російсько-української війни, яка на сьогоднішній день ще триває, ведення воєнних дій ця база розширюється через збільшення оборонних об'єктів, місць битв, місць масових поховань, а в майбутньому меморіальних комплексів, музеїв та інших об'єктів пам'яті, пам'ятників, маршрутів. Відновлення туризму у відбудованій Україні можливе в подальшому за підтримки держави, залучення іноземних інвесторів, запровадження засобів Інтернет-технологій для поширення інформації про нові туристичні об'єкти, створення музеями своїм сторінок у соцмережах і їх активне ведення, що сприятиме більшій обізнаності туристів; коригування максимального балансу «ціна-якість» на ринку туристичних послуг; створення нових маршрутів, в т.ч. маршрутів пам'яті, які будуть включати низку об'єктів воєнно-історичного туризму; проведення масових заходів пам'яті про воєнні події спрямовані на патріотичне виховання населення. Нами прогнозується активний розвиток, як «внутрішньо-

го» так і «зовнішнього» саме туризму пам'яті на території України після нашої перемоги. Для успішної реалізації потрібно в першу чергу привернути увагу якомога більшої кількості потенційних туристів до цього виду туризму через проведення пам'ятних днів та інших заходів на базі об'єктів, що пов'язані з воєнними подіями. Адже зараз спостерігається підвищена увага населення інших країн до подій, що наразі відбуваються і в цілому до нашої країни (її традицій, мови, символів, страв і т.д.), і це може привести до збільшення туристів в Україні після закінчення війни та створення безпечних умов для їх перебування.

1. Туристичний барометр України. Київ. 2020. URL: www.ntoukraine.org/assets/files/ntoubarometer-2020.pdf
2. Українаінформ: офіційний сайт. URL: www.ukrinform.ua/tag-azovstal
3. Тисяча років гарантії. Як Змієві вали захищали нашу землю за часів Русі і сьогодні. URL: https://lb.ua/society/2022/04/05/512325_tisyacha_rokiv_garantii_yak_zmiievi_vali.html.
4. Шандор Ф.Ф., Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму: підручник. – К.: Знання, 2013. – 334 с.
5. Барвінок Н.В. Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – 2022. – Вип. 18(2). – С. 206-217.

Фортифікації в туризмі: потенціал, використання, перспективи

Гринюк Діана, Смирнов Ігор

МІСТО СУС У СВІТОВОМУ ДОСВІДІ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОЇ, ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ, ВОЄННОЇ ТА РЕКРЕАЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

Окремі історичні міста у світовій курортології та туризмі відзначаються унікальною спадщиною, що має значення не лише у контексті культурного надбання, а й у фортифікаційній практиці, у світовій військовій справі. До таких міст належить історичний осередок туніських піратів у твердині Візантії. Туніський курорт на узбережжі Середземного моря – місто Сус – був фортецею протягом близько 2500 років. Тут збереглися найстаріший рибат у Північній Африці (кінець УІІ століття), а також міські стіни, цитадель та укріплена мечеть, закладені ще у ІХ-ХІ століттях. Стародавній Гадрумет, на місці якого розташоване сучасне місто Сус, був фінікійською колонією. Він перейшов під владу Карфагена у VI столітті до н.е., проте, підтримавши Рим під час Третьої Пунічної війни, уникнув руйнування. У 146 році до н. е. навіть був відзначений статусом вільного міста. На околицях міста знімали, як відомо, культову «Анжеліку» та «Зоряні війни» Джорджа Лукаса. Це мусульманське місто з вузькими вулочками приваблює різні категорії туристів і дозволяє долучитися до багаточисельних фестивалів, вивчити історію, військову справу давнини та прекрасно відпочити.

Відстежимо еволюцію міста Сус відповідно до етапних хвиль арабських завойовників. Так, на початку ІІ століття н. е. за імператора Траяна Гадрумет Сус підвищив свій статус до почесної римської колонії, а за Діоклетіана наприкінці ІІІ століття став столицею провінції Бізацена. Під владою Візантійської імперії місто також процвітало. Візантіїці перейменували його на Юстиніанополіс і обнесли новими стінами.

У 647 році послана з Єгипту арабська армія вторглася на землі Тунісу і розбила візантійську армію. Другий похід арабів – у 666 році – обрушився на землі Триполітанії. Саме під час нашестя 670 року араби зруйнували місто Юстиніанополіс, проте, пізніше відбудували його, давши назву Сус [3].

Рис. 1. Рибат в Сусі (<https://susanintop.com/sight/krepost-ribat>)

Іфрикія, як араби називали цю частину Північної Африки, стала провінцією халіфату Омейядів [2]. Столицею провінції був Кайруан. Однак регіон залишався неспокійним: його трясли повстання, а в середині VIII століття Іфрикія стала незалежною від Омейядів. Як відомо, Іфрикія це арабська назва середньовічної області в Північній Африці, яка приблизно відповідала римській провінції Африка. Ця територія охоплює сьогочасний Туніс, захід Лівії (Триполітанію) та схід Алжиру (східний Магриб). Першою столицею Іфрикії було місто Кайруан, з 921 року цю функцію виконували Махдія, а з 1230 року – Туніс.

Лише з 761 року арабська армія тепер уже династії Аббасидів знову завоювала територію Тунісу. Щоправда, і під Аббасидами Іфрикія знаходилася недовго, так як у 800 році тут виник незалежний емірат Аглабідів. Аж до 1574 року, коли Іфрикія була перетворена на провінцію Османської імперії, тут правили в основному чотири мусульманські династії – Аглабіди, Фатіміди, Зіриди та Хафсиди.

При Омейядах і перших Аббасидах на мусульманських землях більшість міст залишалися неукріпленими, а безпека забезпечувалася боездатною арабською армією. На Близькому Сході така ситуація спостерігалася до X-XI століть, коли з ослабленням центральної влади набрали чинності місцеві володарі та різні течії всередині самого ісламу, і для захисту від зовнішніх та внутрішніх ворогів міста стали обносити стінами.

Отже, мережа мусульманських укріплених пунктів з'явилася раніше в Іфрикії, ніж на Близькому Сході, а в IX столітті, при Аглабідах. Аж до другої половини VIII століття мусульманські міста і тут залишалися неукріпленими. У 761 році було прийнято рішення захистити місто стіною, що і було здійснено в наступні два роки. Кайруан став першим укріпленим арабами містом Іфрикії.

Найважливішу роль системі оборони Аглабидов грали рибати. Рибати являли собою добре укріплені форти, що розташовувалися в стратегічно важливих місцях, найчастіше в передмісті міста. Це поняття зустрічалося майже на всій мусульманській території (у країнах Магриба, Передньої Азії та ін), хоча його значення дещо змінювалося від регіону до регіону. У Тунісі рибати з'явилися ще до Аглабідів (найдавніші в Іфрики рибати побудовані в 796 році в Монастирі і Сусі за наказом аббасидського халіфа). Але правління саме династії Аглабідів стало «золотим століттям рибатів. Рибати будувалися по всьому узбережжю, проте особливо висока їх концентрація була в прибережних регіонах Бізerti, Тунісу, Сусу та на мисі Бон. На півдні країни рибати зустрічалися рідко. Рибати мали прямокутну фортечну огорожу з вежами по кутах, одну високу сторожову вежу і обнесений стінами внутрішній двір, де у разі появи візантійського десанта могло сховатися громадянське населення округи, а у мирний час міг зупинитися караван. Краще за інших збереглися рибати в Сусі та Монастирі, хоча рибат у Монастирі зазнав значних перебудов у більш пізній час.

У VIII столітті Сус був невеликим поселенням. Його населення тулилося навколо рибату, який став базою для вторгнення на острови Середземномор'я та Південну Італію. Рибат у Сусі був побудований у 796 році. Це найстаріший мусульманський пам'ятник, що зберігся в Північній Африці. У 821 році південно-східну вежу рибату надбудували, перетворивши на дозорно-сигнальну вежу. З неї передавались і приймалися сигнали від рибат у Херглі (на півночі) та Сканесі та Монастирі (на півдні). На вершину вежі ведуть внутрішні гвинтові сходи. У плані рибат є квадратом (з довжиною боку 38 м) з вежами по кутах і в середині стін. Таке планування характерне для багатьох римських і візантійських фортець у Середземномор'ї, а також для багатьох фортець, укріплених палаців і караван-сараїв Омейядів. Кутові вежі рибата круглі, інтервальні - D-подібні, а ворітна вежа та основа дозорної вежі були прямокутними. Єдині ворота рибату розташовані з південного боку в невеликій ворітній вежі з куполом. Ворота вузькі, призначені для пішоходів [1].

Типова для всього середземноморського басейну традиція повторного використання римського будівельного матеріалу знайшла місце і в рибаті Суса: у ворітній вежі, можна бачити і римські колони з капітелями, що обрамляють вхід. У середині рибату влаштований квадратний двір, у центрі якого раніше знаходився колодязь. По сторонах двору на першому та другому поверхах розміщені кімнати різного розміру, що використовуються для проживання та зберігання припасів.

За Аглабід Сус стає головною військово-морською базою країни. Тому не

дивно, що місто почало активно зростати в першій половині IX століття, коли було збудовано цитадель (касба) з вежею Халефа, міські стіни, велику мечеть і ряд інших споруд. Навколо рибату було зведено серію укріплених форпостів (Каср ель-Туб, Каср Хабаші, Ксибат Сус). Міська огорожа Суса - це найкращий зразок міських укріплень Аглабідів, що зберігся. Зведення стін почалося, мабуть, при емірі Зйадат Аллаху I в 20-х роках IX століття, а закінчено було при емірі Ахмеді в 859 році, про що свідчить напис, що дійшов до нас.

Протяжність міської огорожі становила 2,25 км. Висота куртин² (фр. Courtine – «завіса») досягала 10 м, а товщина в середньому 2,3 м., з внутрішньої сторони куртини мали глибокі арки-ніші, на одних ділянках у два яруси, на інших – в один ярус. Куртина – частина фортифікаційної споруди – оборонного муру між фланками двох суміжних бастіонів або між двома вежами. Ймовірно, аглабідські майстри використовували досвід попередників: арки з внутрішньої сторони куртин, що застосовувалися ще карфагенянами (Карфаген) і візантіянами (Хайдра), були реалізовані аглабідськими майстрами в стінах Суса. Щоправда, на окремих ділянках огорожі Суса арок немає взагалі; мабуть, вони були закладені при пізніших перебудовах.

По кутах огорожі розташовувалися круглі вежі, а інтервальні вежі вздовж стін були зроблені прямокутними. Круглі башти більш характерні для невеликих прямокутних у плані споруд, таких як рибат укріплені мечеті. Прямокутні вежі частіше влаштовувалися у міських огорожах. Аглабідська фортифікація в цілому слідувала традиціям фортифікації Омейядів і Аббасидів, а більшу в порівнянні з Близьким Сходом пристрась до прямокутних веж можна пояснити широким використанням готових обтесаних кам'яних блоків з римських міст, які без додаткової обробки не можна було застосовувати.

У міських стінах було влаштовано вісім воріт, одні з яких (Баб-ель-Бахр) були пристосовані для проходу кораблів. При Зіридах стіни кілька разів піддавалися ремонту, що торкнувся переважно їх верхньої частини. При пануванні Хафсіда перед стінами була побудована додаткова зовнішня стінка і відритий рів. Східна стіна, біля якої раніше плескалося море, була найбільш схильна до вогню ворожої артилерії і руйнування морськими хвилями. Тут же в основному були сконцентровані і артилерійські укріплення, датовані XVI-XVIII століттями.

Рис. 2. Схема фортеці в Сусі [5]

1. Касба – цитадель фортеці Сус; 2. Башта Халефа; 3. Велика мечеть;
4. Ворота Ель-Джедід; 5. Ворота Ель-Бахар; 6.- Ворота Ель-Фінга;
7. Ворота Ель-Харб; 8. Ворота Ель-Хаблі; 9. Рібат

Цитадель (касба) розташована у південно-західному кутку міської огорожі Суса, на найвищому місці у місті. Вона зведена за Зіридів у XI столітті. Однак, домінантою цитаделі є вежа, зведена ще Аглабідами в 859 році звільненим рабом Халефом аль-Фата і носить його ім'я. Башта Халефа, побудована за аналогією з Олександрійським маяком і аглабідськими мінаретами, є квадратною вежею висотою 30 м. Вона складається з двох поверхів: ширшого нижнього (з довжиною боку 8 м) і більш вузького верхнього (з довжиною сторони 5 м). При переході від широкої основи до вузької вершини влаштований бойовий хід, захищений зубчастим парапетом. Нижній поверх вежі служив молитовною для варти. Башта Халефа несла дозорно-сигнальні функції і була ізольованим укріпленим пунктом.

У 851 році при Аглабідах, можливо, на місці первісної касби, була побудована укріплена мечеть. Це квадратна у плані споруда, обнесена фортечною огорожею із зубчастим парапетом. Мечеть і рибат, що знаходився неподалік, у разі штурму повинні були діяти узгоджено, посилюючи оборону порту, внутрішньої гавані і арсеналу. Відсутність звичного в мечеті мінарета, мабуть, пояснюється наявністю неподалік високої дозорної вежі рибату, з якої можна було скликати тих, хто молиться [4].

При Зіридах Сус поступово почав занепадати. Проте, при турках-османах наприкінці XVI - першій половині XVII століття місто знову стало однією з головних військово-морських баз країни, у зв'язку з чим турки в деяких місцях пристосували старі укріплення міста під захист за допомогою артилерії та звели невеликі форти на узбережжі.

З будівництвом порту в Гар-ель-Мельхе XVII столітті Сус, як військово-морська база, став не потрібен. Тому його портові укріплення почали занепада-

ти. За свідченням французьких експертів у 1878 році укріплення Суса могли бути порівняні із землею артилерією менш ніж за дві години. Останні сліди портових укріплень зникли вже у 1894 році. До наших днів дійшли непогано відреставровані міські стіни з цитаделлю (касба), рибат і укріплена мечеть [5].

На сучасному етапі свого розвитку місто вправно виконує функції історико-культурного центру регіону та слугує «модним» курортом, що ніколи «не спить». Територіально Сус розташований південніше Хаммамета на 80 км. Як курорт Сус почав розвиватися в 60-х роках, і, як результат, його встигла шалено полюбити молодь, так як саме це туніське місто ніколи не згортає свою розважальну діяльність. Тут розташовано найбільшу кількість барів, ресторанів та дискотек. Найвідомішою серед них є *Boa Boa* – найбільша дискотека просто неба у всій Африці. У 2021 р. та на початку 2022 р. тури до Сусу пропонувало багато туристичних компаній, зокрема, тур агентство «ANEX TOUR» могло влаштувати необхідний відпочинок з вилітом із Києва чи іншого міста України. Не була виключенням й можливість придбання гарячого туру до Сусу. Не секрет, що даний курорт є третім містом по величині після Сфакса та Туніса. Компанія *Joinup.ua* доклала серйозних зусиль з метою популяризації турів до Сусу. У 2021 році *Joinup.ua* пропонувала тури з Києва. Придбання турів було можливе онлайн завдяки однойменному сайту компанії, саме там можна здійснити безкоштовну перевірку наявних пропозицій.

На жаль, невідомо про ситуацію стосовно роботи компаній та турів до Сусу в час активної фази російської агресії проти України, яка розпочалася 24 лютого. Проте, ще на передодні війни *TUI* та *Coral Travel* працювали з туристичним напрямком Сус. Впевнені, що з наближенням Перемоги українці зможуть долучитися до туристопотоку міста та ближче познайомитися з його історичною, фортифікаційною, воєнною, історико-культурною та рекреаційною спадщиною.

1. Tunisia. The world factbook. URL: www.cia.gov/the-world-factbook/countries/tunisia/
2. Tunisia. Britannica. URL: www.britannica.com/place/Tunisia
3. Стафійчук В.І., Малиновська О.Ю. (2022) Туристичне країнознавство. Африка і Близький Схід. Том 4. Олді-Плюс. 280 с.
4. Smyrnov I.H., Hryniuk D.Yu., Tiunov V.A., Stepanets I.O. The phenomenon of digitalization and practical experience in preserving the cultural heritage of ukraine during the enemy invasio Moderní aspekty vědy: XXII. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2022. str. 527-540. UDC 001.32: 1/3] (477) (02) C 91. <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-22.pdf>
5. Загадки історії. Війна. №25. 2021.

ДРУГА ФОРТЕЦЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Саме такою – за популярністю – є оборонна споруда в Меджібожі (внесена до Державного реєстру національного культурного надбання України Ч. 764 0). Перша письмова згадка про місто – в Іпатіївському літописі (1146-1148 роки), коли київський князь Ізяслав Мстиславич передав у власність Святославу Всеволодовичу п'ять міст, у тому й «Межибоже».

У давні часи фортеця була цитаделлю, яку захищали високі вали. Замок зведено на мисі, утвореному річками Південний Буг та Бужок. Стилїстика його змішана – від мурованого будівництва литовської доби до східноєвропейського ренесансу та псевдоготики ХІХ ст. У плані замок має форму видовженого трикутника з могутніми мурами (товщина – до 4 м, висота у найвищих місцях – до 17 м) та кутовими вежами, які виступають за лінію стін. Подвір'я фортеці має довжину 130 м, найбільшу ширину (із західного боку) – 85 м, його площа становить 0,75 га.

Пам'ятками архітектури національного значення, які входять до складу Меджибізького замку і перебувають на державному обліку, є палацовий комплекс (охоронне Ч. 764/1, об'єкт «Палац»), церква святого Миколая (охоронне Ч. 764/2, об'єкт «Церква»), прясла мурів і вежі (охоронне Ч. 764/3, об'єкт «Мури з баштою»). [1]

Зведений у ХVІ ст. палац є комплексом житлових, оборонних і господарських споруд, надбудованих у стилїстиці ренесансу над аналогічними спорудами часів Великого Князівства Литовського. Від литовського замку збереглися центральна вежа-донжон, барбакан (елемент пізньосередньовічної фортифікації, що захищав підступи до міської брами), частина південної вежі та західний мур (нижче рівня поверхні). Також до складу комплексу входять палац і флігель ХVІ-ХІХ ст., триярусний бастіон ХVІ ст. Архітектори невідомі, стилїстика палацу та флігеля має аналоги серед ренесансних палацових споруд Південно-Східної Європи, зокрема Словаччини. В структурі будівель збереглися елементи попередніх будівельних етапів (до ХVІ ст.), часткова перебудова у ХІХ ст. привнесла елементи неоготики [2].

Від 1819 р. у приміщеннях замку діяла повітова школа, для чого було здійснено відповідну перебудову. Зокрема, для її потреб перебудовано «будинок коменданта» (Західний адміністративний корпус), конвікти для проживання 250 учнів (тепер Північно-західний та Північно-східний пристінні корпуси, в яких розташовані музейні експозиції), *Офіцерську* вежу, в якій був актовий зал.

Учнями цієї школи були Леонард Совінський (згодом публіцист, перекладник польською творів Тараса Шевченка) і Генрик Яблонський (у майбутньому польський поет і французький дипломат). [3]

З початком Української революції 1917 року командування Південно-Західним фронтом ініціювало українізацію частини колишньої російської імператорської армії, що перебувала в той час на Волині і Поділлі. 18 липня того ж року наказ про українізацію отримав командувач 34-го корпусу, що складався з двох піхотних дивізій, генерал Павло Скоропадський [4]. Незабаром війська передислокували в тил, у район Меджибожа, де і відбулася реорганізація. Скоропадський зі штабом розташувався в замку, частини – у самому Меджибожі і в таборі поблизу містечка. Через два місяці корпус закінчив реорганізацію і став «Першим Українським Корпусом».

За підсоветських часів (до початку 1930-х рр.) у замку квартирували різноманітні військові підрозділи. Пізніше у ньому розмістили маслозавод, і це завдало пам'ятці великої шкоди. Згодом будівлі пережили випробування Другої світової війни. Але найбільших втрат замок зазнав через місцеву владу, яка дозволила місцевим мешканцям розбирати фортецю на будівельний матеріал для зведення сільради, окремих садиб тощо.

Рис. 1. Меджибізька фортеця [9]

Статус Державного історико-культурного заповідника замок отримав у 2001 році. Тепер у пристінних корпусах замку розташовані музейні експозиції: історична, етнографічна, Музей пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр. на Поділлі, а також виставкові зали. Уповдовж 2004-2015 років (окрім 2014 р.) тут проходив Всеукраїнський історичний фестиваль «Стародавній Меджибіж», у 2019 р. започатковано фестиваль середньовічної культури «Епоха героїв». [5]

Під час цих заходів територія замку заповнена як їхніми безпосередніми учасниками, так і туристами – вітчизняними та зарубіжними.

18 травня 2021 р. Міністерством культури та інформаційної політики було оголошено рейтинг проєктів, що взяли участь у проєкті «Велика Реставрація» (президентська програма «Велике будівництво»). Поданий до участі у програмі проєкт «Реставрація та пристосування пам'ятки архітектури національного значення „Замок, XVI ст.“ (ох. № 764) по вул. Замкова, 1 у смт. Меджибіж Хмельницького району Хмельницької області» отримав 16-те місце з-поміж 109 об'єктів культурної спадщини України. [6] Проте, всупереч високій позиції у рейтингу, замок не було включено Мінкультом у перелік об'єктів, які мали бути реалізовані в 2021 році.

Від 2020 р. Меджибізький замок є асоційованим членом Європейського культурного маршруту пам'ятками фортифікації FORTE CULTURA e.V. У квітні 2022 р. на щорічній міжнародній конференції у місті Терезін (Чеська Республіка) Меджибізькому замку надано офіційний статус повного члена Європейського культурного маршруту FORTE CULTURA. [7]

У 2017 р. «Укрпошта» випустила поштову марку «Меджибізький замок» номіналом 12.80 грн. Ця марка представляла Україну у щорічному рейтингу поштових марок, який проводить об'єднання державних поштових операторів Європи PostEurop. 27 листопада 2018 р. Нацбанк України випустив в обіг пам'ятні монети «Меджибізька фортеця» номіналами 5 грн. (з нейзильберу) та 10 грн. (із срібла). У 2021 р. «Укрпошта» випустила – з нагоди 875-ліття першої писемної згадки про місто Меджибіж – маркований конверт, на якому зображено Меджибізький замок.

Не оминають увагою історію та сьогодення замку і науковці, краєзнавці, журналісти, публіцисти [8].

Щодо туристських привабливості та популярності (і, відповідно, надходжень «туристських» коштів) пам'ятки національного значення. 62-річний грецький турист, який разом з дружиною-українкою подорожував замками і палацами Хмельниччини, був як вражений архітектурними перлинами, так і завважив недоліки, зокрема, його дивувала пасивність та байдужість місцевих мешканців жителів у ставленні до свого «історичного скарбу» під боком. «Я б із задоволенням залишився у Меджибожі на добу, проте тут навіть немає готелю чи якісного кафе. Замок гостей притягує, а відсутність інфраструктури – відштовхує. На туристах можна і навіть потрібно заробляти не лише заповіднику, а й місцевим, облаштовуючи місця для відпочинку і дозвілля. Цю практику взяла на озброєння ледь не вся Європа: минулого року, наприклад, доходи від туризму в Греції складала 15% від ВВП країни. Тож українцям не варто боятися «ро-

бити гроші» на туристських об'єктах. Це загальна практика, усі у вигаші», – радив грек. [9]

Секторальна менеджерка Представництва ЕС в Україні Т.Шульга під час міжнародного семінару «Культурна спадщина як ресурс розвитку. Можливості в рамках європейських програм» виокремила чотири важливих аспектів, на які завважають у Європейському Союзі:

- залучення усіх верств населення до відвідування історичних об'єктів;
- розвиток відповідального і сталого туризму;
- захист історичних об'єктів;
- інноваційні процеси. [10]

Оптимістом щодо розвою містечка за рахунок туризму є директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» Олег Погорілець. «Мені б хотілось, щоб центральна вулиця набула вигляду, який вона мала 300-400 років тому. Тут могли б розміщуватись тематичні кав'ярні, історична аптека, шевська майстерня. Туристи могли б скуштувати коржик, випечені у старих єврейських формах, або придбати краплі Бешта, що допомагають від багатьох недуг», – зазначає О.Погорілець. [11] Завважене, на його думку, могло б «врятувати» Меджибіж через залучення значної кількості туристів. На зустрічах з об'єднаною громадою науковці презентували проєкт (створений Харківським національним університетом будівництва та архітектури) ревалоризації містечка – переосмислення його цінності як туристського населеного пункту.

Проте реалії невітніші. Попри обіцянки місцевої влади приділити індустрії гостинності належну увагу (передовсім кошти), її «діяльність» полягає у пошукові та апеляції не до не засобів («хто хоче»), а до причин («хто не хоче») – «кошти з фортеці йдуть у державну скарбницю, готелі майже не сплачують туристичний збір» тощо. Проте один лише наочний факт – засновник хасидизму Баал-Шем-Тов (1698-1760) прожив останні 20 років та був похований саме в Меджибожі – міг би щороку «збагачувати» число паломників (туристів) щонайменше на кілька десятків тисяч. Які наразі їдуть до Умані. І збагачують тамтешній бюджет. Що ж до зазначеного, в то ДІКЗ «Межибіж» діє експозиція, присвячена перебуванню євреїв у містечку. Її окрасою є книга «Орах Хаїм» («Спосіб життя»), надрукована 1818 року в Меджибожі (її працівники заповідника викупили на аукціоні). [12]

Напередодні проведення в Україні Євро-2012 генеральний секретар Всесвітньої організації інтелектуальної власності Френсіс Гаррі завважив: «У вас (України – авт.) багата культурна й інтелектуальна традиція, і проблема лише в тому, як усе це перетворити на матеріальне багатство» [Як заробити на Євро-

2012 // Урядовий кур'єр. – 2010, 20 липня. – С. 16]. Сказане 2010-го актуальне і 2022-го...

1. *Моця Б.О., Толкачов Ю.І.* Меджибізька фортеця // *Археологія*. – 2000. - № 3. – С. 72-83.
2. *Западенко І.В.* Межибіж (заповідник) // *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-65488>
3. *Западенко І., Погорілець О.* Повітове училище в Меджибізькій фортеці (1819-1841): історія, факти, персоналії // *Духовні витoki Поділля: заклади освіти в історії краю: матеріали ІХ всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 16 трав. 2019 р.)*. – Хмельницький, ХГПА, 2019. – С. 107-114.
4. На шляху до гетьманства. Павло Скоропадський і Меджибіж. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2017.
5. *Шпулак Н., Колесник Д.* У Меджибізькій фортеці відбувається фестиваль середньовічної культури «Епоха Героїв». URL: <https://suspilne.media/148325-u-medzibizkij-forteci-nahmelniccini-vidbuvaetsa-festival-serednovicnoi-kulturi-epoha-geroiv/>
6. МКІП оголошує рейтинг проєктів, що взяли участь у відборі в рамках проєкту “Велика Реставрація”. URL: www.wikiwand.com/uk/Меджибізький_замок
7. Terezin 2022. FORTE CULTURA (англійською). URL: www.forte-cultura.eu/en/netzwerken/confrences/terezin22-en
8. *Ернст Ф.* Українське мистецтво XVII-XVIII віків. – К.: Видавниче товариство «Криниця», 1919. – С. 6, 33; *Меджибіж: 850 років*. – Меджибіж, 1996. – 170 с.; *Моця Б.О., Толкачов Ю.І.* Меджибізька фортеця // *Археологія*. – 2000. - № 3. – С. 72-83; *Пінчак М.В.* Меджибіж та його скарби: Путівник. – Львів: Каменяр, 1982. – 31 с.; *Погорілець О.Г., Стопенчук С.М.* Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області // *Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр.* – К.: Інститут археології НАН України, 2002. – С. 216-219; *Русич Л.* Меджибіж – місто-замок із сивої давнини // *Слово Просвіти*. – 2009, 27 березня. – С. 15; *Цяук В.* Комплекс фортеці у Меджибожі Хмельницької області // *3 історії української реставрації*. – К.: Українознавство, 1996. – С. 134-139; *Лопушинська Є.* Меджибізька фортеця // *Пам'ятки України*. – 1996. - № 3-4. – С. 18-24; *Подольська Р.* В історико-культурному заповіднику «Меджибіж» реконструюють минувшину // *Урядовий кур'єр*. – 2011, 14 січня; *Історія України: нове бачення*. – К., 2000. – С. 70; *Западенко І.* Перший музей у Меджибізькій фортеці [до 200-річчя з часу заснування] // *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2019 рік*. – Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. – С. 126-128; *Меджибіж полікультурний*. Путівник. – Житомир: ТОВ «505», 2020. – 96 с.; *Западенко І.* Меджибізький замок в описах Інвентарів Меджибізького ключа XVIII ст. // *Подільська старовина*. – 2022. – №1. – С. 88-96.
9. *Соловська Є., Шеремета Д.* Замки і палаци Хмельниччини: дороговказ є, повний вперед. Частина 1. URL: <https://vdalo.info/zamki-i-palatsi-hmelnichchini-dorogovkaz-ye-povniy-vpered-chastina-1/>
10. Ibid.
11. Ibid.
12. Ibid.
13. Як заробити на Євро-2012 // *Урядовий кур'єр*. – 2010, 20 липня. – С. 16

Смирнов Ігор

ЦИТАДЕЛЬ МАСАДА – НАЙПОПУЛЯРНІШИЙ ТУРИСТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ ІЗРАЇЛЮ

На південь від Мертвого моря на вершині гори знаходиться древня фортеця Масада (ізраїльтяни вимовляють цю назву, як Матзада), збудована ще за наказом царя Іудеї Ірода понад 2 тис років (рис.1). Невелике плато (приблизно 300 на 600 м) самою природою було призначено для будівництва військового укріплення: з боку моря на висоту 500 м веде вузька стежинка; з заходу до фортечних мурів можна дістатися по штучному насипу, збудованому ще давніми римлянами під час останньої облоги. Історія облоги Масади стала відома світу від іудейського історика Йосипа Флавія. Довгий час її вважали легендою і лише після майже двотисячолітнього забуття були знайдені залишки фортеці і здобуті докази її героїчного минулого. А порівняння давньоримських та іудейських писемних джерел остаточно підтвердило історію, записану Флавієм. Руїни фортеці були виявлені в 1862 р., але повноцінні археологічні розкопки у Масаді були проведені тільки в 1963-1965 рр. під керівництвом відомого ізраїльського вченого Ікала Ядіна, коли була розчищена майже вся забудована частина скелі і здійснена часткова реконструкція давніх споруд. У 1971 р. Масаду зв'язала з «великою землею» канатна дорога (фунікулер) і цитадель стала доступною для масового туризму [2].

Рис 1. Фортеця Масада [1]

У II ст. до н.е. царі Хасмонеївської династії наказали збудувати тут фортецю. Відомо про цей період існування фортеці небагато. Мабуть, Масаду використовували в якості резиденції царської родини, оскільки за тих часів часто відбувалися внутрішні конфлікти та заколоти. У 40 р. до н.е. Масада місцем проживання Ірода I, який у ті роки боровся з Хасмонеями за владу. Його супротивники покликали на допомогу парфян (персів), які посадили на престол Антигона. Ірод втік спочатку до Масади, а потім, залишивши там родину під захистом тисячі воїнів, поїхав до Риму. Антигон з великим військом оточив фортецю. За-

хисники не встигли наповнити сховища водою і гарнізон страждав від спраги. Однак, їм на допомогу прийшла злива, дякуючи чому цитадель встояла. Ірод у Римі здобув підтримку наймогутнішої держави того часу, повернув собі трон і почав зміцнювати власну владу. За його наказом будувались нові фортеці та ремонтувались старі. Набула сучасного вигляду і Масада, оборонні можливості якої новий цар оцінив під час війни з Антигоном. Її Ірод вирішив зробити своїм родовим гніздом, оскільки засновник нової династії все життя боявся заколотів та замахів. У фортеці він сподівався перечекати у разі небезпеки. Тут же він зберігав свою золоту казну. Праці продовжувались 6 років – з 37 до 31 рр. до н.е. Головне місце при будівництві було приділене питанням безпеки. Так, довжина вигинів стежки, що веде до вершини складає 2 км, які нападникам довелося б долати під безперервним обстрілом захисників фортеці. Все плато було оточене муром з білого каменю висотою 5,5 м, а товщиною 3,6 м. Для захисту були також споруджені 37 башт висотою кожна 22 м. З башт спеціальні проходи провадили до житлових приміщень, прибудованих до внутрішньої сторони мурів. Пройти у фортецю можна було через 2 укріплені брами. Водопостачання здійснювалось за допомогою каналів для відводу дощової води з двох каньйонів, що знаходились на захід від Масади, до 12 водозбірних цистерн, які були видовбані двома паралельними рядами на північно-західному схилі гори (загальна ємність – 40 тис. м³). Звідси вода вручну доставлялася в інші цистерни на вершині гори [3].

На урвистому уступі північного схилу був зведений трьохярусний царський палац (рис.2): верхній ярус, розміщений в кінці скали, відділений від решти фортеці муром з єдиним вузьким проходом, являє собою великий балкон півколом. Чотирикімнатний будинок в його південній частині, мабуть, виконував функцію особистих покоїв царя. По фасаду балкону була, скоріше всього розміщена низка колон. Середній ярус палацу являв собою терасу (20 м нижче верхнього ярусу) з двома напівкруглими концентричними стінами, що служили основою колонади верхнього ярусу. Нарешті, нижня тераса (15 м нижча середнього ярусу) являє собою припідняту квадратну платформу, оточену низьким муром, що був основою колонади. У східній частині тераси знаходилась маленька лазня у римському стилі. Мабуть, два нижніх яруси палацу служили місцем відпочинку. Крім цього для Ірода збудували офіційну резиденцію у західній частині фортеці. Ця будівля площею біля 4 тис м² включала десятки приміщень і була доповнена чотирма 27-метровими баштами. У південно-східній частині будинку знаходились царські покої, розміщені по периметру прямокутного внутрішнього двору, серед яких був великий зал для прийомів з чудовою мозаїчною підлогою. У північно-східній частині будинку розміщувались майстер-

ні, у південно-західній – складські приміщення, а у північно-західній – службові кімнати. Три невеликі багато декоровані палаци, що знаходились біля, належали членам родини Ірода. Біля одного з цих палаців знаходився великий басейн, а на південь від північного палацу – велика лазня у римському стилі, біля неї на південь і схід розміщувались склади. Вся інша площа плато була засипана шаром родючого ґрунту і віддана під посіви та невелике пасовище, щоб у випадку облоги гарнізон міг би поповнювати свої припаси. Крім того, посеред західного схилу, яким теж могли б піднятися нападаючі, була зведена оборонна башта з товстими стінами. У такий спосіб за допомогою запрошених давньоримських інженерів була збудована практично неприступна цитадель [4].

Після смерті Ірода в 4 р. до н.е. Масаду зайняв давньоримський гарнізон. За півстоліття ситуація в Іудеї загострилася через наказ імператора Калігули, який наказав поставити в усіх храмах імперії свої статуї. Євреї – єдині з усіх підданих Риму – відмовились підкоритися. У 66 р. н.е. вибухнуло повстання, причиною якого було те, що римляни забрали з єрусалимського храму усі дорогоцінності. Римський гарнізон Єрусалиму був вигнаний, а владу в країні захопили зелоти («ревнителі»). Майже сто років вони вели підпільну боротьбу з Іродом і його

Рис. 2. Три яруси царського палацу у Масаді [5]

іноземними покровителями. Тепер же під впливом свого радикального крила – сикаріїв («кинджальщиків») – вони кинули Риму відкритий виклик. Вночі невеликий загін зелотів проникнув у Масаду і вирізав римський гарнізон. Зелоти перетворили фортецю у свій опорний пункт. Повстання переросло у тривалу та кровопролитну іудейську війну. Але військове щастя незабаром покинуло ізраїльтян. Римляни спустошили Галилею і декілька інших провінцій, що активно підтримували зелотів, і оточили Єрусалим. У самому місті почався кривавий

розбрат: сикарії зіштовхнулись з більш поміркованими іудеями, які готові були підкоритися Риму. У 70 р. римляни штурмом взяли Єрусалим і підкорили майже всю Іудею. Не здавалася тільки Масада. Очолював оборону фортеці Елазар бен Яїр, небіж вождя зелотів, який загинув в Єрусалимі. Захисників Масади нарахувалось менше тисячі осіб, разом з жінками та дітьми, але 15-тисячне римське військо не змогло підступитися до цитаделі цілих три роки. Дев'ять тисяч рабів вдень і вночі переносили до західного схилу землю і каміння, щоб звести 70-метровий насип, щоб встановити катапульти і таран. Оскільки фортечні стіни Масади були «казематного» типу, то захисникам цитаделі вдавалося деякий час нейтралізувати удари тарану: вони укріплювали пошкоджені ділянки дерев'яними балками та землею, в результаті чого таран пружинив і ставав неефективним. Помітивши це, римляни почали обстрілювати цю нову конструкцію палаючими головнями, в результаті чого допоміжна стіна загорілася і зруйнувалася. Після цього доля фортеці була вирішена і негайному штурму перешкодила тільки ніч. Саме вночі до захисників фортеці і звернувся Елазар бен Яїр з полум'яною промовою, переконуючи їх, що смерть краще ніж полон. Цю пропозицію підтримали всі, хто ще залишався в Масаді. Був кинутий жребій, обрані десять виконавців, які закололи усіх захисників фортеці, жінок та дітей, а потім один із них, обраний за жребієм, вбив решту, підпалив фортецю і покінчив із собою. Вранці римляни пішли на штурм, очікуючи шаленого супротиву, але були вражені тим видовищем, що вони побачили: жодної живої душі, жодного звуку. У фортеці їм вдалося знайти лише двох жінок і п'ять дітей, які сховалися в ущелині. Від них римляни дізналися про долю захисників Масади. Те, що вони побачили у внутрішніх приміщеннях, переконало римських жовнірів у тому, що жінки розповіли правду.

Судячи з усього, під час пожежі вціліла значна частина фортеці, і до 111 р. там розміщувався римський гарнізон. Пізніше там виник візантійський монастир, який з часом став лаврою. Серед місцевого населення довго і снували легенди про пустельників, що жили на горі Мердес (так стали називати скелю, на якій стояла Масада) і посилали щодня дресированого віслючка до села у підніжжі за овочами. Після арабського завоювання Палестини монастир занепав, а про фортецю Масаду забули на 2 тис. р. При розкопках у 60-ті роки ХХ ст. у фортеці були знайдені 25 скелетів чоловіків, жінок і дітей у печері в південній частині скелі. 1969 р. останки були поховані з військовими почестями. Нині Масада вважається символом національного героїзму єврейського народу: там новобранці бронетанкових військ приймають військову присягу і дають клятву: «Масада більше не впаде». В Ізраїлі 1981 р. був знятий дуже популярний телесеріал патріотично-виховного спрямування «Фортеця відчайдухів». Є можли-

вість подивитись його он-лайн []. А до знаменитої спецслужби Ізраїлю – МОССАДу – стародавня фортеця жодного відношення не має: Масада з івриті перекладається, як «укріплення», а МОССАД – «заклад».

Отже, сьогодні Масада є не тільки національно-історичним символом витривалості і хоробрості єврейської нації, свідоцтвом її доблесті та відваги, але й найпопулярнішою туристичною пам'яткою Ізраїлю (рис.3), яка дістала назву і статус Національного парку Масада. 2001 р. фортеця була внесена ЮНЕСКО до

Рис.3 Туристи на Масаді [5]

Списку об'єктів Всесвітньої спадщини людства. Туристи можуть дістатися до неї фунікулером від однойменної станції на Мертвому морі. Для туристів у фортеці працює кафе-бар та є можливості ночівлі для організованих груп на західному боці скелі. Влітку тут пропонують світломузичне шоу, подивитись яке можливо для автотуристів, якщо під'їхати до фортеці по шосе Ейн-Геді – Ейн-Бокек. Тут спостерігається надзвичайна акустика, яка притягує музикантів з усього світу, так, 2011 р. у Масаді виступав знаменитий італійський тенор А.Бочеллі в оперній виставі. Також туристам пропонують відвідати «балкон відлуння», де голосно сказане слово повертається луною тисяч людських голосів [5]. Туристам радять купувати екскурсію по Масаді з гідом, оскільки її історія настільки заплутана, що самотійно у ній розібратися складно, а от доїхати до Масади можливо громадським транспортом з трьох точок – Мертвого моря, Єрусалиму та Тель-Авіву. Автобуси їздять регулярно, але не дуже часто. Відвідувати Масаду радять найкраще весною та на початку літа, коли сонце ще не так нещадно палить землі Ізраїлю. Також пропонують вдягати зручне взуття, оскільки доведеться багато ходити по скелястій місцевості, та прихопити з собою декілька пляшок з водою та головний убір для захисту від прямих сонячних променів.

1. Masada National Park. URL: <https://planetofhotels.com/guide/izrail/eylat/krepost-masada>
2. Шаров Б. Масада стояла насмерть // Загадки истории. Война. - № 23. – 2021. – С. 6-8.
3. «Масада – Фортеця відчайдушних». URL: <https://kino-history.net/masada-1981>
4. Масада. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
5. 14 Facts About Masada. URL: <https://www.mazadatours.com/14-facts-about-masada/>

Гонтаренко Єлизавета, Винниченко Ігор

«ХЕГЕВАЛЬД»: СТАН ТА ПРОПОЗИЦІЇ ПРОМОЦІЇ

Ставка Гімmlера неподалік Житомира наразі відома як туристський об'єкт, а в роки Другої світової війни тут розташовувався штаб одного з головних керівників нацистської Німеччини – рейхсфюрера СС, міністра внутрішніх справ, одного з організаторів Голокосту та системи концентраційних таборів. Тут почав втілюватися план «Ост» заради завоювання для німців «нового життєвого простору». [1]

На багатьох світлинах, що стосуються «Хегевальду», є зображення збереженого досі бункера, але це лише окремих елемент, бо сама ставка у роки війни була великим командним пунктом із потужною інфраструктурою. У ставці були обладнані душові кабінки, влаштовані радіостанції. Система входу в бункер мала спеціальну конфігурацію, щоб «гасити» вибухову хвилю. [2]

Рис.1. «Hegewald» на листівках 1942 року. Такими листівками агітували фольксдойче будувати нове життя на українських землях [4]

Місце для ставки обрали не випадково. Передовсім, з огляду на те, що звідси близько до ставки Гітлера «Вервольф» (побіч Вінниці), а також у Вінницькій області був штаб управління командувача повітряних сил Німеччини. Також поряд були залізнична колія та військовий аеродром.

Ставка – це не лише бункер і будинок, в якому мешкав Г.Гіммлер. Вона розташовувалася на території колишнього військового містечка, побудованого у 1930-х роках. Там були і кавалерійські підрозділи, і підрозділи, які обслуговували аеродром «Скоморохи» (тепер летовище в с.мт Озерне). ДОС (будинок офіцерського складу) використовувався – під час перебування тут рейхсміністра – для розміщення органів управління. На території Гуйви звели будинки для проживання і роботи офіцерів. У двоповерховій школі дислокувалася частина німецької адміністрації, а також школи для підготовки диверсантів. Поряд у лісі розміщувалися засоби ППО. [1].

Бути похованим на цвинтарі «Хегевальд» було надзвичайно престижно. Тепер знайдені рештки німецьких солдат перепоховують саме на цьому кладовищі – одному з восьми збірних в Україні, яким опікується Фольксбунд («Німецький союз з догляду за військовими похованнями»). [3]

Наразі на території ставки збереглися дві бетонні споруди – на відстані біля кілометра одна від одної. Одна ліворуч від траси Житомир – Бердичів (у бік с.мт Новогуйвинськ), інша – праворуч, на території військової частини, тож до вона недоступна.

Доступне – поруч із будинком, де проживав Гіммлер. Це бомбосховище наземного типу. Бетонна конструкція квадратної форми має товщину стін до 2 метрів. В середині є кімната для перебування 6-9 людей. При тодішніх засобах ураження укриття могло зберегти життя навіть при прямому влучанні снаряду.

Захисна споруда обладнана пристроями протихімічної атаки, тобто спеціальні насоси створювали позитивний тиск, щоб туди не потрапили отруйні гази. Система вентиляції була електрична і додатково оснащена запасним ручним приводом. Крім того, об'єкт мав накриття у вигляді фальш-даху, а тому згорі він здавався непримітною господарською будівлею.

Бункер відкривали та досліджували, але в середині нічого немає. Там залишилися бетонні стіни і підлога, ніші для фільтровентиляційного обладнання, а стеля вкрита протиосколковою бронею. [5]

Наразі ставку Гіммлера включають до туристських маршрутів. Один із таких розробила житомирська турагенція «Патріот». Ще один маршрут, до якого входить об'єкт, планує розвивати Станишівська ОТГ.

Наявними методами популяризації ставки «Хегевальд» є:

- проєкт «Точка на карті» пропонує віртуальну екскурсію (проте це лише кілька світлин із відповідною інформацією);
- на сайті Discover Ukraine («Мандруй Україною») є можливість замовити тур, при цьому маршрут можна створити самостійно і з допомогою модераторів сайту реалізувати подорож [12];
- документальний фільм на платформі YouTube [13];
- електронний маршрут на сайті Moovit [14];
- форум велосипедистів та вело-туристів стосовно цікавинок Житомирського краю [15];
- сторінка на Всеукраїнському порталі туристичних напрямків [16].

Інноваційні та традиційні методи популяризації, що використовуються в схожих за спеціалізацією атракціях:

- відвідування підземного комплексу «Беренхалле» (росія) під час автоекспедиції «До витоків Русі»;
- велика кількість відзнятих сюжетів, програм + документальний фільм про «Беренхалле» («Искатели. Медвежья берлога фюрера», 2014);
- написані книги (Терещенко А.С. «Хождение по катынским мифам»);
- від 2004 р. «Беренхалле» почали активно включати як об'єкт для відвідування під час екскурсій для школярів (напр., «Город русской славы» Смоленск – 2 дні / 1 ніч) [17];
- у ставці Гітлера «Wolfsschanze» («Вовче лігво», Східня Прусія) планують створення музею;
- у Берліні функціонує бункер Гітлера. Führerbunker – відомий завдяки численним екранізаціям комплекс підземних приміщень, що знаходиться під рейхсканцелярією. Саме в цьому бункері фюрер жив уповдовж останніх чотирьох місяців війни і тут він, а також Йозеф Геббельс та інші нацистські керівники наклали на себе руки, коли усвідомили, що Німеччина програє Другу світову війну.

Беручи під увагу зазначене, для ставки «Хегевальд» пропонується створити щонайменше власний сайт об'єкту, а також сторінки у соцмережах. До їхнього створення варто залучити учнівську та студентську молодь, зокрема, житомирських ЗВО. Також розробити тури, туристські маршрути та екологічні стежки, які б включали в себе відвідини атракції.

Доцільним вбачається зведення в лісі готелю/мотелю/кемпінгу, в якому, використовуючи інноваційні та смарт-технології, одним із «атрибутів» мали б бути звукові спецефекти (шуми, інсталяції нарад, покази фото- і відео-слайдів тощо) – для максимального забезпечення «ефекту присутности». Не були б зай-

вими й інтерактивні та електронні довідкові карти і атласи, мобільні застосунки.

1. «Заповідний ліс» поплічника Гітлера під Житомиром. URL: www.ukrinform.ua/rubric-regions/2889688-zapovidnij-lis-poplicnika-gitlera-pid-zitomirom.html
2. Ставка Генріха Гімmlера «Хегевальд». URL: <http://tic.zt.ua/shcho-podyvytys/istorychni-ramiatky/zhytomyrskiy-raion-istorychni/119-stavka-henrikha-himmlera-khehevald>; Ставка Гімmlера «Хегевальд» на Житомирщині, яку свого часу будували радянські військовополонені URL: <http://www.news.dks.ua/index.php/turizm/32018-stavka-gimmlera-khegevald-na-zhitomirshchini-yaku-svogo-chasu-buduvali-radyanski-vijskovopoloneni>
3. Ставка «Хегевальд» – заповідний лес остготской империи в Житомирской области. URL: <http://poisk-pro.com.ua/ru/2018/02/02/stavka-hegewald/>
4. Тайны леса Хегевальд. URL: http://wildtraveler.com.ua/static/Tajny_lesa_Xegevald.php
5. Ставка Гитлера: таинственная и жуткая достопримечательность под Винницей. URL: www.ukrinform.ru/rubric-tourism/2335432-stavka-gitlera-tainstvennaa-i-zutkaa-dostoprimecatelnost-pod-vinnicej.html
6. Музей «Волчье логово»: бывшая ставка Гитлера грозит превратиться в парк развлечений. URL: www.bbc.com/russian/features-49177064
7. Таємниці ставки Гітлера «Вервольф». URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/tayemnicu-stavku.html>
8. Засекреченный «Фюрербункер». Где прятался Гитлер во время Второй мировой войны. URL: https://baltnews.lt/vilnius_news/20190116/1018749727/Hitler-bunker-voina.html
9. Адлергорст. URL: <https://mapio.net/wiki/Q571510-uk/>
10. Главная ставка Гитлера. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Главная_ставка_Гитлера
11. Мандруй Україною. URL: <https://discover.ua/>
12. Бункер в с. Гуйва. URL: www.youtube.com/watch?v=-V5a5mFzx5E
13. Річка Гуйва. URL: https://moovitapp.com/index/uk/річка_Гуйва
14. Веложитомир. URL: <https://velo.zt.ua/viewtopic.p6hp?t=3672&start=20>
15. Ставка Генріха Гімmlера. «Хегевальд». URL: www.agov.com.ua/location-single.php?region_id=5&id_location=23769
16. Тайны штаба «Беренхалле». URL: www.smolensk-travel.ru/ekskursii/ekskursii-po-smolensku/tajny-shtaba-berenhalle/
17. Ставка Гитлера "Волчье логово" будет отреставрирована. URL: www.dw.com/ru/ставка_гитлера_волчье_логово_будет_отреставрирована/a-48577956

Споденець Ірина

ДОПОВНЕНА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК ПЕРСПЕКТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ РОЗКРИТТЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ

Різноманіття фортифікаційних споруд України завжди приваблювало увагу туристів. Однак стрімкий розвиток цифрових технологій, глобалізація інформаційного простору та процес масової діджиталізації суттєво вплинули на запити споживачів туристичного продукту. Сучасний турист очікує не тільки на власні очі побачити унікальну фортифікаційну спадщину, у нетрадиційній та

цікавій формі ознайомитися з інформаційною складовою об'єкта, а ще й отримати певне враження – «зануритися у минуле». Стану повного або часткового занурення можна досягнути за умови використання сучасних імерсивних технологій. Однією з найперспективніших імерсивних технологій репрезентації великомасштабних об'єктів культурної спадщини вважається технологія доповненої реальності (AR). Проте, проблема використання AR-технології у процесі актуалізації фортифікаційної спадщини України є новою і малодослідженою.

Наразі технологія AR є своєрідним трендом, який знаходиться на стадії зростання. Ще у 2013 р. зарубіжні вчені зафіксували шалену швидкість розповсюдження AR-технології й спрогнозували, що саме вона у найближчому майбутньому виявиться домінуючою та перетвориться на феномен цього століття [1]. На відміну від технології віртуальної реальності (VR) технологія AR дозволяє розробникам додавати віртуальні об'єкти у реальне середовище. Спрощено, AR – це нашарування віртуальної інформації на існуючу реальність. Тобто, не змінюючи фактичну реальність, користувач отримує додаткову оцифровану інформацію у вигляді тексту, зображення, відео, звуку. Вищезгадана технологія здатна передавати інформативну складову туристичного об'єкту у більш цікавій, зручній та пізнавальній формі.

На сучасному туристичному ринку України існують усі передумови для активного розвитку вищезгаданої технології. Щоб досягнути ефекту AR потрібні лише смартфон/планшет та завантаження додатку AR. Камера смартфона зафіксує реальне навколишнє середовище, а програмне забезпечення або додаток спроектують створені комп'ютером об'єкти [2, С. 188 – 189] Саме тому технологію доповненої реальності фахівці вважають потенційним інструментом отримання конкурентної переваги на туристичному ринку [3, С. 96].

Одним із пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної туристичної індустрії, без сумніву, є фортифікаційний туризм. Зазначимо, що небагато країн Європи мають таку різноманітну й цікаву для сфери туризму фортифікаційну спадщину, як Україна. Велика кількість градусів – городів, замків, фортець, оборонних монастирів, міст-твердинь розпорошена по території всієї країни [4, С. 13-17]. Розроблена доктором історичних наук О. Мацюком класифікація оборонних споруд України виглядає наступним чином: міста-фортеці; замки; оборонні монастирі; церкви, костели, синагоги; військові укріплення; сторожові вежі; оборонні дзвіниці [5].

Однак, підвищення туристичного потенціалу вищезгаданих об'єктів й створення додаткової привабливості для туристичної індустрії потребує залучення сучасних технологій. При цьому технології повинні враховувати індивідуальні особливості кожного виду споруди, оскільки кожен з об'єктів має свою

специфіку, унікальну історію та ще багато інших факторів, що безпосередньо вплинули на їх збереженість й сучасний зовнішній вигляд. Варто зазначити, що у сфері історико-культурного туризму саме великомасштабні нерухомі об'єкти культурної спадщини вважаються найскладнішими в плані візуальної репрезентації.

Для фахівців, що працюють з фортифікаційними туристичними ресурсами, вирішення проблеми вбачається саме в активному використанні технології AR, яка дозволяє знайти безліч вдалих рішень для візуалізації додаткової інформації як на популярному, так і науково-просвітницькому рівнях. Особливість, а в даному випадку й перевага технології AR – можливість створення умов для перенесення в минуле шляхом нашарування віртуальних елементів на реальні, унікальні об'єкти фортифікації. Об'єднання різних середовищ, тобто додавання в реальну дійсність (RR) елементів віртуальної (VR), змодельованої реальності створює імерсивне середовище взаємодії реальних і віртуальних об'єктів, надає змогу одночасно ознайомитися як з фортифікаційною спадщиною, так і отримати візуалізовану інформацію. Зануренню в інше історичне середовище сприятиме й супровід відтвореними за допомогою аудіододатку звуками битви, топіту коней, галасом натовпу. Технологія AR допоможе також контекстуалізувати історію фортифікаційних споруд. Відтворення історичних сцен, нашарованих на реальні, сучасні об'єкти спадщини суттєво заохочуватимуть потенційних туристів.

Зацікавить туристів, наприклад, і графічний каталог концепцій фортифікаційної споруди у форматі «було – стало», що дозволить зануритися у минуле. Як відомо, далеко не на кожному об'єкті фортифікаційної спадщини вдається здійснити реставраційні роботи і не завжди у цьому є сенс. Саме у випадку неможливості фізичного відновлення доречною вбачається цифрова реконструкція. За допомогою комп'ютерного моделювання можна відтворити певні елементи споруди, фрагменти оздоблення, надати уявлення про те, як споруда вписувалася в ландшафт та ін. Так, наприклад, на більшості фортифікаційних об'єктів інформація про частково зруйновані/втрачені конструктивні елементи надається вербально або ж за допомогою розташованих поруч табличок з ілюстраціями їх первісного вигляду. Однак така форма надання інформації не відповідає запитам сучасного туриста. Саме інноваційна технологія AR шляхом наведення камери, наприклад, на залишки вежі фортеці допоможе побачити архівне зображення поверх сучасного об'єкту. Мобільний додаток також дозволяє отримати візуалізовану інформацію на екрані свого девайсу щодо первісного внутрішнього оздоблення, побуту, подій, простежити, як туристичний об'єкт змінювався з часом та багато іншого. Посилити емоційну складову подорожі в

іншу історичну епоху доречно анімованими віртуальними оповідачами. Тобто, відбуватиметься ретрансляція минулого у вигляді наочного фактажу. Це сприятиме ще й перетворенню ресурсів конкретної фортифікаційної споруди з потенційних в актуальні. До того ж і вартість таких технологій з кожним роком стає все доступнішою, оскільки стрімко вдосконалюються й модернізуються мобільні додатки AR. Вони стають зручнішими у використанні. Зростає й кількість фахівців у цій сфері.

Отже, якісно новий рівень надання додаткової інформації та підсилення її емоційної складової за допомогою застосування технології доповненої реальності уможливорює формування на об'єктах фортифікаційної спадщини привабливого, інформативно насиченого імерсивного середовища, що у свою чергу сприятиме підвищенню туристичного потенціалу фортифікаційних споруд та позитивно вплине на туристичну дестинацію різних регіонів України.

1. *Havens J.* The Impending Social Consequences of Augmented Reality. URL: <http://mashable.com/2013/02/08/augmented-reality-future> (дата звернення: 10. 09. 2022).
2. *Козловський Є. В.* Особливості використання технології доповненої реальності у сфері туризму. *Культурологічна думка.* 2017. № 12. С. 188–189. URL: www.culturology.academy/wpcontent/uploads/KD12_Kozlovskiy.pdf (дата звернення: 24.09.2022).
3. *Ростовцев С.* Доповнена реальність як конкурентна перевага у туристичному бізнесі. *Економіка та підприємництво.* 2019. № 1 (106). С. 95–100. URL: www.econom.stateandregions.zp.ua/journal/2019/1_2019/16.pdf (дата звернення: 15.09.2022).
4. *Пламєницька О. А.* Фортеці й замки в Україні. *Пам'ятки України.* 1996. № 2. С. 13–17.
5. *Мацюк О.* Замки і фортеці західної України. 2-ге вид. – Львів: Центр Європи, 2005. – 200 с.

Парацій Володимир

ЗАВАЛІВСЬКИЙ ЗАМОК: ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ФОРМА ВІДРОДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ВТРАЧЕНИЙ АРХІТЕКТУРНИЙ ОБ'ЄКТ

На думку знаних французьких істориків: «Факти минулого пізнаємо тільки на підставі слідів, які після них збережені» [13, s. 68]. Дуже показовими джерелами (зокрема – візуальними) цього минулого є замкові комплекси – свого часу реальні свідки й безпосередні учасники історичних подій, а нині збережені (дуже часто) у вигляді руїн. І вони були доволі чисельними свідками й учасниками; як підрахувала Е. Горнова, з 79 міських населених пунктів Галицької землі 43 міста мали замки [11, s. 321]. Адже перед нами територіально обмежений регіон, складна й трагічна історична доля якого спричинила до появи тут у XVI – XVII ст. великої кількості оборонних центрів. Також беззаперечною вже є інтерпретація окремими українськими та польськими дослідниками

річкових мереж лівого берега Дністра, зокрема Золотої Липи, в якості локальних зон спорудження укріплень проти турецьких нападів і татарських набігів XV – XVII ст. [4, с. 95-96; 15, с. 388].

Але існує категорія історичних замків, які втратили до сьогодення навіть видимі сліди свого існування. І лише історичні документи та народна пам'ять є інформативною базою про їх історичну долю. Причини зникнення з поля зору для кожної такої пам'ятки є індивідуальними; хоч, в основі кожної, закладені два фактори: воєнні руйнації та людська байдужість. Такої долі, вважаємо, вони не заслуговує. Проблема ця – вічна.

І одним з таких візуально втрачених, але історично динамічних пам'яток житлово-оборонної архітектури, є замок у с. Завалів (Тернопільської обл.), який вже був для нас об'єктом довідкових і перших дослідницьких акцентів [5, с. 233-234; 6, с. 437-442].

Перша історична згадка про Завалів датується 1465 роком (хоч місцевість відома з києво-руських часів). Це було вже доволі значне поселення, що знаходилося у власності родини Бучацьких. У 1611 р. населений пункт сприймається вже як містечко з усіма відповідними для цього господарсько-адміністративними елементами: ринковою площею, ратушею [7, с. 114-123].

Замок у Завалові збудовано представниками родини Маковецьких у перших роках XVII ст. Александр Чоловський вважав його одним з найкращих і найчарівніших замків Галицької Русі (хоч подібне твердження має швидше голослівне, адже кожен із замків – це власний неповторний шедевр). Та в місцевих воєнних зіткненнях він «не відіграв однак важливої ролі».

Повна руйнація твердині в квітні 1675 р. представлена як «кривава катастрофа». Хоч комендант замку Петро Маковецький власне сам здав його турецькому війську Ібрагіма Шишмана, який наказав спалити цю житлово-оборонну споруду. Жителів, зокрема й родину Маковецьких, було взято в полон [9, с. 123; 10, с. 124].

Ібрагім Шишман змусив колишнього власника Завалівського замку Петра Маковецького, взятого в неволю, звернутися з листом про капітуляцію до коменданта Тербовлянської твердині Яна Самуеля Грановського. На що останній відповів відмовою, звертаючись до П. Маковецького як до зрадника [12, с. 141-142].

Відбудований з ініціативи кн. Станіслава Яблоновського – великого коронного гетьмана, каштеляна краківського, «військового товариша» та приятеля польського короля Яна III Собеського – новий замок перетворюється на своєрідний плацдарм для гетьманських антитурецьких походів [9, с. 123; 10, с. 124], «становив важливу підставу» для його військових рушень». Часто перебував у

замку син Станіслава Яблоновського Йозеф Александр – знаний, перш за все, як учений [18, s. 711; 16, s. 62].

Та упродовж XVIII ст. його обороноздатна функція занепадає через суттєве зменшення зовнішньої небезпеки. Син і внук великого коронного гетьмана часто бували в замку, який «по-панському був впорядкований», зокрема – оздоблений високоякісними живописними розписами, тут формується галерея родових портретів [9, s. 123; 10, s. 124; 8, s. 84.].

З 1757 р. замок переходить у власність від спадкоємців Станіслава Яблоновського до родини Груїв (внучка Йозефа Александра Яблоновського Теофіла продала загалом навколишні землі Йозефу Грую Котельницькому). А в 1847 р. його викупляє Клеменцій Рачинський, який посилює палацовий екстер'єрний та інтер'єрний естетичний фон [18, s. 711; 10, s. 124-125].

А в 1892 році замок вивчає відомий львівський історик архітектури та консерватор пам'яток старовини Александр Чоловський. Адже пам'ятка, як зазначає сам дослідник, «до цього часу описана ще не була» [9, s. 123]. Тому, уявимо собі її вигляд через призму опису дослідника: «Замок в загальних обрисах збережений і до цього часу заселений, знаходиться на значному підвищенні на захід від містечка... Представляв він собою обширну на три крила в два поверхи висотою споруду, збудовану з каміння і цегли у формі букви U. Наріжні стіни з півночі і південного сходу замикають округлі (чи п'ятикутні) дещо вищі й винесені назовні башти, добре збережені та для житлових помешкань пристосовані. Третя подібна башта, яка також винесена наперед, знаходиться при фасаді північного крила. Фасад південного крила замикає каплиця замкова, утримувана до цього часу в порядку... Вхідна брама з сходовою кліткою знаходиться в середині головного крила, масивнішого за бокові. Інтер'єр замку представляє собою чередування менших приміщень і великих залів. На першому поверсі було 12 склепінчастих приміщень, а на другому 10 та одна велика зала». Вона прикрашалася живописним розписом, що представляв батальну сцену з участю Станіслава Яблоновського. Наприкінці згаданого століття його знищено (пояснення цьому в автора відсутні). Під замком глибокі пивниці. Чотирикутну площадку навколо замку оточували вали і рови, «з яких зараз залишилися лише слабкі сліди» [9, s. 122].

Цей опис тривалий час був єдиним професійним і залишався «еталонним» для тогочасних довідникових видань [Для прикладу: 17, s. 485].

А про стан Завалівського замку на перше десятиліття XX ст. згадує автор методично досконаліх і надзвичайно пізнавальних туристичних путівників по Мечислав Орловіч, який описує його як добре збережену та заселену споруду;

як двохповерховий будинок з трьома баштами і каплицею, зведений в XVII ст., знищений у 1675 р. і «потім знову відбудований» [14, s. 127].

Рис. 1. Завалівський замок на початку XX століття
(світлина з відкритих джерел)

До Першої світової війни в замку зберігалася велика бібліотека, архів, іконографічна та живописна (зокрема й портретна) колекція, мистецькі цінності, зібрані його тогочасним власником Александром Рачинським, внуком Клеменція. Але з 1915 р. комплекс тривалий час знаходиться в зоні бойових дій і, як результат цього, отримує перші руйнації, переживає перші розграбування. А відступаючи у 1917 р. російські війська підпалили нещодавно перед тим реставрований замок, «остаточно довівши цю прекрасну пам'ятку до стану руїни» [10, s. 125; 16, s. 67].

Та надії на його відновлення все ж залишалися. Підтвердженням цьому – лист власника А. Рачинського від 17 жовтня 1928 р. про стан замку та спробу ліквідації пошкоджень. Документ зберігається у Державному архіві Львівської області; текст подаємо у перекладі на українську та в публікації О. Бойко й В. Слободяна [1, с. 450-451]: «Від замку залишилися лише внутрішні мури, які, щоби запобігти дальшому руйнуванню, треба покрити дахами, що вимагало би таких великих коштів, що не зможемо через знищення цілого маєтку приступити до ремонту. Добрих бажань мені не бракує. 1910 року на підставі проектів архітектора проф. Т. Тальовського і архітектора Т. Мокловського розпочав перебудову даху і веранди, роботи які виконав інж. Мокловський, зараз полковник і шеф фортифікації у Вільнюсі. Ті роботи закінчилися 1914 року перед самою війною. Замок отримав новий дах, вкритий дахівкою, спеціально з цією

метою випаленою за кордоном, а башти покрили міддю. Росіяни в 1915 році вивезли все обладнання замку і знищили бібліотеку разом з архівом, а австрійські війська збомбардували замок. Не зламаний тим, в 1916 році наново приступив до реконструкції даху, а, власне кажучи, в той спосіб перебрав дахівку і покрив нею фронтовий дах, а бляхою тильний. У 1917 році російське військо, відступаючи, спалило цілий замок так, що залишилися тільки деякі мури. 1921 року архітектор Тадей Мокловський виконав (третій раз) проект відбудови замку, але з 60 господарських будинків залишився тільки один, та й той сильно пошкоджений. Перед реставрацією мусів конче відбудувати господарські будівлі, а коли вже мав розпочати відбудову замку, змінилася конюктура і виконання того проекту стало неможливим. Залишаюся кожної хвилини готовий запропонувати Відділу культури і Мистецтва плани або фотографії замку та обговорити справу його відбудови. На мою думку, бажано було би перед тим натурно обстежити стан замку делегатом Відділу».

До Завалова було делеговано консерватора пам'яток Й. Піонтровського. На жаль, практичні заходи щодо відновлення замку нам не відомі.

У характеристиці статистичного, економічного, суспільно-політичного стану Підгаєцького староства та географічного місцерозташування повіту, представленого до Тернопільського воєводського управління першого грудня 1929 року, окремо згадується (як пам'ятка, що заслуговує на увагу) Завалівський замок: «...Завалів, старе поселення, знане з XV ст. як власність Бучацьких. Донедавна тут був прекрасний замок, збудований в XVII ст., по якому залишилися одні руїни внаслідок світової війни» [2, арк. 6].

Правда, фіксуючи стан руйнації пам'яток архітектури Тернопільського воєводства в період відносно недавніх воєнних дій, проф. Й. Піонтровський зазначає, що Завалівський «замок Маковецьких, зведений у XVII ст. і перед війною заселений, дуже сильно знищений, але має бути відновлений» [19, с. 445]. Отже, якісь ідеї були, та й перспективи на майбутнє окреслювалися.

Але цього не сталося. Подальші ідеї відтворення замку не мали свого практичного втілення, тому до сьогодні пам'ятку остаточно знівельовано на місцевості. І, як зафіксовано в місцевій пресі за 1965 р., «тепер тільки громаддя каменю нагадує про його існування» [3, с. 4]. Його вже не відновиш і не використаєш. Тому пам'ятка залишиться свідком і носієм історичної епохи лише у збережених описах, світлинах, дослідницьких (історичних, архітектурно-археологічних) реконструкціях, людській уяві.

1. *Бойко О., Слободян В.* Замок у Завалові на Підгаєччині в історичних джерелах // Підгайці та Підгаєччина. Науково-краєзнавчий збірник / Упорядник С. Колодницький. – Тернопіль, 2012.

2. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 231. – Оп. 4. – Спр. 1253.

3. Завалів // Нове життя. Бережани. – 1965, 25 лютого.
4. *Паньків Б.* Міста і містечка Галицької землі // Жовтень. Літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал Спілки письменників України. – Львів, 1982. - № 9.
5. *Парацій В.* Завалівський замок // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 томах. – Тернопіль, 2010. Т. 4 (додатковий).
6. *Парацій В.* Замок у Завалові // Підгайці та Підгаєччина. Науково-краєзнавчий збірник / Упорядник С. Колодницький. – Тернопіль, 2012.
7. Підгаєцька земля. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1980.
8. *Betlej A.* Nagrobek Jablonowskich w kosciole jezuitow we Lwowie // Folio historiae artium. Seria nowa. Krakow, 2007. Т. 11.
9. *Czolowski A.* Dawne zamki i twierdze na Rusi galickiej//Teka konserwatorska. Łwow, 1892.
10. *Czolowski A., Janusz B.* Przeszłość i zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. Tarnopol, 1926.
11. *Hornowa E.* Stosunki ekonomiczno-społeczni w miastach ziemi Halickiej w latach 1596-1648. Opole, 1963.
12. *Komplikowicz B.* Obrona Trembowli r.1675//Kresy wschodnie Rzeczypospolitej. Lwow, br.
13. *Langlois Ch., Seignobos Ch.* Wstep do badan historycznych. Lwow, 1897.
14. *Orlowicz M.* Pustrowany przewodnik po Galicyi. Lwow, 1914.
15. *Polskie tradycje wojskowe*/Pod redakcja J. Sikorskiego. Warszawa, 1990. Т. 1.
16. *Przewodnik po wojewodztwie Tarnopolskiem.* Tarnopol, 1928.
17. *Słownik geograficzny Krolewstwa Polskiego i innych krajow slowianskich.* Warszawa, 1895. Т. 14.
18. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym, opisana przez M. Balinskiego i T. Lipinskiego.* Warszawa, 1845. Т. 2. Cz. 2.
19. *Wojewodztwo Tarnopolskie.* Tarnopol, 1931.

Мітькевич Оксана, Смирнов Ігор

ЛИСОГІРСЬКИЙ ФОРТ (КИЇВ) ЯК РЕСУРС ДЛЯ РОЗВИТКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ (АКТУАЛЬНІСТЬ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ)

Як тільки люди почали воювати один з одним, вони почали будувати укріплення, щоб було де сховатися від ворога. Шлях від простих частоколів і земляних валів до лицарських замків зайняв понад 1 тис. рр. За цей час були застосовані сотні інженерних рішень та прийомів. Дерев'яні стіни замінювались кам'яними мурами, примітивні вишки для стрільців – потужними баштами. Не відставали і військові технології штурмів: у міру того, як в Європі формувався лицарський прошарок, замки все більше і більше ставали не тільки функціональними укріпленнями, але й символом високого статусу своїх володарів. З X ст. в усій Європі почалося т.зв. «озамкування». І аж до пізнього Середньовіччя продовжували з'являтися ці величні споруди, які одночасно і захищали, і прикрашали ту землю, на якій їх зводили. Потім часи змінилися, вимоги до укріплень стали зовсім іншими, і замки у своїй більшості набули статус

пам'яток минулого, цікавих тільки для туристів. Пізніше розвиток фортифікаційної архітектури міцно змінився під впливом розвитку артилерії: щоб замки могли протистояти обстрілу з гармат, їм слід було модернізуватися. Одним із засобів модернізації став новий тип оборонних укріплень – форт. У XVII ст. так називали окремо розміщене невелике укріплення, функцією якого була охорона мостів, важливих доріг та перехресть. З кінця XVIII – початку XIX ст. надійшов час спорудження фортових фортець, коли фортечні мури та винесені за її лінію форти створювали єдину оборонну систему. Творцем такої системи вважається французький військовий інженер Марк Рене де Монталамбер [1]. Форти вірно служили аж до Першої світової війни, після якої їх оборонне значення зменшилося. Але по всій Європі до цього часу стоять прекрасні пам'ятники мистецтву фортифікації минулого. Фахівці-історики склали перелік 10 знаменитих фортів світу [1], до якого увійшли Ларнакський форт (Кіпр), форт Дуомон (Франція), форт Галле (Шрі-Ланка), форт Червоний (Індія), форт Бойярд (Франція), форт Ебен-Емаль (Бельгія), форт «Батарей №35» (Крим, Україна), форт №5 «Король Фрідріх Вільгельм III» (Німеччина). До цієї десятки, за нашою думкою, слід додати Лисогірський форт у Києві (Україна). Автори опублікували тези, присвячені ментально-психологічним аспектам містичного туризму (на прикладі Лисої гори в Києві) в матеріалах міжнародної науково-практичної конференції «Психологія та туризм», яка відбулася на кафедрі країнознавства та туризму географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 27 травня 2022 р. [2]. Але туристично-ресурсний потенціал Лисої гори далеко не вичерпується містично-психологічним аспектом, адже у другій половині XIX ст. на цьому стратегічному узвишші збудували потужні фортифікаційні споруди, які мали захищати місто від нападу ворогів із заходу і півдня. Форт був складною системою бастіонів, рavelінів, люнетів, ретраншементу тощо. Земляні вали мали висоту 10-12 м і їх наскрізь прорізали патерни – тунелі довжиною до 40 м, викладені цеглою і закриті з обох сторін решітками.

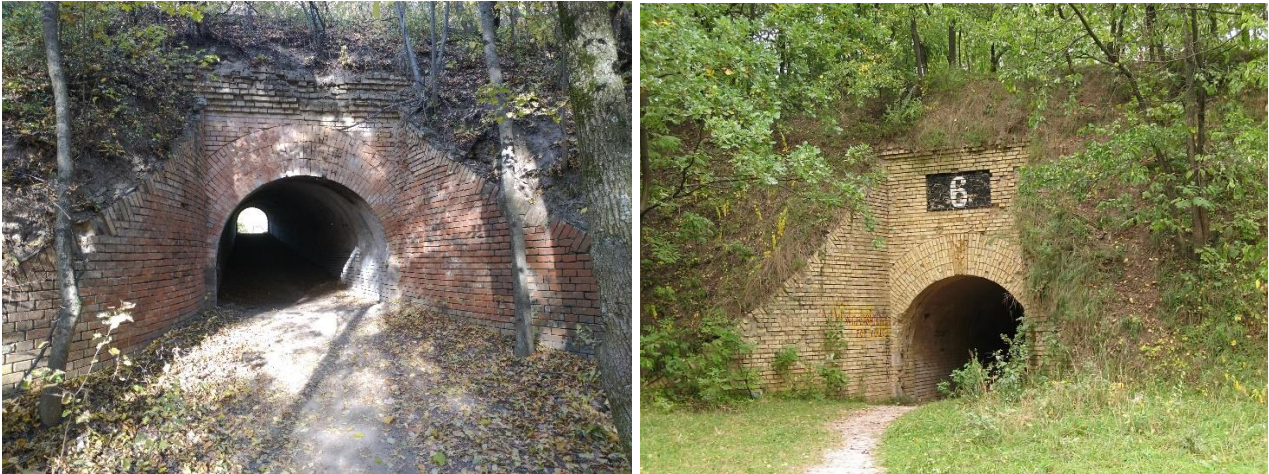

Рис. 1. Патерни Лисогірського форту (авторські світлини)

У підмурівках розташували величезні резервуари з водою, які у разі нападу ворога мали затопити форт разом із нападниками. План фортеці тримався в суворій таємниці. Кожному, хто мав спокусу передати інформацію супротивнику загрозувало заслання до Сибіру або ж розстріл. Поруч із фортецею побудували казарми для інженерних частин, у яких могли перебувати кілька тисяч солдатів. Будівлю зводили з розрахунком на використання важкої артилерії. На території форту були розташовані арсенал, порохові погреби, магазини, казарми, будинки військового відомства – тобто це було досить значне військове містечко [3]. 1897 р. Лисогірський форт отримав статус «фортеця-склад III розряду» і тут зберігали піроксилін – сильну вибухову речовину. Жителі Києва навіть не здогадувалися, що весь цей час жили реально «на пороховій діжці». Саме на цих артилерійських складах влітку 1918 р., за часів гетьманської влади в Києві і в Україні, відбувся великий вибух, який був настільки потужним, що зруйнував частину Печерська, а вибуховою хвилею були вибиті шибки будинків аж до Університету Св. Володимира. Згодом склади були вивезені, а підземні споруди підірвані. «Звук пройшов втретє, і так, що почало з громом обвалюватися в печерських будинках скло, і ґрунт заворушився під ногами. Невдовзі дізналися, звідки прийшов звук. Він з'явився з Лисої Гори за містом, над самим Дніпром» - так описував цю подію Михайло Булгаков у творі «Біла гвардія». Пізніше він згадає Лису Гору в іншому своєму романі «Майстер та Маргарита», описуючи смерть Ієшуа [3]. Був час, коли частина території Лисої гори була місцем страти злочинців – їх вішали, звідси пішла назва «Мертвецька роща». Державних злочинців доставляли темної ночі в арештантській кареті (на яку можна подивитися нині в музеї «Косий капонір»). Смертників загалом було понад 200. Вбитих позбавляли права на християнське поховання, тому кат просто закопував тіла повішених недалеко від шибениці без жодних пам'яток про людину. За словами гідя туристичної компанії «Soul Travel», яка займається ор-

ганізацією екскурсій для туристів на Лису гору, археологи знаходили навіть тіла без голів із мідними списами у спині. На Лисій горі було страчено й Дмитра Богрова – вбивцю прем'єра Столипіна у 1911 р. Деякі відвідувачі Лисої гори зізнавалися, що бачили силует чоловіка у військовій формі, який з'являвся на місці, де були встановлені шибениці. Легенди кажуть, що це Дмитро Богров блукає місцем своєї загибелі. З того часу Лиса гора вважається місцем «поселення» нечистої сили – бо там було дуже багато жорстоких вбивств. У роки Другої світової війни тут була розміщена німецька база з ремонту танків, яка стала свого роду рекордсменом за кількістю солдатів, що зійшли з глузду і закінчили життя самогубством. Дослідники, що працювали з архівними документами тих часів, часто стикалися з рапортами солдатів, які описували зустрічі з «незрозумілими явищами». Наймістичнішим вважають патерн №2, тому що біля його входу відбуваються дивні речі: відмовляє техніка, помітні дивні образи, чути голоси та багато іншого. Біля цього патерну хтось написав на стіні слово «Пекло» та стрілкою вказав до входу. Після війни на горі розмістили ракетну частину та встановили т.зв. «глушники», які можна побачити й зараз. Ще у 1982 р. до 1500 річчя м. Києва Лиса гора була оголошена природним ландшафтним парком (рис.2).

Рис.2. Пам'ятний камінь з написом про оголошення Лисої гори природним ландшафтним парком (авторська світлина)

Пізніше, у 1990-х рр., після закриття військових об'єктів, вона перетворилася на місце для містичних дійств: на горі з'явилося Святovidове капище, яке приваблює до себе сучасних язичників і звичайних туристів. Гід наголошує, що попри всю кров, що тут була пролита, Лиса гора залишається місцем сили: тут

люди бачать світ по-іншому, відчувають силу природи через вібрації та відповідають собі на найголовніші питання. Перед тим, як завітати у гості до Лисої гори, треба обов'язково привітатися з нею, вшанувати пам'ять предків й пригостити смаколиками жителів гори. Тоді гора допоможе вам відчутти вам надзвичайний прилив сил та оновитися. Наостанок, загадайте бажання, яке Лиса гора допоможе здійснити та не забудьте подякувати їй за гостинність. Розказують, що у 1990-ті рр. коли збройне протистояння між Тибетом та Китаєм загострилося, далай-лама Тибету прислав на Лису гору буддійських монахів, щоб вони молили тут вищі сили про припинення війни. Монахи старанно молились, і несподівано, на третій день їхньої молитви, на 93 році життя раптово помер китайський лідер Ден Сяопін, тобто молитви на Лисій горі змогли попередити війну [3]. Вважаємо, що непогано було б використати цей миротворчий потенціал Лисогірського форту та самої гори у сучасних умовах російського вторгнення в Україну, щоб посприяти нашій перемозі шляхом відповідного впливу на лідерів країни-агресора. Для цього пропонуємо на місці туристичного інфраструктурного вакууму, яким нині є Лиса гора, започаткувати музей, який так і назвати: «Музей Лисої гори». А в ньому, крім спеціалізованих експозицій історичного, воєнного та містичного напрямків, передбачити суспільний простір, де можна було б представити «Віртуальний музей пам'яті війни». Такий проєкт розробляється Управлінням туризму Київської обласної військової адміністрації у 3D форматі, де відвідувачі туристичного порталу «Мандруй Київщиною» можуть потрапити до жахливої реальності, яку принесла російська агресія в Ірпінь, Бучу, Гостомель, Горенку, Бородянку та інші міста та села Київщини. Також Управління туризму Київської ОВА в ході співпраці з проєктом «Війна впритул» за допомогою 360⁰ панорам та відео з дрону продовжують оцифровувати руйнівні наслідки окупації, зокрема, портал «Мандруй Київщиною» вже відвідало сотні тисяч користувачів зі всього світу; VR-музей поповнився новими локаціями, які були знищені рашистськими злочинцями, зокрема це Іванківський районний історико-красознавчий музей, а у Великій Димерці - будівля на вул. Тараса Шевченка та завод Соса-Cola. Огляд цих та інших місць пам'яті війни вже доступний в інтернеті за посиланням [4].

1. 10 знаменитих фортів // Загадки історії. Війна. – 2021. - №9. – С. 24.
2. Смирнов І., Мітькевич О. Ментально-психологічні аспекти містичного туризму (на прикладі Лисої гори в Києві) // Психологія та туризм: Матеріали міжн. наук.-практ. конф. – К.: ТОВ «Геопринт», 2022. – С. 42-47.
3. КиївщинаТочкаОпору. UR: <https://kivregiontours.gov.ua/war#museum>

ФОРТИФІКАЦІЇ ЛЬВІВЩИНИ В ТУРИЗМІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ЇХНЬОГО ВИРІШЕННЯ

На території Львівської області споруди оборонного типу зводили як для захисту від ворожих нападів, так і для охорони феодалів і магнатів від народних повстань і частих нападів сусідів. Основним завдання міста було забезпечення власних городян. Для цього воно повинно не лише бути справді надійним, але і самим зовнішнім виглядом вселяти довіру захисникам і страх ворогам. Так у тісному взаємозв'язку функціональних, релігійних і художніх елементів складався архітектурний образ давньоруського міста

Замки Львівщини є основними туристськими принадами області. Їхня вишукана архітектура, містична історія і мальовничі навколишні краєвиди завжди приваблювали людей. Найбільш відвідуваними є Олеський, Підгорецький та Золочівський. «Золота підкова» – найприбутковіший комерційний маршрут замками України, що був створений з ініціативи Б.Возницького для популяризації замкової спадщини Галичини. Наразі він пропонується усіма львівськими турфірмами. Цей тур зі Львова передбачає одноденну кільцеву мандрівку до зазначених оборонних споруд краю. Деякі туристські фірми, окрім цих локацій, пропонують також відвідування Свірзького, Старосільського замків, а також Високого замку у Львові. Назву екскурсія отримала через розташування фортець дугою, що схожа на підкову. [1; 2]

Однієї з туристських візитівок України є Олеський замок. Скромний за розмірами, він має значну архітектурну та історичну цінність. 1629 р. тут народився майбутній король Польщі Ян III Собеський, за часів правління якого замок отримав статус королівської резиденції. Поза те, тут також провів дитинство гетьман Богдан Хмельницький. Коли Галичина була приєднана до СРСР, у замку організували табір польських військовополонених, у роки Другої світової війни тут розміщувалися військові склади [3, с. 32-33; 4, с. 28-31].

Підгорецький замок вважається перлиною європейської архітектури, адже він посідає місце одного з кращих зразків «італійських парків», який є найкрасивішим та єдиним парком в Україні такого типу. Завдяки поєднанню ренесансного палацу з бастіонними укріпленнями його часто називають «українським Версалем». Замок було збудовано протягом 1635–1640 років під орудою архітекта Андреа дель Аква. Підгорецький замок є одним із найкращих в Європі зразків поєднання ренесансного палацу з бастіонними укріпленнями. Його гостями були польські королі Владислав IV, Ян III Собеський, цар Авст-

ро-Угорщини Франц-Йосиф I та кайзер Німеччини Вільгельм. [3, с. 28-29; 5, с. 30-31; 6; 7; 8]

Золочівський замок – одна з найвизначніших пам'яток оборонної архітектури Галичини – складається з двох основних частин: Великого та Китайського палаців. Китайський Палац є єдиним в Україні взірцем східної архітектури. Наразі там працює музей, в якому експонуються пам'ятки східної культури, у тому – японська графіка і східні тканини, фрагменти єгипетських саркофагів і мумія сокола, також там представлені твори мистецтва Туреччини, Індії, Єгипту, Індонезії та ін.

Великою популярністю у відвідувачів Золочівського замку користуються камені, які були перевезені з с.Новосілки (Золочівська міська громада). На одному викарбувані літери невідомої мови, що дотепер є загадкою для вчених. Другий камінь цікавий тим, що на ньому є вищерблене переплетення з двох вінків: один – тернистий, другий – квітковий, а в самому переплетенні є невеликий отвір. Цей камінь в народі називають «камінь бажань».

Іншими, але менш популярними, замками є: Свірзький (вважається найромантичнішим на Львівщині) та Старосільський (чи не найбільший за площею у Галичині – понад 2 га). Кінцевим пунктом «Золотої підкови Львівщини» є саме місто-музей Львів. За кількістю історико-архітектурних пам'яток воно не має аналогів в державі, а історичний центр («Старе місто») в 1998 р. внесено до реєстру Світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Загалом сьогодні тут налічується 35 оборонних споруд: Високий замок (руїни), Низький замок (залишки руїн, фундаменти стін «підземного» Львова), Міський арсенал (1554-1556 рр.), Королівський арсенал (1630-1639 рр.), арсенал Синявських (1639 р.), Цитадель (1830 р.), Онуфріївський монастир-фортеця і церква XVI–XIX ст., Вежа Корнякта (1572–1629 рр.), Вежа кафедрального костелу (1360–1481 рр.) та ін. [9]

Не всім оборонним спорудам Львівщини щастить бути популярними туристськими об'єктами (та й замкові споруди «Золотої підкови» потребують здійснення реставраційних робіт). Більшість знаходяться у занедбаному стані, часто погано охороняються, що стає причиною руйнування і зникнення цих унікальних об'єктів.

Проаналізувавши ті заходи програм розвитку туризму області, які стосуються предмету дослідження, заважимо, що більшість із них є застарілими та не- або ж малоефективними. Зазначимо, що згідно досліджень Інституту регіональної економіки НАЛУ, історико-культурні пам'ятки, що входять і можуть увійти до складу туристських ресурсів, необхідно розглядати не просто як окремі об'єкти з певною історичною або культурною цінністю, а як поєднання відповідних видів ІКТР (історико-культурні туристичні ресурси), що мають висо-

ку атрактивність, можуть відігравати важливу роль у формуванні світогляду народу і в сукупності формувати історико-культурний туристський потенціал поселення, місцевості, регіону [9].

Як позитивний досвід завважимо здійснення (уповдовж 1 січня 2014 р. – 31 грудня 2015 р.) парасолькового проєкту «Спільна промоція туристичних можливостей та культурно-історичної спадщини Львівської області, Підкарпатського і Люблінського воєводств», який в 2012 р. ініціювала та підготувала Львівська асоціація розвитку туризму (ЛАРТ). Його метою було поліпшення культурного, соціально-економічного, інвестиційного клімату транскордонного регіону України та Республіки Польща завдяки розвитку в'їзного і внутрішнього туризму. [10]

Загальновідомо, що туристсько-рекреаційна царина не може ефективно розвиватися без сучасної промоції її потенціалу. Тож належну увагу має бути приділено її ефективним формам та засобам: від участі в виставках та фестивалях до використання можливостей соціальних мереж і створення різноманітних мобільних застосунків. Туроператори та туристи чекають і на календарі туристських та культурних подій (щонайменше на рік наперед), які охоплювали б усі райони та міста області.

В Європі склалася стандартна технологія використання замків для туризму, а також відповідної промоції. Яку також варто взяти під увагу. Виділяють кілька головних напрямків такої діяльності:

- Присвоєння об'єкту статусу пам'ятника історії та архітектури місцевого чи державного (добудова музеїв з експозицією історичних періодів, організація екскурсій, туристських маршрутів).

- Використання з оздоровчими та рекреаційними цілями: розміщення санаторіїв, профілакторіїв.

- Відкриття крамниць сувенірів, книжок, виготовлення буклетів і супутніх товарів.

- Проведення конференцій, зустрічей, симпозіумів, бізнес- і культурних контактів.

- Інформаційне забезпечення діяльності ТПЦів.

- Проведення фестивалів, турнірів, театральних вистав.

Важливим та дедалі популярнішим напрямом промоції замкового туризму в Європі є організація весільних та інших урочистих церемоній, що яскраво ілюструє сучасні тенденції наслідування аристократизму поведінки та духу.

Для прикладу – досвід Великобританії, де однією з визначних пам'яток є замок Уоріка, професійно керований однією з лідируючих туристських органі-

зацій «Tussauds Group». Ключові елементи її стратегії з залучення і задоволення великого числа відвідувачів такі:

- доступність: замок відкритий щодня з 10:00 (за винятком Різдва). Це вирішує питання спонтанних відвідувачів, які не впевнені, чи буде відкрита ця пам'ятка, коли вони прийдуть. Потурбувалися також і про необхідну кількість чітких вказівників в районі об'єкту і адаптовану стоянку для транспорту;

- комунальні послуги: туалети для відвідувачів стратегічно встановлені при вході на територію та на самій території. Також всюди розставлені урни для сміття;

- покажчики і інформація: всюди встановлені дороговкази, а у випадку, якщо який-небудь об'єкт цього дня закритий, при вході вивішуються попереджувальні знаки. Брошури з повною інформацією про замок видаються при покупці квитків. Також надається інформація іншими мовами;

- регулювання кількості відвідувачів: у години найбільш можливого виникнення черг відвідувачі за допомогою додаткових знаків прямують до менш популярних об'єктів. Щоб туристи, які стоять в чергах не скупчувалися, влаштовуються додаткові розваги (костюмовані вистави тощо);

- цінова політика: встановлена єдина плата за вхід на всі об'єкти, розташовані на території. Встановлені також звичайні пільгові знижки;

- інші особливості: додатковий прибуток надходить від використання приміщень замку для весільних прийомів, зустрічей, вечірок [9].

Вдалою промоцією замкового туризму виділяються ще і такі держави, як Франція, Німеччина, Австрія, Угорщина, Швейцарія, Іспанія, Італія, Чехія, Польща, Прибалтика. Замковий туризм нині користується найбільшим попитом у Європі – йому надають перевагу майже 30% туристів [11].

У Польщі охороняється близько 1500 замків і фортець, частина з них законсервована й перебуває під постійним наглядом археологів, а частина активно інтегрована у прибуткові готельний, ресторанний, фестивально-анімаційний та екскурсійно-туристський бізнес. Аналогічна ситуація й в Чехії, де на невеликій – за розмірами – території зосереджено 3000 фортифікацій, якими опікується не стільки держава, скільки кожна місцева громада. А 2/3 чеських замків нині є приватною власністю. Ця обставина не «замкнула» їх перед туристами, а, навпаки, посприяла настільки тісній інтеграції у туристський бізнес, що будь-яка подорож до країни не обходиться без відвідин принаймні 3-10 замків. Прибутки від замкового туризму у Чехії щорічно сягають рівня 700–800 млн. євро [12, с. 22].

1. Використання замків і фортець у туризмі. URL: http://pidruchniki.com/1138050141943/turizm/vikoristannya_zamkiv_fortets_turizmi

2. Замки Львівщини. Золота підкова. URL: www.gals-tour.lviv.ua/ex_zamky_1.html
3. *Воронцова Ю., Беліков О.* Замки, фортеці, палаци України. 70 чудес (українською й англійською мовами). – Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2012. – 191 с.
4. *Гуркіна Г.О., Сердюк О.В.* Замки та фортеці України. – Харків: «ТОРСІНГ ПЛЮС», 2009. – 95 с.
5. *Крижкова Н.О.* Туристичне намисто України: Атлас. – К.: ДНВП «Картографія», 2010. – 136 с.
6. Екскурсія по замках Львівщини. URL: http://vacation.lviv.ua/ex_zamky.html
7. Замки Львівської області. URL: <http://lviv.travel/ua/nearlviv/castles>
8. Золота підкова Львівщини. URL: www.vidviday.com.ua/pidkova
9. *Бордун О.Ю.* Стан та перспективи замкового туризму в контексті стратегічного розвитку туристичної галузі західного регіону Опілля. URL: [file:///C:/Users/%D0%9F%D0%9A/Downloads/eui_2011_1_9%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%9F%D0%9A/Downloads/eui_2011_1_9%20(1).pdf)
10. Спільна промоція туристичних можливостей та культурно-історичної спадщини Львівської області, Підкарпатського і Люблінського воєводств. URL: <http://art.lviv.ua/project.php?id=3>; Стартував парасольковий проект з промоції туристичних можливостей Львівської області та Підкарпатського і Люблінського воєводств. URL: <http://loda.gov.ua/news?id=9799>
11. Львівський портал. URL: <http://portal.lviv.ua/news/2003/10/30/125806.html>
12. *Рутинський М.Й.* Замковий туризм в Україні. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.

Божук Тетяна, Мокра Анастасія

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ МІСТА ЗБАРАЖ

Прикладом унікальної туристичної місцевості в Україні є невелике містечко Збараж у Тернопільській області. У місті зустрічається чимало пам'яток історії, культури, архітектури та мистецтва.

Важливе місце у житті краю займають об'єкти фортифікації. Серед них варто відмітити два: Спасо-Преображенську церкву і Збаразький костел святого Антонія.

Спасо-Преображенська церква є однією із найдавніших пам'яток сакральної архітектури м. Збаража. Збудована на місці древнього монастиря 1600 р. та належить до церков оборонного типу. Як свідчать перекази, монастир тут діяв уже у XIII ст., а неподалік стояла Старозбаразька фортеця. У 1474 р. татарська орда знищила і твердиню, і монастир. Така сама доля спіткала будівлю у 1525 та 1589 рр., і кожного разу її відбудовували. Сприяли цьому князь Януш Збаразький і старости Збаразького Григорія Новицького. Під час облоги Збаража Богдан Хмельницький збирав на Княжій горі своє військо. 8 серпня 1649 р. помолився у церкві і пішов під Зборів назустріч королівській армії. У травні 1707 р. Спасо-Преображенську церкву відвідав Іван Мазепа, коли перебував у

місті, де повинен був зустрітися з російським царем Петром I та з польським королем Августом II.

Тридільна, безбанна пам'ятка має характерні риси оборонної споруди: стіни храму масивні, вікна нави вузькі видовжені півкруглі, віконний отвір круглий. До наших днів церква дійшла у перебудованому стані: масивні бані і дерев'яні підбанники з вікнами споруджено над навою і апсидою, дах вежі замінив наметовий, прибудовано ризницю до північного фасаду споруди. Склепіння і стіни всередині церкви розписані іконами. По обидва боки нави знаходяться два бокові вівтарі. Іконостас XIX ст. дерев'яний чотирьохярусний. Запрестольний вівтар Матері Божої Милостивої також виготовлений із дерева невідомими майстрами в XIX ст. [1].

Рис. 1. Спасо-Преображенська церква, м. Збараж

Майже з усіх куточків містечка видніється колишній храм бернардинського монастиря – *Збараський костел святого Антонія*. Величний архітектурний ансамбль створюють надбрамна дзвіниця та монастирські келії. У споруді поєднані риси ренесансу та бароко.

У 1627 р. власник м. Збаража Юрій Збараський поселив тут священників-бернардинів. Вони служили капеланами у військових загонах князя. Саме того часу сягає історія монастиря.

Новий власник міста, князь Януш Збараський, продовжив будівництво святині після смерті Юрія Збараського. Справу чоловіка продовжила його дружина Євгенія з роду Тишкевичів. 7 травня 1637 р. нею підписано Акт фундації новозбудованої обителі. Монастирський храм освятили на честь святого Юрія.

Перше випробування випало на долю оборонного монастиря під час облоги Збараського замку козацьким військом Богдана Хмельницького. Вторгнення турецького війська паші Ібрагіма Шишмана у 1675 році несло для обите-

лі більш серйозні наслідки: відбудований після козацької війни монастирський комплекс був цілковито знищений турками.

Відновленням кляштору зайнявся новий власник Збаража Юзеф Потоцький аж у 1723 р. Спорудження келій будівельники завершили до 1729 р. У 1731 р. розпочалися роботи з реконструкції храму, проте всі зусилля були марними, адже робота виконувалася неякісно.

У 1746 р. будівництво розпочинається заново з легкої руки Станіслава - сина Юзефа Потоцького. Зведення храму проводилося згідно проекту сілезійського архітектора Йогана Ганца.

Нова святиня відрізнялася від попередньої значно більшими розмірами. 2 серпня 1755 р. Антоній Еразм Воллович – луцький латинський єпископ, провів освячення костелу іменем святого Антонія. Відбулася ця блаженна подія після дев'яти років будівельних робіт.

Водночас із костелом відбулося спорудження дзвіниці, господарських приміщень та монастирських келій. Навколо монастирського комплексу було зведено високу кам'яну огорожу з бійницями. У 1785 р. монастир було зачине-но внаслідок церковної реформи Йосифа II. Вже тоді Збараж входив до складу австрійської монархії після поділу Речі Посполитої. На відміну від монастиря, гімназію влада монархії залишила. У 1789 р. костел спіткало горе – сталася пожежа. Впродовж 1790-1795 рр. проводилися відновлювальні роботи. Реставраторами змінено зовнішній вигляд костелу. Святиня набула рис ренесансної будівлі.

Багатьох руйнувань костелу завдавала кожна нова війна - Перша світова, українсько-польська, Друга світова. Після останньої війни радянською владою в храмі влаштовано склад мінеральних добрив. Нова сторінка в історії споруди була перегорнута 1994 р., коли монастирський комплекс було передано на баланс Національного заповідника «Замки Тернопілля». Освячення храму проведено 3 серпня 2000 р. архієпископом Мар'яном Яворським зі Львова. 1900 р. до міста повернулися ченці-бернардини. Сьогодні вони мешкають неподалік костелу в приватному будинку.

Мурована тринавна базиліка з особливим фронтоном і двома фасадними вежами – такий сьогодні костел святого Антонія. Окрім цього, доповнюють оздоблення фасаду різнооб'ємні вікна та фігурні сандрики віконних отворів, декоративні вазони та кам'яні фігурки святих, неглибокі ніші і профільовані карнизи. Подвійними пілястрами підкреслено портал центрального входу, півциркульний люнет з вміщеним у нього вікном міститься над дверима порталу. Чотири консолі підтримують балкон з ажурними ґратками, розташований над входом. Покриті бляхою з металевими хрестами дерев'яні куполи завершують

чотирирусні вежі. Підпружні арки на потужних широких стовпах підтримують хрещаті та півциркульні склепіння всередині костелу. Із дванадцяти бокових вівтарів, на сьогоднішній день, відновлено три: вівтарі центральної нави (вівтар Матері Божої і вівтар Ісуса Христа) і один, який розташований у південній наві.

Серед художніх творів XVIII ст., що частково збереглися всередині храму, виділяються скульптури різьбяр Антона Осінського. З боку пресвітерію до костелу прилягають двоповерхові келії. Розташовані останні вздовж лівої нави костелу і утворюють замкнене з чотирьох сторін подвір'я. Фасади келій тиньковані, позбавлені архітектурного декору. Планування келій коридорне, приміщення розташовані лише з одного боку та перекриті півциркульними склепіннями.

Вежа-дзвіниця розташована з північного боку від храму. Раніше триярусна споруда примикала до оборонної стіни бічними фасадами і виконувала функції в'їзної брами монастиря. Верхній ярус дзвіниці розчленований пілястрами і накритий високим двосхилим дахом з криволінійними фронтонам на торцях. Скульптура святої постаті увінчує фронтон з боку вулиці [2].

Рис. 2. Збараський костел святого Антонія

1. Спасо-Преображенська церква. Залужжя. URL: <https://irp.te.ua/spaso-preobrazhenska-tserkva-na-chernechij-gogi/> (дата звернення: 22.09.2022).
2. Бернардинський монастир та інші сакральні пам'ятки Збаража. URL: <http://www.kray.org.ua/7850/mandrivky/bernardinskiy-monastir-ta-inshi-sakralni-pamyatki-zbarazha/> (дата звернення: 22.09.2022).

ВИКОРИСТАННЯ В ТУРИЗМІ ФОРТИФІКАЦІЙ ХІХ СТОЛІТТЯ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Надзвичайно популярними в туризмі є фортифікаційні дестинації як основи для розвитку історико-культурного та, зокрема, замкового (фортифікаційного) туризму.

Львівська область володіє значною кількістю оборонних споруд різних часів і типів (городища та замчища давньоруського часу, середньовічні замки, бастионні укріплення, інкастельовані сакральні споруди, фортифікації ХІХ ст., укріплені лінії першої та другої світових воєн тощо). Склалось так, що найатрактивнішими є саме середньовічні та бастионні замки, сакральні оборонні споруди. Вони найчастіше включаються у туристичні маршрути. Натомість фортифікації ХІХ ст. практично в туризмі не використовуються [1].

На теренах Львівської області збереглися наступні фортифікації ХІХ ст.: Львівська Цитадель (1850-56 рр.), Брюховицький форт (1887 р.), фрагменти фортеці Перемишль (1850-1900 рр., форти поблизу с. Поповичі), Миколаївська фортеця (1854-1914). Розглянемо аспекти їхнього використання в туризмі.

Львівська Цитадель. Збудована у 50-их рр. ХІХ ст. Австрійці звели цитадель у вигляді шести башт та казарм. Дві башти були квадратними, а ще чотири – круглими. Квадратні башти склалися із трьох поверхів та завершували казарми по боках. На півночі, північному сході, півдні та південному заході були зведені двоповерхові круглі башти. З цих башт повинен був вестись гарматний обстріл під час сутичок. Навколо башт вирили рів із пастками [2].

Для того, щоб зберегти споруди, що входили до комплексу цитаделі, влада міста віддала їх у приватну власність. З 2012 р. львівська цитадель має статус пам'ятки архітектури національного значення. Приміщення колишніх казарм сьогодні орендує банк. У башті №1 розташовується книгосховище наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника. Башту №2 переобладнали під готель «Цитадель Інн». Башта №3 стоїть у напівзруйнованому вигляді. Вежа №4 відновлена за державний кошт, проте не використовується з часу реконструкції [3].

Фортеця Цитадель частково використовується у екскурсійних маршрутах, які пропонують львівські туристичні фірми, одна з круглих веж пристосована під готель.

Брюховицький форт. Будівництво форта, як одного з 11 фортів, що мали забезпечувати кругову оборону міста, розпочато у 1887 р. Форт розташований у смт Брюховичі, що на північний захід від Львова, на З'явленській горі (пагорб у

межах Розточчя), неподалік від брюховицького цвинтаря і лісництва. Форт займає вигідне становище на вершині пагорба, який з трьох боків (з півночі, заходу й півдня) має стрімкі схили і з якого було добре видно довколишні долини на багато кілометрів. Форт складається з кількох критих галерей з бійницями, споруджених з цегли (стіни) і бетону (перекриття, бруствери), а також мережі окопів. Використовувався під час першої світової війни як австрійськими, так і російськими військами. Після цього форт ніхто більше не використовував. Нині він перебуває у напівзруйнованому стані. У туризмі також не використовується [4].

Фортеця Перемишль – це потужний комплекс оборонних споруд довкола міста Перемишль (тепер Польща), споруджений у 1850-75 рр. На теренах сучасної України розташовано шість з них (розтягнулися вздовж українсько-польського кордону на відстані шести кілометрів), а саме: форт «Лисічка» (1897-1903), форт «Плешевичі» (1882-1886), форт «Марушка Ліс» (1882-1886), форт «Биків» (1895-1900), форт «Поповичі» (1900), форт «Дзевенчиці» (1897-1900). Всі згадані форти розташовані на вершинах пагорбів, перебувають у занедбаному стані [5; 6].

Через розміщення у прикордонній зоні доступ до фортів обмежений, тому вони не включаються у туристичні маршрути. Натомість, на території Польщі кожен форт є окремим туристичним об'єктом і перебуває у доглянутому стані. Створено пішохідний та велосипедний туристичний маршрут «Forteczna Trasa Rowerowa», який пролягає через форти перемиської фортеці і користується популярністю серед туристів [6].

У 2009-2011 рр. біля фортифікаційних споруд, що розташовані поблизу українського села Поповичі, проводили фестиваль мистецтв Fort.Missia. В 2012 р. фестиваль провели на території Польщі. В 2013 р. він відбувся востаннє [7].

Миколаївська фортеця. У 1854–1855 рр. на р. Дністер біля с. Розвадів та м. Миколаїв споруджено 8 земляних редутів передмостового укріплення. З 1895 по 1901 рр. проведено розбудову Миколаїв-Розвадівського передмостового укріплення: зведено 30 споруд – земляних піхотних редутів, артилерійських батарей та укріплень для змішаного гарнізону. У 1913–1914 рр. відбувся останній етап розбудови. Фортифікації активно використовувалися у роки першої світової війни як австрійськими, так і російськими військами. Після другої світової війни значну кількість укріплень знищено. З укріплень 1895–1901 рр. до нашого часу збереглися 3 редуту та 1 батарея, ще 2 редуту та 3 батареї – частково [8]. Укріплення мають високий туристичний потенціал, але, на жаль, не використовуються у туристичній діяльності.

На теренах Львівської області збереглися унікальні фортифікації XIX ст. Більшість з них перебувають в незадовільному стані і не використовуються у туризмі. При розумному капіталовкладенні та промоції цих дестинацій вони можуть стати цікавими складовими фортифікаційних туристичних маршрутів.

1. *Каднічанський Д.А., Завадовський Т.Б., Каднічанська М.Я.* Стан та перспективи розвитку замкового туризму у Львівській області *Географія та туризм: Науковий збірник.* – № 43. – К., 2018. – С. 73–82.
2. *Юрчакевич М.* До історії Львівської Цитаделі // *Галицька брама.* № 3 (39), Березень '98 – Фортифікації Львова. – С. 24–26.
3. Львівська Цитадель. URL: https://md-ukraine.com/ua/object/detail/1413_lvivska-citadel.html
4. Брюховицький форт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Брюховицький_форт
5. *Божук Т., Яремчук С.* Місце забутих твердинь на Львівщині // *Фортифікації в туризмі: потенціал, стан, промоція, інновації: Матеріали міжнародного науково-практичного інтернет-семінару (Київ, 23 квітня 2021 р.).* – К.: ТОВ «Геопринт», 2021. – С. 61–64.
6. *Чернега О.* Формування репутації дестинацій з використанням ресурсного потенціалу фортифікаційних споруд // *Фортифікації в туризмі: потенціал, стан, промоція, інновації: Матеріали міжнародного науково-практичного інтернет-семінару (Київ, 23 квітня 2021 р.).* – К.: ТОВ «Геопринт», 2021. – С. 106.
7. Фестиваль Fort.Missia. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Fort.Missia>
8. *Петрик В., Ющенко М.* Туристичний потенціал Миколаїв-Розвадівського передмостового укріплення 1854–1914 років // *Фортифікації в туризмі: потенціал, стан, промоція, інновації: Матеріали міжнародного науково-практичного інтернет-семінару (Київ, 23 квітня 2021 р.).* – Київ: ТОВ «Геопринт», 2021. – С. 122–125.

Галатенко Ірина, Винниченко Ігор

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ МОЛДОВИ ТА ЇХНЄ ВИКОРИСТАННЯ В ТУРИЗМІ

Усього кілька фортифікацій на території Молдови (певне, пояснення цього – у невеликій за розмірами території країни) у різний спосіб як використовуються в туризмі, так і популяризуються. Найвідвідуванішим є Сорокська та Бендерська фортеці. Ці об'єкти входять до комбінованих екскурсійних програм молдовських та зарубіжних туристських фірм, а також належно реставруються та промотуються.

Сорокська фортеця, що знаходиться в м.Сорóки, збудована у 1540-х роках. [17] Всередині її облаштовано Музей історії та етнографії. Поза те, на її території проводяться археологічні розкопки з метою виявлення під кам'яною будівлею земляної та дерев'яної фортець, будованих за часів Штефана Чел Маре. [12; 19; 20]

Для популяризації твердині шляхом покращення її технічного стану за ініціативою уряду було здійснено європейський проєкт «Середньовічні перли-

ни» (передбачав також реставрацію Хотинської та Сучавської фортець): на баштах зведені пірамідальні дахи, башта воріт та фортечні стіни укріплені, відреставровані підвали, відновлено дах та дорогу стражників. [19]

Бендерська фортеця (Тігіна) – архітектура пам'ятка кінця XV ст. (вважається завершенням оборонної системи середньовічної Молдови). В 1538-1539 рр. на місці старої цитаделі була побудована нова кам'яна фортеця. Знаходиться в м.Бендери, на правому березі Дністра. [11] У фортеці діють музеї: Історичний музей (у пороховому сховищі цитаделі), Музей середньовічної зброї та тортур, музейні майданчики середньовічних облогових споруд. [3]

Для популяризації фортеці здійснювались такі заходи:

- послуга реєстрації шлюбів в Цитаделі фортеці (від жовтня 2014 р.) [2]
- прокат історичних костюмів для професійної фото- та відео зйомки на території [2]
- проведення зйомок фільмів та репортажів;
- організація наукових конференцій. Зокрема, у 2013 р. відбулась міжнародна археологічна, на якій було запропоновано зробити Бендерську фортецю одним із центрів наукових конгресів, учасники яких студіюють епоху середньовіччя [4]
- організація виставкових заходів. Зокрема, виставка репродукцій та зброї в лютому 2013 р., присвячена 4-річному перебуванню у фортеці шведського короля Карла XII (1709 – 1713 рр.), яку відвідав посол Швеції в Республіці Молдова Інгрід Терсман [5; 16]

Рис. 1. Сорокська фортеця [18]

Рис. 2. Бендерська фортеця [11]

Популярними у туристів є також природно-культурний заповідник «Старий Орхей» та Шерпенський плацдарм.

Фортеця «Орхей», будівництво якої датується XII-XIII ст., була зруйнована під час татаро-монгольської навали. У 1541 р. збудована нова кам'яна фортеця, згодом також зруйнована. [13] Входить до екскурсійних маршрутів, зокрема, «Старий Орхей + Ципово + Сахарна». Для популяризації комплексу, у тому й руїн кам'яної цитаделі, у серпні 2010 р. було проведено фестиваль „Gustar – Ethno Music Festival”, під час якого організували екскурсії до об'єктів «Старого Орхею». [25] У 2013 р. гостями фольклорного фестивалю, головна мета якого полягала в популяризації туризму в Молдові, були понад 15 тис. осіб. [7]

Шерпенський плацдарм – в 50 км від Кишинева, поблизу села Шерпень – зведений 22 серпня 2004 р. в пам'ять про 12 тисяч радянських військовиків, які загинули на цьому місці. Має оглядовий майданчик, з якого добре проглядається долина Дністра. [15] Об'єкт національного значення, до нього організуються екскурсії. [15] Шерпенський меморіальний комплекс належно доглядається, тут можна придбати інформаційні буклети, брошури та карти декількома мовами. Регулярно, кілька разів на рік, на плацдармі проводяться (спортивні) забіги всіх бажаючих та заїзди велосипедистів-аматорів до меморіального комплексу – у пам'ять про минулі події та полеглих армійців [23]

Рис. 3. Руїни фортеці «Орхей» [13]

Рис. 4. Шерпенський плацдарм [24]

Іншими фортифікаціями, які становлять туристський інтерес, є:

- **Фортифікаційний бастион «Святий Володимир»** – єдині вцілілі до сьогодні залишки споруд Тираспольської фортеці (м.Тирасполь) [10]
- **Троянові Вали (Нижній та Верхній)** – оборонні споруди у вигляді земляних валів (3-6 м) – свідoctво присутності на території Молдови римлян. Це частина грандіозних споруд, що проходять Європою та мають назву Адріанові вали. Знаходяться неподалік міста Леова. Вони пропонуються для огляду екскурсантам [21]

- **Тюремний замок** – земляна фортеця XVIII ст. та давній курган. Будівництво замку тривало упродовж 1843-1856 років за проектом італійського архітекта Джорджо Торрічеллі. Знаходиться в м.Кишинів і виконує функцію закладу пенітенціарної системи, тож недоступний для огляду [9]
- земляні фортеці «**Турецька тарілка**» та «**Германарій**» [14]

Засобами фортифікаційних об'єктів Молдови є створення інформаційних, документальних та рекламних відео-роликів («Путеводитель Молдова: Сорокская крепость», «Бендерская крепость», «Меморіальний комплекс «Шерпенский Плацдарм» в Молдове» тощо), створення інформаційних сайтів, присвячених фортифікаціям (зокрема, офіційний сайт Бендерської фортеці [2]) та відображення інформації про об'єкти в окремих розділах національного туристського порталу Молдови, офіційному порталі Молдови «Moldovenii», на сайтах туристських фірм Молдови, включення деяких фортифікаційних об'єктів («Орхей», Сорокська фортеця) в проєкт «Відкрий Молдову заново», під час якого, зокрема, 20 блогерів здійснили 6000-кілометрову подорож по Молдові і вислідом цього туру стали відео сюжети та світлини мальовничих місць країни. [6]

Фірмами, які пропонували відвідини зазначених фортифікацій, були молдовські (ExoticTur, Романтик Тур, Vernon-Prim, Orizontul, Solei-Turism, Stragtur, «Молдова-Тур», VoiajInternational та ін.), українські (Kraina Ua, Ганеж, Карпат тур, Веселка туризму) та іноземні (США, Німеччина).

1. Археологический комплекс «Старый Орхей». URL: www.worldofmoldova.com/ru/attractions-of-moldova/old-orhei/
2. Бендерская крепость. URL: www.bendery-fortress.com
3. Бендерская крепость: рекламный ролик. URL: www.youtube.com/watch?v=In4eO8uV7Zw
4. Бендерская крепость стала центром научной археологической конференции. URL: <http://tourism.mfa-pmr.org/main/21-benderskaya-krepost-stala-centrom-nauchnoy-arheologicheskoy-konferencii.html>
5. В Бендерах открылась выставка шведского оружия. URL: www.moldovenii.md/ru/news/view/taxon/70/id/6780
6. В Кишиневе стартовал проєкт «Открой заново Молдову». URL: <http://pda.rpinform.com/ru/news/20120820/08348.html>
7. В Старом Орхее прошел четвёртый фольклорный фестиваль. URL: <http://ava.md/society/021499-zavershilsya-etnicheskii-festival-gustar.html>
8. Грандиозные оборонительные сооружения прошлого. URL: <http://skylineru.net/antiquities/grandioznye-oboronitelnye-sooruzheniya-proshlogo.html>
9. Земляная крепость XVIII в. URL: www.prospect.md/ru/history/zamki-kreposti-ukrepleniya/zemlyanaya-kreposti-xviii-v.html
10. Крепостной бастион (Тирасполь). URL: <http://wikimapia.org/5885269/ru/%D0%9A%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B9-%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BE%D0%BD>
11. Крепость Бендеры (Тигина). URL: www.moldovenii.md/ru/section/745/content/9960
12. Крепость в Пересечено, Молдавия. URL: <https://geolocation.ws/v/P/94019108/-/en>
13. Крепость Орхей URL: www.moldovenii.md/ru/section/745/content/9959

14. Монастыри и крепости. URL: www.orizontul.md/turizm/index.php/component/k2/itemlist/category/41-монастыри-и-крепости
15. Плацдарм Шерпень. URL: www.stragtur.com/hotel.php?hid=477&kid=72&id=37
16. Посол Швеции в РМ посетила памятные исторические места в Приднестровье. URL: http://urfo.org/photo_reporting/10/11/18/all/
17. Сорокская крепость была и остаётся молдавской. URL: www.moldovenii.md/ru/news/view/section/59/id/231
18. Сорокская крепость будет выглядеть так же, как во времена Штефана. URL: www.moldovenii.md/ru/news/view/section/59/id/8016
19. Сорокская крепость как во времена Штефана Великого. URL: www.moldovenii.md/ru/news/view/section/59/id/13406
20. Сорокская крепость примет туристов в мае 2015 года. URL: www.moldovenii.md/ru/news/view/section/15/id/12841/from/noi
21. Трояновы валы. URL: <http://mold.su/dostoprimechatelnosti-moldovy/troeanval>
22. Шерпенский плацдарм. URL: <http://reibert.info/threads/sherpenskij-placdam.98935/>
23. Шерпенский плацдарм. URL: www.worldofmoldova.com/ru/attractions-of-moldova/serpeni-foothold/
24. Шерпенский плацдарм. Прогулка. URL: www.liveinternet.ru/users/lzif/post175710640
25. „Gustar – Ethno Music Festival” – первый фестиваль, который пройдет в одном из живописнейших уголков Молдовы, заповеднике «Старый Орхей». URL: www.allmoldova.com/news/gustar-ethno-music-festival-pervyj-festival-kotoryj-projdet-v-odnom-iz-zhivopisnejshix-ugolkov-moldovy-zapovednike-staryj-orxej/

Руднева Анастасія, Смирнов Ігор

ЗАМОК ЧИТТОР – ВИДАТНА ПАМ’ЯТКА ІНДІЙСЬКОГО ОБОРОННОГО ЗОДЧЕСТВА

В Індії, у штаті Раджастан великою популярністю у туристів, у т.ч. українських, користується величний архітектурний комплекс Читторгарх, що у перекладі з мови раджастані означає «замок Читтор». Усю свою довгу історію він належав раджпутським правителям Мевара, аж до середини XVI ст. залишаючись столицею цього князівства. Замок прожив бурне життя і був свідком жорстоких облог, кривавих битв і людських трагедій [1]. Замок, що був заснований 728 р., стоїть на витягнутій з півночі на південь пласкій вершині скелі, яка на півтори сотні метрів підноситься над оточуючою рівниною. Оборонні мури йдуть по самому краю скелі. Вони повністю підкорені рельєфу місцевості і позбавлені будь-якої регулярності. Як таких, башт, що височать над куртинами вздовж стін, немає. В окремих місцях зроблені напівкруглі виступи, але вони не підносяться над прилягаючими мурами. Фланкуючий вогонь вздовж мурів можливий не на всіх ділянках, але його відсутність заміщується численними бійницями для навісного бою, що є аналогами машикулей. Ззовні мури виглядають значно вище, ніж зсередини: їхня висота зсередини не перевищує 2-3 м, а ззовні

їхня висота становить 5-10 м. Це пояснюється тим, що нижня частина стін являє собою просто облицьовану каменем скелю. Таке рішення мало важливу перевагу: пробити отвір у мурі неможливо, можна лише збити зовнішню кладку, але за нею була відвісна скеля. Облицьовані каменем схили скель є характерною рисою багатьох гірських замків Індії. Укріплення Читторгарха, які збереглися до наших днів, будувалися з початку XII до XVI ст., але в основному вони датуються XIII ст. Вони являють собою класичний приклад індійського оборонного зодчества, хоча деякі з брам та парапети в окремих місцях перебудовувалися мусульманськими завойовниками.

Індійці завжди приділяли велику увагу обороні брам: на вході до фортеці їх звичайно було декілька. Традиційно вважалося, що брам повинно було бути 7, хоча реально часто їх було менше. У Читторгарх ведуть три входи – на західному,

Рис.1. Оборонні мурі Читторгарху та одна з брам [2]

північному і східному боках. Найбільш цікавим є комплексний західний вхід, де шлях, що піднімається серпантинно, в дійсності проходить через сім брам. Перша і нижня брама (її назва – Падал Пол) є найстарішою. Її нижня частина аж до парапета складена з масивних обтесаних, але погано підігнаних кам'яних блоків. Цю частину воріт датують приблизно 1100 р. Верхня частина брами являє собою парапет з хибними зубцями. Вона складена з менших за розміром і краще підігнаних один до одного каменів. Друга брама (Бхайрон Пол) є недавно відреставрованою і цікава, в основному своєю новизною. Саме біля цієї брами 1568 р. пострілом імператора Імперії моголів Акбара був вбитий Джаймал, командувач гарнізону замку. Вважається, що цей постріл став роковим і призвів до захоплення замку моголами. Третя брама називається Хануман Пол і є прекрасним прикладом індійської оборонної архітектури. Верхня частина четвертої

брами (Ганеш Пол) нині зруйнована. Найбільшу цікавість тут являє масивна кругла башта праворуч від воріт. Її унікальна особливість полягає у тому, що вона має зубці на середині висоти. Самі зубці теж незвичайні: вони мають форму перевернутого бутону, при цьому в зубцях зроблені бійниці для прямого бою, а між зубцями – для навісного бою. П'ята брама (Джорла Пол) цікава, як зразок мусульманського впливу: на відміну від інших брам, воротна арка яких завершується пласкими перемичками (це характерна риса індійської архітектури), тут можна бачити трохи загострену арку, типову для мусульманської архітектури. Шоста брама (Лакшман Пол) вражає своєю монументальністю і з'єднана поперечними мурами з самим замком і п'ятою брамою. Сьома брама (Рам Пол) збудована 1459 р. і, не зважаючи на дещо зруйнований вигляд, є однією з найбільш елегантних брам Індії: її воротна арка, а також дві масивні восьмигранні башти з боків щедро прикрашені рельєфами, декоративними кантами і виступами. Всі брами західного комплексу з'єднані між собою мурами, через бійниці яких можна обстрілювати супротивника на шляху його просування до наступних воріт. Крім цього, і прямі ділянки дороги, і її повороти контролювалися захисниками з брам і прибрамних башт. У такий спосіб супротивник опинявся під перехресним обстрілом з верхніх ярусів стін, брам і башт. Для попередження того, щоб атакуючі не могли пропустити якусь ділянку дороги і атакувати з флангу, були зведені поперечні стіни, які піднімаються уступами безпосередньо схилом пагорба і дозволяють здійснювати фланкуючий вогонь вздовж мурів замку. Північний вхід захищений самою природою, тому тут в кінці стрімкої дороги поставлена тільки одна брама. Східний вхід нараховує чотири брами, що послідовно розміщені: верхня брама має назву Сурадх Пол, або «Брама сонця». Ця ділянка замку, так як і Західний вхід, розглядалася, як одна з найбільш важливих, і її охорона доручалася найвірнішим командирам.

Брамні отвори індійських замків (і Читторгарх не є виключенням) відрізняла надзвичайна висота, яка досягає 7,5 м, що набагато вище, ніж у замках інших країн світу. Така висота воріт мала надзвичайно важливе значення: через них повинен був вільно проходити слон із закріпленим на ньому паланкіном хоуда. У той же час така висота брами робила її вразливою для ворожих таранів, у якості яких індійці використовували все тих же слонів, тому на зовнішньому боці воріт закріплювали міцні та гострі залізні або тикові шипи, які іноді робили з гаками, як на деяких брамах Читторгарха. Шипи розміщували горизонтальними рядами по 8-15 штук у ряді. Ряди відстояли один від одного на відстані 10-30 см. Іноді шипи покривали всі ворота повністю, але частіше вони починались 1,5-2,4 м від землі і або доходили до самого верху, або займали тільки ділянку поверхні на рівні лоба слона. Довжина шипів могла бути від 7,5 до 33

см. Під час облоги у якості додаткового захисту від слонів перед брамою встановлювали важкий залізний ланцюг. А от решітки, що опускалися, у брамах індійських замків не отримали поширення, як і підйомні мости перед брамами. Зате над воротами часто розміщували невеликий церемоніальний балкон, звідки правитель міг спостерігати в'їзд свого війська.

Парапети мурів і форма «зубців» Читторгарху незвичайні для європейців, оскільки говорити про зубці можна лише умовно: вони хибні і означені лише зовні. При цьому форми зубців можуть бути різними: так, прямі вертикальні, загострені зверху можна побачити на другій, третій та п'ятій брамах Західного входу. Але частіше зустрічаються зубці у вигляді перевернутої краплі, так, на башті у четвертої брами верхня частина цієї краплі розділена на три пелюстки, так що вона нагадує бутон. З внутрішнього боку парапет всюди суцільний. Бійниці в мурах, як правило, чергуються: прямі бійниці для далекої стрільби зроблені в центрах зубців, а бійниці для стрільби вниз (навісного бою) - між зубцями. Там, де зубці мають форму перевернутої краплі, бійниці сильно розширюються ззовні, утворюючи раструб. З внутрішнього боку муру прямі бійниці розширюються в боки, а бійниці навісного бою мають вигляд вузького вертикального прорізу. Прямі бійниці і бійниці навісного бою розділені вузьким горизонтальним паском, що зроблений посередині зубців. Деякі бійниці перекриті також однією або двома додатковими горизонтальними перемичками. На окремих ділянках мурів можна побачити нині великі квадратні амбразури в середині зубців. Вони призначалися для вогнепальних гармат і були зроблені пізніше інших отворів. Замок мав потужну внутрішню водойму, яка надавала можливість витримати тривалу облогу (рис.2).

Читторгарх багато разів звертав на себе увагу загарбників і піддавався облогам, три з яких мали трагічний фінал: 1303 р. замок був захоплений делійським султаном Ала уд-діном Хільджі, 1535 р. – Бахадур-шахом, султаном Гуджарату, 1568 р. – могольським імператором Акбаром. Найбільш трагічною та романтичною була облога 1303 р. Замок на той час володів раджа Ратган Сингх, дружина якого, Падміні, відрізнялась надзвичайною вродою. Вважають, що Ала

Рис.2. Оборонні мури Читторгарху та внутрішня водойма [2]

уд-дін особисто очолив цей похід тільки заради того, щоб заволодіти прекрасною Падміні. Однак взяти Читторгарх з ходу йому не вдалося. Тоді, згідно легенди, Ала уд-дін надіслав Раттану Сингху листа, обіцяючи, що повернеться з своїм військом назад у Делі, якщо той дозволить поглянути на красуню-дружину. Здавалося б, що у такому бажанні не було нічого принизливого: багато європейських дам були б задоволені таким захопленням їхньою вродою. Але не для раджпутських жінок! Виховані у суворості, вони не могли показати своє обличчя незнайомому чоловікові. Після довгих перемовин сторони прийшли нарешті до угоди: Ала уд-діну буде дозволено побачити обличчя рані Падміні, але тільки у дзеркалі. Ала уд-діна з невеликим загonom охоронців впустили у замок і провели до замку, де мешкала Падміні. Вона стала спиною до вікна і через систему дзеркал Ала уд-дін зміг побачити відображення її прекрасного обличчя. Але Ала уд-дін забажав її ще більше і наказав своїм воїнам захопити Раттан Сингха, коли той проводжав його за браму замку. В обмін на правителя Мевара султан вимагав віддати йому Падміні. Тоді раджпути на чолі з Падміні розробили хитрий план звільнення свого пана: Падміні відповіла, що погодиться на пропозицію султана лише тоді, коли він надішле 700 критих паланкінів для її придворних дам та служниць. Ала уд-дін паланкіни прислав і Падміні відправилась у ставку ворога, однак у кожному паланкіні замість дами знаходився озброєний воїн-раджпут та зброя ще для шести раджпутів, які несли паланкін. Отже, Падміні супроводжували 700 воїнів у паланкінах та 4200 воїнів, перевдягнених носильниками. Прибувши до табору Ала уд-діна, Падміні стала вимагати, щоб їй дозволили востаннє побачитися з чоловіком. Як тільки Раттан Сингх сів з Падміні до паланкіну, раджпути вихопили зброю, перебили стражу і віднесли паланкін зі своїми паном і пані. Ала уд-дін очолив погоню, але раджпути, розділившись на декілька загонів, перешкоджали переслідувачам: всі вони загинули на дорозі, але затримали погоню. Ала уд-дін оскаженів і з особ-

ливим напором продовжив облогу Читторгарха. Більшість захисників замку загинули при звільненні Раттан Сингха та Падміні, тому замок не зміг довго протриматись.

Кожна з облог Читторгарха закінчувалась однаково: за раджпутським звичаєм жінки здійснювали обряд самоспалення *джаухар*, а чоловіки виходили на свій останній бій *шака*. З цього бою раджпути не мали права вийти переможцями: вони повинні були або загинути в бою, або покінчити життя самогубством. Але, за канонами честі, і супротивник не міг присвоїти собі те, за що була заплачена така висока ціна. Отже, землі і замок, заради яких були здійснені шака і джаухар, повинні були залишитися клану, який приніс жертви, і перейти до нащадків, тому клан приймав усі зусилля, щоб зберегти нащадків навіть у безнадійній ситуації. Правда, кажуть, мусульмани та англійці таке правило не визнавали. Але, так чи інакше, загарбники надовго у Читторгарху не затримувалися, і незабаром замок знову повертався до раджпутів.

У туристичній літературі є тільки одна згадка про замок Читторгарх у переліку фортець штату Раджастан [3]. Між тим, цей найбільший та найпотужніший замок Раджастана заслуговує на більшу увагу українських турфірм і туристів, адже він входить до дуже популярного групового туру «Скарби пустелі Тар (Золотий трикутник + Раджастан)». Тур має тривалість 12 днів / 11 ночівель і пропонується у варіанті комфорт з напівпансіоном і одним обідом [4].

1. *Сергеев К.* Знаменитые крепости. Замок на скале // Загадки истории. Война. – 2021. - №7. – С. 6-8.
2. Форт Читторгарх. URL: <https://account.travel/place/chittorgarh-fort.html>
3. *Стафійчук В., Малиновська О.* Туристичне країнознавство: навч. посіб. у 4-х томах. Т.2. Азія та Океанія. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. – С. 120.
4. Індія: груповий тур «Скарби пустелі Тар (Золотий трикутник + Раджастан)». URL: www.indianholiday.com.ua/tours/programs/gt-rjs.html

Долгова Катерина, Винниченко Ігор

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ ПОЛЬЩІ ЯК ТУРИСТСЬКІ ОБ'ЄКТИ

На офіційному туристському порталі цієї країни визначним фортифікаційним об'єктам Польщі приділено окремий розділ («Форти, фортеці, військові укріплення»), в якому міститься відповідна інформація про пам'ятки, об'єкти такого типу, наприклад, Мендзижецький укріпрайон, Борне-Суліново, мазурське Вовче Лігво – штаб-квартира Гітлера, Фортеця Бойєн, фортеця Осовец, підземне місто Осувка, «Червоний дракон» Мальборк, район Укріплень Гель,

Вал Поморський, фортеця Модлін та Перемишль, форти Аньола, Заходні, Герхарда. [5]

Більшість об'єктів військової спадщини відкриті та безпечні для відвідування туристами у будь-яку пору року, однак доступ до Мендзижецького укріпрайону є обмеженим з кінця листопада до середини березня. Деякі ж пам'ятки стали основою для формування пішохідних та велосипедних туристських маршрутів (Вал Поморський, фортеця Перемишль та підземне місто Осувка). Інші ж локації можна вважати повноцінною дестинацією зі своєю розвинутою інфраструктурою та дозвіллевою програмою, приміром, територія колишньої штаб-квартири Гітлера, на якій знаходяться готель, ресторан, є майданчик для стрільби з історичних реплік німецької зброї. [3; 5]

Фортифікаційні споруди як туристські об'єкти віднедавна стали ресурсом для створення турпродуктів регіонального рівня.

Найпопулярнішими у туристів об'єктами фортифікаційного типу можна вважати фортецю Мальборк (входить до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО), яку щороку відвідують близько 500 тис. осіб, фортецю Перемишль (щороку близько 200 тис. відвідувачів) [7; 8], а також штаб-квартиру Гітлера (Вольфшанце), відвідувачами якої щороку є також майже 200 тис. осіб. [9]

Рис. 1. Фортеця Мальборк
(фото з відкритих джерел)

Не всі військові об'єкти часів I та II Світових війн, а лише широко відомі (Вовче Лігво, Вал Поморський та ін.) включені до туристських маршрутів, розрахованих на масового споживача. [10, с.30]

Рис. 2. Замок Казимира (фортеця Перемишль)
(фото з відкритих джерел)

З-поміж іноземних туристів, які найчастіше відвідують фортифікаційні споруди Польщі, найчисельнішими є німці. Що ж до громадян Польщі, то найбільше об'єкти такого типу відвідує молодь та школярі або професіонали військової справи. [10, с.31]

На державному рівні охороною історико-культурної спадщини, у тому числі фортифікаційних споруд, в країні опікується Міністерство культури та національного надбання Польщі. [4] У складі цього органу виконавчої влади діють департамент культурної спадщини та департамент охорони пам'яток. Перша структура ініціює збереження та поширення національних традицій території держави та за її межами, відповідальна за відновлення польської культурної спадщини за кордоном та контролює питання, які стосуються перенесення польських музейних колекцій, національних меморіалів, поховань та військових кладовищ. Функціями другого департаменту є координація та контроль за реалізацією «Національної програми охорони пам'яток та опіки над ними», контроль за діяльністю місцевих органів охорони за цим напрямом. [1, с.62].

Відповідними документами загальнонаціонального рівня є «Реєстр воєнних пам'яток Польщі» та «Програма з захисту та збереження архітектури оборони Польщі», яка є певним відгалуженням «Національної програми охорони пам'яток та опіки над ними» (термін реалізації її завдань 4 роки, в ній прописуються основні заходи щодо популяризації та збереження пам'яток, відповідальні особи (установи) та джерела фінансування) [2-4]. Реєстр доповнюється новими об'єктами згідно із поданням відповідних паспортів воєводськими храни-

телями пам'яток, які відповідальні за ведення Реєстрів пам'яток місцевого значення, у тому фортифікацій. У «Програмі з захисту та збереження архітектури оборони Польщі» йдеться про об'єкти, що потребують негайних заходів з відновлення та збереження; реалізація завдань Програми покладається на Міністерство та органи місцевого самоврядування [1, с.63].

Правління воєводства та повіту, війт розробляють воєводські, повітові, гмінні програми опіки над пам'ятками, які затверджують на чотирирічний термін. Тож фортифікаційні споруди, які віднесені до тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці, також підпадають під опіку органів управління місцевого значення та включені у заходи, що містяться в такому документі. Програми місцевого рівня реалізуються не лише в загальнодержавних інтересах, а й з урахуванням регіональної просторової організації території. Кожна Програма передбачає охорону пам'ятки, у тому культурного краєвиду та археологічного надбаня, деякі її заходи забезпечують гальмування руйнування пам'яток такого типу та поліпшення стану їх збереження. Програмами передбачена промоція фортифікацій та культурного краєвиду, активізація щодо збільшення привабливості пам'яток для суспільних, туристських та освітніх потреб, визначення умов співпраці з власниками об'єктів та джерела фінансування опіки таких споруд. [1, с.64-65]

Популяризація фортифікаційних споруд здійснюється головно Польською Туристською Організацією (розміщення інформації на турпорталі, інформаційно-рекламні брошури та буклети, національні та міжнародні виставки), яка має свої представництва у 14 країнах світу, у тому в Україні (діє з грудня 2007 р.) [3].

1. Прокопенко Л.Л., Гевель К.М. Досвід державного управління у сфері збереження культурної спадщини в країнах ЄС // Державне управління та місцеве самоврядування. – 01/2012. – Вип.1(12). – С. 57-65.
2. Охорона пам'яток // Управління національного надбаня Польщі. URL: www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/
3. Польська Туристська Організація. URL: www.polscha.travel/uk
4. Міністерство культури та національного надбаня Польщі. URL: www.mkidn.gov.pl
5. Форти, фортеці, військові укріплення. URL: www.polscha.travel/uk/forti-fortetsi-viyskovi-ukriplennya/
6. Fortress of Przemysl. URL: <http://visit.przemysl.pl/en/481-przemysl-the-fortress-of-przemysl>
7. Poland - UNESCO World Heritage Centre. URL: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/PL/>
8. The Malbork Castle Museum. URL: www.zamek.malbork.pl/index.php
9. Wolf's Lair. URL: www.thirdreichruins.com/wolfschanze.htm
10. Rohrscheidt A.M. Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej, „Turystyka Kulturowa” 2009, nr 2, s. 20–48.

САКСАЙВАМАН – НАЙПОТУЖНІША ЦИТАДЕЛЬ ІНКІВ ЯК РЕСУРС МІЛІТАРІ-ТУРИЗМУ

Імперія інків була для свого часу незбагненно величезною. Інкам належали землі від півночі сучасного Еквадора до півдня Чилі з населенням 11 млн. осіб. Столиця цієї величезної держави Куско вражала уяву не тільки місцевих підданих Великого Інкі, але й іспанських завойовників, що вперше побачили це місто 1530 р. Вчені до цього часу не можуть зрозуміти, як неписьменні індіанці змогли побудувати величні палаци, будинки, храми. Але більше всього туристів дивують мури Саксайваману – міської цитаделі. Куско було не тільки центром імперії інків, але й символом їхньої могутності. За індіанською легендою місто заснував перший інка Манко Капак, який вирішив змінити береги озера Тітікака, де він жив з дружиною, на більш родючі землі. Для цього засновник найбільшої держави доколумбової Америки відправився у подорож. Оселитися він вирішив там, там де його золотий посох вільно увійде в землю. Таким місцем і виявилось горбисте плато на висоті 3300 м над рівнем моря, де і розміщується сучасне Куско. Правда, там вже жили люди – сильне і войовниче плем'я уарі, які вже вміли будувати міста та дороги, мали писемність та обробляли метали. Інкам довелося довго воювати з уарі, але врешті решт держава уарі зникла, а Куско став столицею нової імперії. Місто з самого початку будувалося за чітким планом: його контури нагадували силует пуми. Широкий та стрімкий потік ділить його на дві частини: Верхню та Нижню. Крім того, міські квартали були поділені на чотири райони: Чінчасуйу (північний захід), Антисуйу (північний схід), Кунтисуйу (південний захід), Колласуйу (південний схід). З кожного району вела дорога до відповідної частини імперії. В принципі, Куско і перекладається з мови індіанців кечуа, як «пуп землі», або «центр світу», отже, орієнтація районів за сторонами світу стає зрозумілою. Столиця була заснована на початку XIII ст., а приблизно за 200 років черговий правитель імперії – Пачакутек Юпанкі – наказав розпочати спорудження міської цитаделі, яке продовжувалось 50 років і завершилося за часів правителя Уайна Капака, приблизно до 1525 р. За фундаментами, що збереглися, та масштабами будівництва видно, що воно планувалось іще величнішим, але не було закінчено. Мабуть, перешкодили громадянські війни, які почалися як раз після кінчини У.Капака. Якщо саме місто Куско має у плані силует пуми, то Саксайваман (збудований на однойменному пагорбі) являє собою якби голову пуми і знаходиться значно вище інших будівель інкської столиці. До речі, ця назва перекла-

дається, як «соколина висота». Між іншим, дослідники так і не змогли відповісти, від яких ворогів збиралися оборонятися правителі Куско, оскільки зазвичай вони не будували в містах жодних укріплень, а зводили фортеці окремо. Можливо, для столиці зробили виняток, а можливо у інків з'явився якийсь потужний ворог. Загально відомо, що інки не мали писемності, але, разом з тим, до нас дійшли імена зодчих Саксайвамана: керували його спорудженням у різні часи чотири головних майстра: Апу Вальпа Рімачі (склав план будівництва), Інка Марі-канчі, Акавана

Рис. 1. Залишки фортеці Саксайваман [2]

Інка, Калья Кунчуй. Саксайваман був не тільки цитаделлю, у якій за необхідності могло сховатися усе населення Куско, але й складом продовольства, зброї, припасів. Інки вважали Саксайваман будинком Сонця, зброї та війни. Тому заходити на територію комплексу дозволялося лише інкам, а керувати фортецею міг лише представник королівської крові. Ієрархічна структура дотримувалася під час всього господарства в Саксайвамані. Цитадель була зведена на крутій горі, захищеній з двох боків стрімкими річковими урвищами (рис.1). З півночі на височину провадив зручний широкий підйом, але він був перегороджений трьома низкими зигзагоподібних мурів, які височили один над одним. Кожний мур простягається на відстань біля 400 м і містить біля 40 виступів. Їхня товщина сягає трьох метрів, а висота змінюється від трьох метрів до шести з половиною, а місцями до дев'яти. Згідно легенди фортецю будували 20 тис людей, а за деякими даними – і всі 50 тис. Найвражаючими є кам'яні блоки, з яких складені мури. Більшість з них мають розміри 3х3х6 м, але серед них зустрічаються справжні гіганти – вагою 128 і, навіть, 200 т. Залишається тільки припускати, як інки, які не знали колеса і важеля, змогли переміщати такі гігантські брили (рис.2). Іспанські місіонери переказували легенду, яку вони ніби то чули від інків, коли одна з таких брил зірвалася і покотилася до низу, при цьому передавивши тисячу робітників. Не менше дивує і те, як щільно

будівельні блоки підігнані один до одного: до щелин між ними неможливо просунути лезо ножа. І при цьому інки жодним скріплюючим розчином не користувалися. Більше того, грані брил були оброблені геть дивним чином. На свій подив, конкістадори вже в 1572 р., коли вони завоювали державу інків, не змогли знайти жодного індіанця, який би міг пояснити походження і особливості технологій будівництва Саксайвамана. Навіть у 1536 р., коли було засноване іспанське Куско, ніхто з місцевих мешканців не зміг ні пояснити секретів зодчих, ні зробити щось подібне. Загадки стародавніх будівель Куско підштовхнули німецького вченого Еріха фон Денікена оголосити спорудження Саксайвамана справою рук інопланетян. Однак, скоріше всього, правильним є менш екстравагантне пояснення: інки для будівництва башт і будівель застосовували особливий камінь – андезіт. Він є продуктом виверження вулканів, і знайти його в місцевих горах Андах нескладно. Андезіт має дивні властивості: тонкі, за бажанням майстра, шари цього каменю відколюються, як сторінки скаменілої книги. При цьому древні майстри спочатку за допомогою дерев'яних клинів виламували брилу зі скали (археологами знайдені древні каменоломні), а потім обрубували за допомогою інших, більш твердих каменів. Для кінцевої обробки використовувалися

Рис.2. Фрагмент оборонного муру фортеці Саксайваман [3]

мотузки, пісок і вода. Обробляли брилу за допомогою зубил, дерев'яних молотків і, можливо, сока якоїсь рослини, який, нібито, робив камінь більш м'яким. Але загадковий сік теж цілком міг бути легендою. Місцеві мешканці донині називають фортецю «Камінь, що стомився», мабуть, як відображення трудомісткого та важкого способу обробки блоків древніми будівельниками, або «Кривавий камінь» - в пам'ять про жорстоке винищення захисників Саксайвамана іспанськими завойовниками при його захопленні. В 1533 р. невеликий загін Франсіско Пісарро зміг захопити в полон верховного інку Атауальпу та розбити його 50-тисячне військо, знищивши 20 тис. інкських воїнів. При цьому іспанців

було всього біля двох сотень, але після взяття в полон верховного правителя інків до них перейшли війська народів, що були під владою інків. Незабаром Атауальпа був страчений, а супротив конкістадорам очолив воєначальник Руміньяві, який залишив невеликий гарнізон для оборони Куско, а сам відправився на північ збирати нову армію. Іспанці, коли побачили оборонні мури Саксайвамана, розгубилися: адже зруйнувати їх примітивними засобами, що були у їхньому розпорядженні, було неможливо. Ці мури були складені з величезних багатокутних ідеально точно підігнаних кам'яних блоків з сірого каменю. У кожному мурі був вузький прохід, який звужувався доверху і закривався підйомною кам'яною плитою. Домінантами цитаделі були три башти, від яких нині збереглися лише фундаменти: одна кругла (Мойок Марка), дві прямокутні (Салья Марка та Паукар Марка). Кругла башта, за легендами, була прикрашена золотими і срібними листами із зображеннями тварин та птахів. Вона призначалася для правителя та вищої шляхти. Біля основи башти знаходився глибокий колодязь, який і до цього часу має надзвичайно чисту воду. У двох інших баштах знаходився гарнізон, що складався виключно з інків, які вважалися досконалими воїнами на відміну від представників завойованих народів. Під фортецею були прокладені підземні проходи, що з'єднували підземелля башт і утворювали лабіринт з проходів і камер. В них зберігалися зброя, спорядження, припаси та скарбниця інків. Підземні ходи виходили далеко за межі фортеці, так що гарнізон міг здійснювати несподівані для супротивника вилазки. З північного боку Саксайвамана на висоті 20 м в скелі був вирубаний Трон інків, який являв собою сходи, що вели до помосту, з якого відкривався вид на парадну площу перед фортецею. За тронем знаходились священні скелі

Рис.3. Обриси цитаделі Саксайваману з висоти пташиного лету [4]

інків, з вирубаними в них сходами, нішами та жолобами, які призначалися для релігійних ритуалів (рис.3). Впродовж трьох років інки, спираючись на цитадель Саксайвамана, успішно протистояли іспанцям. Вони знищили декілька за-

гонів конкистадорів, які поспішали на допомогу основним силам Пісарро, але після розгрому військ Руміньяві бойовий дух гарнізону впав. Імперія інків була надто бюрократизованою і заорганізованою, щоб воїни могли довго вести партизанську війну без правителя. В результаті іспанці захопили Куско, а потім майже без супротиву – і Саксайваман. Завойовники не думали про збереження древніх архітектурних ансамблів і просто розбирали будівлі інків на будматеріали для своїх церков та палаців. Так був засноване нове, іспанське місто Куско. За своїм прямим призначенням Саксайваман використовувався під час повстання Манко Інка Юпанкі (1536). У період іспанського панування фортеця виконувала функції каменоломні: розбиралися будівлі та стіни для будівництва будинків у Куско. Але цитадель була збудована так надійно, що значна її частина зберіглася, і нині являє собою видатну пам'ятку мілітарної архітектури доколумбової Америки – перлину фортифікаційного зодчества, що притягує тисячі туристів з усього світу. На сьогоднішній день майже всі порожнечі в головних стінах заклали дрібним каменем. Незважаючи на значні руйнування, панорама колишньої фортеці вражає.

1983 року Саксайваман був оголошений об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Щороку, 24 червня, на території колишньої фортеці відзначається фестиваль Сонця – свято зимового сонцестояння. В Україні тури до Перу з відвідуванням цитаделі Саксайваман пропонує туристичний оператор Артекс'94 [5].

1. Шаров Б. Твердиня центру світу // Загадки історії. Війна. – 2021. - №11. – С. 6-8.
2. Саквайваман. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
3. Саксайваман. URL: <https://planetofhotels.com/guide/peru/kusko/saksayuaman>
4. Саксайваман – древнє місто у горах Перу. URL: www.google.com/search?source
5. Туристичний оператор Артекс'94. URL: <http://artex.com.ua/peru/saksaiuaman>

Воєнний туризм як навчальна дисципліна в закладах вищої освіти України та зарубіжжя

Сокол Тетяна, Фастовець Оксана

ЗМІНИ В ЗМІСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ТУРИЗМУ В ПОВОЄНИЙ ПЕРІОД

Військові дії обумовили необхідність оновлення змісту контенту навчальних програм, зокрема в галузі туристичної освіти. Вважаємо за необхідне, вже зараз до навчальних планів профільних ЗВО необхідно включити тематику туристсько-екскурсійної роботи в умовах воєнного та післявоєнного стану. А саме вважаємо актуальними внесення таких проблем «Туризм і війна», «Післявоєнне відновлення туристичної діяльності», «Відновлення системи туристсько-екскурсійної роботи» (зокрема на прикладах світового та вітчизняного досвіду). Підвищеного значення набувають питання безпеки туризму, які варто врахувати також у предметах, пов'язаних із наданням послуг гостинності.

В період післявоєнного відновлення України поряд з традиційними видами туризму, такими як рекреаційний, пізнавальний (екскурсійний), активний туризм, підвищеного значення набуватимуть туризм медичний та інклюзивний, для людей, які отримали фізичні і психологічні травми. Включення цієї тематики до навчальних планів підготовки фахівців туризму має сприяти відновленню та залученню до активного життя людей з фізичними (в т.ч., після поранень) та розумовими вадами, порушеною психікою через стресовий стан (участь у військових діях, перебування на окупованій території тощо) засобами туристсько-екскурсійної роботи.

На території України перспективним є розвиток так званого «темного (dark)» туризму, що являє собою подорожі до місць, які ототожнюються із смертю, сумом, стражданнями. Під час цих турів відвідують кладовища, поховання, здійснюють поїздки до місць катастроф, масової загибелі людей. Зацікавленість у відвіданні об'єктів темного туризму пояснюється бажанням отримати нові емоції, уславити пам'ять загиблих, почуттям патріотизму. «Темний» туризм включає декілька різновидів: тури з відвіданням місць катастроф; танато-туризм, що обумовлює відвідування місць з трагічною історією; містичний туризм, пов'язаний з відвідуванням аномальних місць; некропольний або цвинтарний туризм. Подібні тури мають розповідати людям про війну, мають стати частиною історичної та культурної пам'яті країни. При створенні подіб-

них маршрутів необхідно враховувати міжнародний досвід у сфері «темного» туризму, використовувати відповідні інструменти, напрацьовані міжнародними науковими інституціями з урахуваннями етичних моментів та з повагою до загиблих та постраждалих. Гіди, які будуть залучені для супроводу екскурсантів на подібних маршрутах, повинні мати відповідну підготовку. Такі тури «темного» туризму в Україні матимуть нове звучання – «Країна незламних». Активно розвиватимуться й інші види туризму, серед яких такі як волонтерський туризм і етичний туризм, нові інноваційні види туризму, появу яких зумовила війна.

Також до навчальних планів підготовки фахівців туризму варто включити предмети, які розкривають тематику відновлення української державності засобами туризму, відновлення пам'яток історії та культури України на туристичному ринку. В першому розкривається, як через функції туризму як соціального явища, сприяти відновленню здоров'я нації, її економічному зростанню, укріпленню політичного іміджу та відновленню культури і екологічного благополуччя. Другий предмет має ґрунтовно знайомити студентів з принципами збереження пам'яток історії і культури в світі та в Україні, з пам'ятками історії і культури на території України (зокрема, з тими, що входять до списку Світової спадщини ЮНЕСКО) та завданнями і методами їх відновлення після шкоди, нанесеної військовими діями (в т.ч. з використанням світового досвіду).

З іншого боку, впровадження переважно дистанційного навчання у закладах вищої освіти, суттєво впливає на зміст і принципи викладацької роботи, змінюючи саму роль викладача. Зараз, коли підвищується значення самостійної роботи студента, розширюються можливості отримання знань з інтернет-джерел та інформаційних платформ, для викладача важливим стає не просто цікаво і змістовно розкрити тему, а мотивувати і організувати аудиторію на її освоєння, фактично стати для учнів опорою в набутті необхідних компетентностей.

Це особливо необхідно в часи війни, коли мотивація до навчання послаблена невизначеністю ситуації, постійними загрозами, але також має лягти в основу педагогічного процесу після її завершення. І тут ми маємо звернутись до пошуку і впровадження інноваційних педагогічних технологій.

В умовах сучасної освіти, зокрема і дистанційної, добре себе зарекомендували проблемний метод, дискусійний метод, метод проектів. Так, в предметах «Екскурсознавство» («Організація екскурсійної діяльності та надання екскурсійних послуг») студенти розробляють екскурсії і проводять їх віртуально у вигляді презентацій або коротких навчальних фільмів, самостійно вивчають екскурсійний ринок і знайомлять аудиторію навчальної групи з діяльністю суб'єктів цього ринку, знову таки у вигляді підготовлених ними презентацій. В

предметах «Організація туристичної діяльності» та «Туроперейтинг» студенти розробляють проекти туристичних фірм і пакети турів на реально існуючому матеріалі. При цьому віддається перевага внутрішнім турам Україною, в т.ч. турам нових видів туризму.

При дискусійному методі навчання в процесі проведення колоквиумів студенти заздалегідь готуються до дискусій, отримуючи від викладача проблемні питання. Метод взаємонавчання передбачає підготовку проблемних питань самими студентами. Вони задають їх аудиторії для вирішення, попередньо маючи своє рішення цих питань, яке вони в свою чергу озвучують. В даному випадку викладач грає роль головного експерта, оцінюючи і самі питання, і варіанти відповідей.

Серед сучасних методів навчання вже закріпився ігровий. При дистанційній формі навчання, позбавленої повноцінного інтерактивного спілкування, буває важко організувати ділову гру, але використати ігрові елементи у процесі проведення навчального заняття цілком можливо. Натомість, проблемний метод успішно використовується в умовах форми навчання он-лайн.

До переліку навчальних технологій відноситься і технологія портфоліо для вимірювання рівня навчальних досягнень. Дана технологія є прикладом оцінювання, спрямованого на акцентування позитивних освітніх результатів та посилення мотивації студентів щодо навчальної діяльності, переорієнтації з зовнішньої оцінки на самооцінку. Це сприяє формуванню комунікативної, дослідницької та міжкультурної компетентності.

Отже, можна констатувати, що військові дії вплинули на зміст контенту навчальних програм у сфері туризму. Вважаємо, що вже зараз до початкових планів профільних ЗВО варто включити тематику туристсько-екскурсійної роботи в умовах воєнного та післявоєнного стану. В період післявоєнного відновлення України поряд з традиційними видами туризму, такими як рекреаційний, пізнавальний (екскурсійний), активний туризм, підвищеного значення набуватимуть туризм медичний та інклюзивний, для людей, які отримали фізичні і психологічні травми, «темний «dark» туризм. Включення цієї тематики до навчальних планів підготовки фахівців туризму має сприяти відновленню та залученню до активного життя людей з фізичними (в т.ч., після поранень) та розумовими вадами, порушеною психікою через стресовий стан (участь у військових діях, перебування на окупованій території тощо) засобами туристсько-екскурсійної роботи.

При здійсненні підготовки фахівців сфери туризму перспективним є використання інноваційних педагогічних технологій, зокрема сучасних методів та засобів освіти: методу проектів, що дозволяє активізує відповідальність та

формує партнерські стосунки; дискусійного методу навчання в процесі проведення колоквиумів. Дистанційна форма навчання, що широко використовується з початку пандемії, дозволяє використати ігрові елементи у процесі проведення навчального заняття. Проблемний метод також успішно використовується в умовах форми навчання он-лайн.

Туристичний сектор сприятиме забезпеченню повоєнного відновлення та динамічному розвитку економіки України через мультиплікативний вплив на понад 30 галузей та сфер економічної діяльності та здійснюватиме просування бренду Україна на світовий ринок. Тому важливо забезпечити підготовку нової генерації професіоналів, які володіють *hard* та *soft skills* для розвитку туристичного потенціалу України та відновлення національної економіки

1. Навчатись завжди: як зміниться українська освіта після війни. URL: <https://mind.ua › openmind › 20242872-navchatis-zavz>
2. *Миронов Ю.Б, Миронова М.І.* Дистанційне навчання як ефективна форма організації самостійної роботи у процесі підготовки фахівців сфери туризму // Матеріали Міжнародної науково-методичної конференції «Викладання економічних дисциплін в умовах глобалізаційних та інтеграційних перетворень (м. Харків, 1 червня 2018 р.)». – Харків: ХНАДУ, 2018. – С.118-120.

Винниченко Ігор

ВОЄННО-ТУРИСТСЬКИЙ АТЛАС УКРАЇНИ: ВІД ІДЕЇ СТВОРЕННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ

Думка щодо створення цього інтерактивного електронного «продукту» виникла наприкінці 2019 року у автора та Василя Павлова (на той час – завідувача сектору воєнно-історичної політики Департаменту військової освіти, науки, соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України). У грудні того ж року було погоджено умови співпраці щодо створення Атласу між катедрами країнознавства та туризму і геодезії та картографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На «круглому столі» «Воєнний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи» (ініціатором його проведення стала кафедра країнознавства та туризму КНУ), який відбувся 24 січня 2020 р. в Міноборони, було представлено демо-версію Атласу, створену доцентом кафедри геодезії та картографії КНУ, полковником запасу О.Міхном. [1]

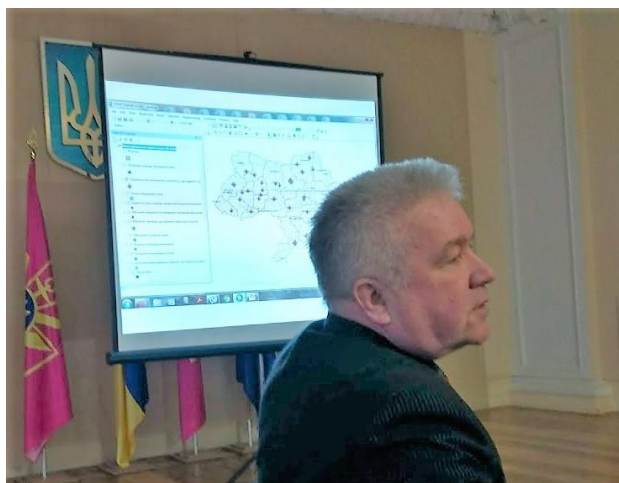

Рис.1. Доцент О.Міхно представляє демо-версію Атласу

В Атласі міститиметься інформація про:

- фортеці та замки оборонного типу
- культові споруди оборонного типу
- фортифікаційні споруди
- військові некрополі та поодиножкі поховання
- воєнні меморіали
- воєнно-історичні музеї
- музеї, в яких зберігаються експонати воєнно-історичного профілю
- місця концентраційних таборів та гетто
- місця битв
- місця, пов'язані з життям та діяльністю видатних осіб (воєначальники, конструктори військової техніки та зброї, Герої України тощо)
- воєнно-історична топоніміка
- пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні та ін. (анотаційні, охоронні) дошки воєнно-історичної тематики
- підприємства оборонно-промислового комплексу, які надають відповідні послуги
- військові частини, які надають відповідні послуги

Уповодж часу, що сплинув, тривав пошук, збір та упорядкування зазначеної інформації. Вагому допомогу в цьому надають студенти ОП «туризм» кафедри країнознавства та туризму, які виконують відповідні завдання з дисциплін «Основи організації наукових досліджень в туризмознавстві» та «Туристське краєзнавство».

Творці Атласу сподіваються на розуміння його важливості широким загалом, як і на те, що до його створення пристануть викладачі та курсанти Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка, представники інших освітніх

закладів, громадських організацій, аматори і профі в царинах воєнної та військової історії. Самоочевидно, що імена та прізвища (осіб) та назви (інституцій) усіх причетних міститимуться у цьому творі.

1. *Винниченко І.* Про вигоди воєнного туризму // День. – 2020. – 14 лютого; *Винниченко І.* Україна розвиватиме воєнний туризм // Свобода (Нью-Джерзі, США). – 2020. – 13 лютого. URL: www.svoboda-news.com/svwp/wp-content/uploads/current-pdf/Svoboda-2020-07.pdf

Гуда Андрій

ВОЄННИЙ ТУРИЗМ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПЕРСПЕКТИВА РОЗВИТКУ У ПІСЛЯВОЄННІЙ УКРАЇНІ

Геополітичне положення України призводило до того, що протягом багатьох століть на теренах нашої держави можна було спостерігати численні битви та запеклі військові сутички, збройні конфлікти і навіть дві Світові війни. Ця думка підкреслюється та особливо акцентується зараз – у час повномасштабної російсько-української війни, яку росія розпочала 24 лютого 2022 року проти України та її державності.

Здавалося би, що факт наявності постійних війн повинен негативно впливати на розвиток туристичної галузі як минулого, так і майбутнього. Очевидно, що в умовах війни, яка охопила нашу країну, дуже складно говорити про розвиток туристичної індустрії. Втім, туризм характеризується різноманітністю та дисперсністю. І саме воєнний туризм вищезгадані події потенційно може перетворювати на туристичний продукт.

Ще донедавна мілітарний туризм не мав широкого поширення теренами України. Але останні події свідчать про те, що його положення може змінитися. Насамперед, йде мова про державну пропозицію формування так званих «Маршрутів пам'яті», які будуть створені як меморіали на згадку про страшні лиха, що зазнав український народ від російської навали. Важливим завданням меморіалізації також буде увіковічення героїв України та збереження подвигу українського народу майбутнім поколінням та іншим націям [1].

Насправді, «Маршрути пам'яті» матимуть риси не лише воєнного, але і інших видів туризму. Зокрема, паралельно може сформуватися ринок культурного, історичного, музейного, темного, ностальгічного туризму тощо.

Стан розвитку воєнного туризму в Україні спричинюють багато факторів. Перш за все, слід пригадати, що у Законі України «Про туризм» відсутня навіть дефініція «воєнний туризм». Також суттєвим негативним фактором виступає занедбання ресурсів воєнного туризму, що накопичувалися у минулі часи. Прикладом такого нехтування можуть слугувати бункер у колишній ставці

Гімлера «Хегевальд» на Житомирщині [2] або лінія Арпада у Закарпатській області [3]. Важливим сигналом також є те, що навіть академічні кола остаточно не формують єдиної думки щодо основних категорій цього виду туризму. Не зайвим буде нагадати, що наразі не існує чіткої класифікації воєнного туризму.

Щоправда, останнім часом цієї теми торкаються все більше дослідників. Однією з найбільш системних та ґрунтовних публікацій слід назвати роботу Барвінок Н.В [4]. Авторці цікавою здається думка Д.Каднічанського та М.Каднічанської [5], в якій розкривається тлумачення та «глибина» термінів «воєнний» та «військовий». Поняття «воєнний» визначається дослідниками як більш широке. Втім, у подальшому дослідженні автори [5], наприклад, не проводять різниці між «мілітарним» та «воєнним» туризмом. Але чітко поділяють мілітарний (воєнний) туризм на воєнно-історичний (відвідання оборонних споруд, місць битв, меморіалів, музеїв, військових поховань тощо), військово-пригодницький (зброярський, мисливський туризм, скаутинг, страйкбол, проживання у війську і т.д.) та на військово-подієвий туризм (фестивалі та військово-історичні реконструкції).

Схожий погляд на класифікацію цього виду туризму мають В.Кушнар'юв та О.Поліщук, які виділяють військово-пізнавальний, військово-пригодницький туризм та військово-історичні реконструкції бойових дій [6]. Щоправда, у своєму дослідженні [6] автори ототожнюють поняття військового та мілітарі-туризму.

На противагу зазначеній класифікації Кляп М.П. та Шандор Ф.Ф. зазначають, що найбільш загальним поняттям є саме «військовий туризм», який включає в себе туризм на місця боїв і історичних битв, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідання існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, бойових морських кораблів, підводних човнів, катання на військовій техніці, стрільба зі зброї на полігонах і в тирах, участь у військових навчаннях та маневрах, перебування на полігонах в якості глядачів – *military tour* тощо [7]. Вони виокремлюють у самостійні ніші військово-історичний (відвідання історичних місць та музеїв), зброярський (стрільба, пейнтбол, відвідання крамниць зброї тощо), мілітарі (життя в армійських умовах, військова підготовка, скаутинг, катання та польоти на військовій техніці, відвідання військових полігонів і т.д.) та воєнний туризм – відвідування "гарячих" точок планети та місць бойових дій [7].

До речі, деякі автори не розглядають відвідування реальних бойових дій як частину туризму, хоча на світовому ринку є і такий досвід. Зокрема,

американський туроператор War Zone Tours формує туристичні продукти саме у «гарячі» точки нашої планети [8].

Якщо брат під увагу класифікацію Д.Каднічанського та М.Каднічанської, то найбільш перспективними слід вважати воєнно-історичний та військово-подієвий туризм. Численні оборонні споруди, існуючі та майбутні меморіали, а також музеї слугуватимуть стрижнем формування «Маршрутів пам'яті» — національних кластерів, пов'язаних з переможними або трагічними подіями в історії України. Водночас історичні реконструкції відомих битв та тематичні фестивалі виступатимуть як шлях становлення популярних воєнних фестивалів та як один з каталізаторів розвитку подієвого туризму.

У післявоєнній Україні одним з основних завдань державних органів, академічного кола та громади буде формування чіткого алгоритму створення «Місць пам'яті». Реалізація «Місць пам'яті» може виглядати як створення туристичних атракцій чи дестинацій, також важливим буде формування їхніх поєднань – «Маршрутів пам'яті». Такому продукуванню повинен передувати ретельний аналіз іноземного досвіду у створенні рекреації подібного формату, а також робота з відповідними національними об'єктами.

Узяти, до прикладу, Херсонщину, яка може похизуватися значним ресурсом щодо розвитку воєнно-історичного туризму, а також військово-подієвого, темного, культурного, фестивального, спортивного тощо [9]. Лише побіжно вивчаючи ресурси Херсонської області щодо розвитку воєнного туризму, можна зазначити такі:

- 1) Олешківські піски. Як зазначають автори [9], на теренах Олешшя у першій половині XVIII століття існувала Олешківська Січ. Під час СРСР тут був облаштований військовий полігон, що відновив свою функцію у 2015 році. Від березня 2022 р. ця територія є тимчасово окупованою ворогом. Можна припустити, що багата на військові події історія цієї місцини стане ресурсом щодо розвитку воєнно-історичного туризму. Також Олешшя має ресурс і для військово-подієвого туризму. Проведення тематичних фестивалів та історичних реконструкцій сприяло б урізноманітненню туристичного продукту.
- 2) Берислав – найдавніше поселення Херсонської області [10]. На теренах міста існувала турецька фортеця Кизи-Кермен, яку у 1695 році здобули козацькі полки гетьмана Івана Мазепи [11]. До сьогодні збереглись руїни цієї фортифікаційної споруди. Також у Бериславі знаходиться братська могила загиблих у Кримській війні 1853-1856 років.
- 3) Республіканець. У селі, що трохи північніше Берислава, знаходилася у XVIII столітті Кам'янська Січ. На цьому місці і тепер можна побачити вже майже

зруйновані будівлі козаків. А на березі Каховського водосховища знаходиться могила Костя Гордієнка – кошового отамана, що очолював Кам'янську, а пізніше Олешківську Січ [11].

4) Херсон – місто-герой України. Окрім залишків валів та брам Херсонської фортеці, просто тепер (станом на жовтень 2022 р. – *авт.*) місто є центром нової російсько-української війни, стаючи фактично музеєм історії української державності. Цікавими атракціями передмістя у майбутньому можуть стати Антонівський міст або аеропорт у Чернобаївці.

Ресурс щодо розвитку воєнно-історичного туризму може бути також сформований вдалою ретроспективою у минуле Херсонщини. Зокрема, цікавим здається детальне вивчення подій Козацької доби, Української революції 1917-1921 років, а також Першої та Другої світових війн. Зіставлення тих подій та сучасної російсько-української війни може бути початковим процесом меморіалізації нашої історії, бачення її хронологічного розвитку, розуміння та осмислення майбутніми поколіннями, якою ціною Україні дається її державність. Такий проект можна організувати у вигляді інтерактивних музеїв у Високопіллі, Херсоні, Бериславі, Генічеську, Скадовську тощо.

Не лише Херсонщина має значний потенціал щодо розвитку воєнного туризму, а й інші регіони України. Втім, навіть приклад Херсонської області свідчить про те, що розвивати воєнний туризм в Україні варто.

1. ДАРТ об'єднує представників держави та громадськості, щоб розробити стратегію відвідування місць пам'яті війни. URL: www.tourism.gov.ua/blog/dart-obiednuie-predstavnikov-derzhavi-ta-gromadskosti-shchob-rozrobiti-strategiyu-vidviduvannya-misc-pamyati-viyni.
2. Винниченко І. Чому не можна ввійти до «Хегевальда»? URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/chomu-ne-mozhna-vvijti-do-hegevalda/>.
3. Винниченко І., Рудніченко Ю. Воєнний туризм в Україні: умови і перспективи розвитку // Географія та туризм. – 2016. – Вип. 35. – С.71-79.
4. Барвінок Н.В. Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – 2022. – Вип. 18. Т. 2. – С. 206-217.
5. Каднічанський Д., Каднічанська Н. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації // Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції. (Львів, 9 жовтня 2020 р.). – Львів, 2020. – С. 132-138.
6. Кушнар'єв В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. – 2018. - № 1. – С. 107-118.
7. Шандор Ф.Ф., Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму: підручник. – К.: Знання, 2013. – 334 с.
8. The Original High Risk Tour Operator. URL: <https://warzonetours.com>.
9. Гуда А., Пацюк В. Перспективи Олешківських пісків щодо розвитку різних видів туризму // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України», присвяченої 90-річчю

дитячо-юнацького туризму в Україні. – К. - Кропивницький. – ЛА НАУ, 2020. – С. 139-150.

10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Списку історичних населених місць України» від 26 липня 2001 р. N 878. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-п#Text>

11. Берислав. URL: <https://7chudes.in.ua/nominaciyi/beryslav-hersonska-obl/>

Яковенко Тетяна, Винниченко Ігор

ТОПОНІМІКА ЖИТОМИРА В ВОЄННО-ТУРИСТСЬКОМУ АТЛАСІ УКРАЇНИ

Від 2019 р. триває робота зі створення Воєнно-туристського атласу України, ініціатором якого стала кафедра країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Наразі вона здійснюється купно з кафедрою геодезії та картографії цього ж ЗВО та Інститутом досліджень діаспори. [1] Відповідні завдання виконуються студентами-туризмологами 1-3 курсів бакалаврату. У цьому електронному інтерактивному творі належне місце посідатиме й топоніміка. Більш ніж 1000-літня історія Житомира позначилась і на назвах його площ, вулиць, проспектів, провулків, парків та скверів, чимало з яких мають стосунок до воєнної тематики.

Вулиця Героїв Крут (бере початок від перетину вулиць Дмитрівської та Князів Острозьких та прямує на схід, де закінчується переходом в проїзд Академіка Тутковського) отримала цю назву 2016 року. Названа на честь військовиків – київських курсантів та козаків, що прийняли бій з московськими окупантами під керівництвом Муравйова біля селища Крути у 1918 р. [2]

Іменем військового діяча, полковника Армії УНР Петра Болбочана, учасника визволення Житомира від більшовиків було названо (2016 р.) провулок, який бере початок від вулиці Святого Йоана Павла II. [3] Вулиця Небесної Сотні названа в 2014 р. на честь Героїв України, котрі полягли на Майдані під час Революції Гідності. [4] Починається в Корольовському районі міста, від перехрестя з вулицями Бориса Тена та Івана Кочерги, і прямує на північ, до перетину з вулицею Домбровського в Богунському районі.

На честь українських волонтерів – добровільних помічників фронту в російсько-українській війні – 2016 року було названо провулок, який бере початок у житловому масиві між вулицями Покровською, Небесної Сотні, Лесі Українки та Домбровського. [5] Також 2016 р. отримала свою назву вулиця Героїв Базару – на честь вояків Армії УНР – учасників Другого зимового походу, що загинули біля села Базар під час та після битви з московськими окупантами. Бере

початок від проспекту Миру, напроти вулиці Миру, та прямує на південний захід, де закінчується переходом в Західне шосе. [6]

Іменем борця за волю України, генерала-хорунжого Тараса Бульби-Боровця – державного та військового діяча, організатора і керівника «Олевської республіки» та УНРА, який не однораз був у Житомирі, спілкувався з діючим тут націоналістичним підпіллям – названо 2016 р. вулицю. Бере початок від вул.Покровська та прямує на захід, де закінчується на перетині з вулицею Вільський Шлях. [7] На честь армійців 95-ї окремої Житомирської десантно-штурмової бригади, яка навесні 2014 року однією з перших стала на захист України від російської агресії (підрозділи бригади брали участь у боях за Слов'янськ, а згодом – на різних ділянках фронту на сході держави і боронять нашу землю і тепер) отримала назву Героїв Десантників (2016 р.) вулиця, що бере початок від проспекту Миру. [8]

Вулиця Добровольчих Батальйонів була названа 2016 р. на честь військових формувань, створених із добровольців, які першими стали на захист Вітчизни під час новітньої російсько-української війни. На початку березня 2014 р. постав Перший добровольчий батальйон імені генерала Кульчицького. Згодом були сформовані батальйони «Дніпро-1», «Айдар», «Азов», «Харків», «Львів», «Чернігів», «Слобожанщина» та інші. [9] Вулиці Митрополита Андрея Шептицького та Зелену з'єднує провулок Генерала Жуковського. Названий так 2016 року на честь державного та військового діяча Олександра Жуковського. Він брав безпосередню участь у січневих боях проти більшовиків. Від 29 січня 1918 р. – виконувач обов'язків військового міністра УНР, з 9 березня того ж року – міністер морських справ УНР. Від 22 березня 1918 р. – військовий міністр УНР. [10]

Між Закам'янським провулком та вулицею Скульптора Олішкевича знаходиться провулок Максима Залізняка. Козацький полковник, один із керівників Коліївщини. Чутки про успіхи М.Залізняка сприяли блискавичному поширенню гайдамацького руху по території України, й незабаром він охопив Київське і Брацлавське воєводства. [11] Вулиця Василя Максютова названа на честь учасника Другої світової війни, генерал-майора. Він був командиром 807 стрілецького полку 304 стрілецької Житомирської дивізії. Цей полк один із перших, подолавши супротив гітлерівців, прорвався до північно-західної частини Житомира. [12]

2008 року отримала назву вулиця Северина Наливайка. Козацький ватажок, у листопаді 1594 року та в лютому–травні 1595 року брав участь у походах об'єднаного козацького війська на Молдову і Придністров'я. З вересня 1595-го С.Наливайко, як очільник повстання, діяв під Замостям, стояв у Самборі, пог-

рожував походом на столицю Речі Посполитої. [13] На честь українського політичного, громадського та військового діяча, мецената, Гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи 2016 р. названо вулицю, яка починається в місцині Путьятинка, від перехрестя з Тихим проїздом і прямує на північ, до перетину з проспектом Незалежності. [14]

Провулки Генерала Жуковського та Миколи Величківського з'єднує провулок імені державного та військового діяча, генерал-хорунжого Армії УНР Миколи Капустянського, дружина якого походила з Житомира. [15] На честь останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського 2016 р. названо вулицю, яка бере початок від вулиці Северина Наливайка та прямує на південний схід і перетинається з 2-м провулком Тургенєва. [16]

Полководця, кошового отамана Запорізької Січі та Війська Запорозького Івана Сірка увічнено в назві вулиці, яка починається від перетину з Андріївською вулицею, прямує на північний схід і закінчується перетином з Покровською вулицею. [17] Іменем видатного військового та політичного діяча, одного з лідерів національно-визвольних змагань за незалежність України 1917-1921 років, генерал-хорунжого Армії УНР, автора кількох книг-спогадів про громадянську війну в Україні, співавтора сценарію фільму «Звенигора» Юрка Тютюнника названо вулицю, яка бере початок від перехрестя з вулицею Ольжича і Пивоварного провулку та до перетину з вулицею Домбровського. [18]

Провулок Сотника Савінського названо на честь хорунжого, сотника гарматної батареї Леоніда Савінського. Героїчно загинув у бою проти червоних поблизу Бердичіва у лютому 1918 р. Його іменем було названо 1-шу Запорізьку батарею Армії УНР. [19] Борця за волю України генерал-хорунжого Армії УНР, військового міністра УНР Всеволода Петріва увічнено в назві вулиці, яка пролягла між проспектом Миру та вулицею Корабельною. [20] Між Київським шосе та 3-м Завокзальним провулком простяглась вулиця Пилипа Орлика – державного та військового діяча, Генерального писаря, Гетьмана Війська Запорозького. [21]

Іменем борця за волю України Головного Отамана Директорії УНР Симона Петлюри названо вулицю, що бере початок від вулиці Радивілівської і прямує на південний захід. [22] На честь учасника героїчного бою під Крутами Павла Кольченка, який потрапив у полон і був розстріляний більшовиками, 2016 року назвали провулок, який починається від проїзду Августа Ільїнського. [23]

Родина Соколовських (брати Олекса, Дмитро, Василь та сестра Олександра) мешкала в с.Горбулеві, що на Радомишльщині, і відзначилась боротьбою за українську державність в часи Української революції 1917-1921 років. Зок-

рема, Олександра Соколовська у віці 16 років пройшла своєрідний ритуал посвячення у козацьке лицарство на вершині Дівич-гори, давнього горбулівського капища. Там і стала отаманом Марусею на чолі повстанського загону із 300 шабель, 700 багнетів, 10 кулеметів та 3-х гармат. Вулиця Отаманів Соколовських пролягає від проспекту Незалежності до вулиці Народицької. [24]

Вулиця Романа Шухевича – генерала-хорунжого, Головного Командира УПА – знаходиться між проспектом Миру та вулицею Митрополита Андрея Шептицького. [25] Провулок Тараса Сенюка назвали на честь десантника, Героя України, полковника ЗСУ. З весни 2014 року він, як командир 1-го аеромобільно-десантного батальйону 95-ї бригади, брав участь у бойових діях на Сході України. Загинув 3 червня 2014 р. [26]

Головного командира УПА, провідника ОУН в Україні та секретаря Української Головної Визвольної Ради Василя Кука увічнили – 2016 року – у назві провулку, який з'єднує вулиці Олени Теліги та Родини Гамченків. [27] Між вулицями Героїв Базару та Зеленою пролягла вулиця Євгена Коновальця – засновника та першого Голови ОУН, ідеолога українського націоналізму, полковника. У 1918 р. він формує і очолює знаменитий курінь «Січових стрільців», який унеможливив підготовлене більшовиками повстання робітників київського заводу «Арсенал», а згодом вів бої проти більшовицьких військ Муравйова на підступах до Києва. [28]

Від вулиці Перемоги бере початок вулиця Миколи Сціборського - військового, державного та політичного діяча, підполковника Армії УНР, одного із фундаторів ОУН, ідеолога українського націоналізму. У жовтні 1917 р. очолив українізовану «автономну національну військову частину» в 1-му лейб-гренадерському полку російської армії. У листопаді 1917 р. потрапив під газову атаку, вижив, але був визнаний інвалідом із 50 відсотковою втратою працездатності. Попри це під час Української революції 1917-1921 років долучився до створення української армії, працював у військовому міністерстві. За доби Гетьманату був помічником повітового коменданта на Чернігівщині. [29]

2. Винниченко І. Про вигоди воєнного туризму // День. – 2020. – 14 лютого; Винниченко І. Україна розвиватиме воєнний туризм // Свобода (Нью-Джерзі, США). – 2020. – 13 лютого.
3. www.zhitomir.info/news_166739.html; www.google.com.ua/maps; [www.wiki.uk-ua.nina.az/0%B8%D1%80\).html](http://www.wiki.uk-ua.nina.az/0%B8%D1%80).html)
4. <https://uk.wikipedia.org/wiki>; <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/do-100-richchya-ukrayinskoyi-derzhavi-petro-bolboc/>; www.google.com.ua/maps/
5. <https://nakipelo.ua/nebesnaya-sotnya-istoriya-besstrashiya-2>; www.zhitomir.info/news_145875.html; <https://uk.wikipedia.org/wiki>
6. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%83%D0%BB%D0%BE%D0%BA_%D0%92%D0%BE%D0%B

7. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8F>;
<https://ukurier.gov.ua/uk/articles/geroyi-bazaru/>; www.zhitomir.info/news_166739.html;
www.google.com.ua/maps/@50.2789664,28.6050838,3a,75y,49.95h,79.64t/data=!
8. <https://zhzh.info/blog/2021-11-06-24176>; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; <https://mapio.net/pic/p-130422911/>;
www.google.com.ua/maps/@50.2856024,28.6414187,3a,75y,303.65h,91.01t/data=!
9. www.zhitomir.info/news_166739.html; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2801327,28.6173428,3a,75y,172.5h,84.67t/data=!
10. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2622206,28.6882946,3a,75y,344.38h,77.48t/data=!
11. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2749342,28.6145554,3a,32.1y,221.95h,89.31t/data=!
12. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; <https://dovidka.biz.ua/maksim-zaliznyak-korotka-biografiya>;
www.google.com.ua/maps/@50.251433,28.6467526,3a,75y,328.58h,78.37t/data=!
13. www.zhitomir.info/news_187016.html; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2894983,28.6250092,3a,75y,235.33h,95.74t/data=!
14. www.pavlusenkoart.com.ua/severyn-nalyvaiko; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2909826,28.6683903,3a,75y,212.82h,90t/data=!
15. <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/berezen/20/1639-narodyvsya-ivan-mazepa-getman-ukrayiny>;
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.260538,28.6806293,3a,75y,156.9h,90t/data=!
16. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2749342,28.6145554,3a,66.5y,223.02h,82.79t/data=!
17. <https://kpi.ua/kalnyshevsky>; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2904358,28.6675663,3a,75y,129h,90t/data=!
18. <https://armyinform.com.ua/2021/10/14/za-zhyttya-ivan-sirko-vstanovyv-kilka-rekordiv-v-istoriyi-zaporozkoyi-sichi/>;
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.3067713,28.6626999,3a,75y,228.76h,86.71t/data=!
19. <https://vufku.org/names/yurii-tiutiunyk/>; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2644607,28.6537469,3a,75y,166.9h,90t/data=!
20. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%>;
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2637242,28.6554726,3a,75y,215.71h,90t/data=!
21. <https://uain.press/blogs/vsevolod-petriv-slavetnyj-voyenachalnyk-ukrayinskoyi-revoljutsiyi-1151367>;
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.283722,28.5983986,3a,75y,356.71h,90t/data=!
22. <https://uain.press/blogs/pylyp-orlyk-pershyj-getman-u-vygnanni-1097054>;
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2689653,28.7060761,3a,75y,328.32h,90t/data=!
23. www.museumsun.org/person/52/; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2505291,28.6367202,3a,75y,31.08h,90t/data=!
24. <http://slovoprosvity.org/2018/02/12/nash-zemlyak>;
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2582015,28.6343168,3a,75y,313.77h,83.11t/data=!
25. www.zhitomir.info/post_2353.html; www.istpravda.com.ua/columns/4d4095787652d/;
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2749324,28.6663317,3a,75y,7.1h,87.92t/data=!
26. www.nbu.gov.ua/node/4180; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2798663,28.6106474,3a,75y,38.02h,90t/data=!
27. <https://armyinform.com.ua/2020/06/03/sogodni-shosta-richnyczya-vid-dnya-zagybeli-geroya-ukrayiny-polkovnyka-tarasa-senyuka/>;
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2737802,28.6161536,3a,75y,219.04h,90t/data=!

28. <https://uain.press/blogs/654942-654942>; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.253568,28.6254302,3a,75y,212.76h,90t/data=!
29. www.museumsun.org/person/55/; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2772818,28.6059759,3a,75y,33.35h,79.21t/data=!
30. <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/berezen/28/1898-narodyvsya-odyn-iz-lideriv-oun-m-mykola-sciborskyy>; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>; www.google.com.ua/maps/@50.2703699,28.6547808,3a,75y,297.08h,97.94t/data=!

Воєнно-історичний туризм: об'єктно-предметна сутність, вітчизняний та іноземний досвід

Кучерява Ганна

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Туризм в Україні зазнав величезних втрат ще у 2014 році. Кількість в'їзних туристів у порівнянні з 2013 роком скоротилася майже вдвічі та становила 12,7 млн осіб. Безпековий фактор став визначальним при плануванні поїздок до України. Надзвичайно низька кількість іноземних туристів в Україні була зафіксована і у 2015 році [1].

Воєнні події, які сьогодні відбуваються на території України, несуть значну щоденну небезпеку для місцевого населення та негативно впливають на індустрію гостинності в цілому. На територіях, які потрапили під окупацію, а також у зонах проведення активних бойових дій відбувається знищення значної кількості історичних пам'яток культури та архітектури, сакральних туристичних об'єктів тощо. Це є болісною втратою для туристичного потенціалу держави. Руйнування зазнає і транспортна інфраструктура, погіршуються логістичні зв'язки між регіонами України. Водночас об'єкти, що залишаються після воєнних подій, можуть привернути увагу як внутрішніх, так і іноземних туристів та дати поштовх для розвитку у післявоєнний період такого виду туризму, як воєнно-історичний туризм. Відбудова туристичної сфери потребуватиме значних капіталовкладень, підтримки іноземних партнерів, знаходження нових шляхів відновлення туристичних потоків.

Воєнний туризм як спеціалізований вид туризму не отримав у туристичнознавстві однозначного трактування. Найчастіше воєнний туризм розглядають як відвідування місцевості, що пов'язана з воєнними подіями [2]. Крім цього, виділяють мілітарний (воєнний) туризм, який поділяється на воєнно-історичний, військово-пригодницький, військово-подієвий туризм [3]. Ключова відмінність між ними полягає у ресурсному забезпеченні організації туризму.

Воєнно-історичний туризм розвивається в місцях проведення ключових битв, де відбулися історичні переломні моменти у ході війни. Такі місця потребують встановлення меморіалів та пам'ятників, створення музеїв для увіковічення пам'яті про силу та мужність захисників. Такі об'єкти є надзвичайно цінними, оскільки відіграють важливу роль у збереженні та вшануванні пам'яті

про загиблих і постраждалих, про події, які відбувалися на тій чи іншій території.

У період повномасштабного вторгнення росії на територію України кількість подібних битв та їх географія суттєво розширилася. Сьогодні потенційними регіонами для розвитку воєнно-історичного туризму можна вважати Київську, Харківську, Чернігівську, Сумську, Херсонську, Миколаївську, Одеську, Запорізьку, Донецьку, Луганську та інші області. Особливої уваги заслуговують міста Маріуполь, Сєвєродонецьк, Харків, Ізюм, Чернігів, Суми, Буча, Ірпінь тощо.

У якості об'єктів відвідування у воєнно-історичному туризмі використовують оборонні споруди, а саме блокпости, бліндажі, траншеї, інші споруди, які відіграли важливу роль в обороні стратегічних об'єктів та населених пунктів.

Окремо слід згадати місця масового поховання населення та військових, де мають бути у майбутньому встановлені меморіальні комплекси як важливі об'єкти, що демонструватимуть світові усю жорстокість війни. Створення таких меморіальних комплексів у Маріуполі, Бучі, Ізюмі, Бородянці, Гостомелі, Охтирці та в інших містах України дозволить вшанувати пам'ять мирних мешканців, які загинули у цій страшній війні, показати масовість їх вбивств.

Воєнно-історичний туризм окрім пізнавальної виконує важливу виховну функцію – формування відповідального, патріотично спрямованого молодого та дорослого покоління українців. Цей процес відбувається шляхом відвідування історично важливих місць, організації зустрічі з учасниками та свідками бойових дій, проведення виховних просвітницьких годин з молоддю тощо.

Вагомою складовою розвитку воєнно-історичного туризму є складання маршрутів пам'яті. Державним агентством з розвитку туризму формується реєстр місць пам'яті російсько-української війни, який стане основою концепції їх відвідування. Проте подібні маршрути мають бути детально опрацьованими, оскільки запропоновані влітку тури українськими містами-героями, які постраждали внаслідок військової агресії росії, викликали критику у соціальних мережах та були відкладені.

Значну роль у розвитку воєнно-історичного туризму відіграє інформаційна складова. Використання сучасних інформаційних технологій та Інтернет-ресурсів сприятиме формуванню бази даних про нові об'єкти військово-історичного туризму та збільшення обізнаності серед потенційних туристів. Так, вже створений та почав працювати «Віртуальний музей пам'яті війни» [4], за допомогою якого можна з будь-якого куточка світу подивитися на зруйновані населені пункти Київської області (Ірпінь, Бучу, Гостомель, Горенку та ін.). Саме ці населені пункти стали одними з перших, які пізнали жахи війни.

Отже, воєнно-історичний туризм має значний потенціал для розвитку в Україні в майбутньому. На жаль, війна триває та ресурсна база даного виду туризму збільшується. Проте, як свідчить досвід інших країн, після завершення війни туристичний потік, як правило зростає. Тож для України мають відкритися нові можливості та перспективи у розвитку туристичної сфери.

1. Державна служба статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua.
2. Барвінок Н.В. Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни. *Розвиток туристичного, готельного та ресторанного господарства*, 2022, С. 206 – 217.
3. Kadnichansky, D., and N. Kadnichanska. Military tourism: issues of terminology and classification. *Geography, Economics and Tourism: National and International Experience: Proceedings of the XIV International Scientific Conference*, 2020, pp. 132-138
4. Віртуальний музей пам'яті війни. URL: <http://kyivregiontours.gov.ua/war>

Борисова Оксана, Бунтова Наталія, Гринюк Діана

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ У ВОЄННО-ІСТОРИЧНОМУ ТУРИЗМІ (РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ)

Історія Гадяччини багата на воєнні події. Численні об'єкти історико-культурної спадщини на території краю розповідають про козацьку добу, Північну, Першу Світову, Громадянську та Другу Світову війни у вигляді залишків фортець, оборонних валів, могил, пам'ятників і пам'ятних знаків полеглим воїнам та односельцям, місць розстрілів чи боїв.

Як козацький край Гадяччина відома ще з середини XVII ст. Гадяцький козацький полк був одним із перших, який утворив гетьман Богдан Хмельницький. З долею міста як ранговою гетьманською маєтністю нерозривно пов'язані долі гетьманів України – Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Брюховецького, П.Дорошенка (рідний брат гетьмана – Андрій – був гадяцьким городовим отаманом), І. Самойловича, І.Мазепи, Д.Апостола.

Події доби козащини висвітлені в унікальному творі з історії Гадяцького краю, і не лише його, а й усієї України – творі полковника Гадяцького козацького полку Григорія Граб'янки, відомого на весь світ як «Літопис Григорія Граб'янки, або літопис самовидця», написаний в середині XVII ст. у м.Гадячі. Твір, який справив великий вплив на формування військової історії України [1].

Серед козацької верхівки виявилось чимало колоритних постатей, справжніх державних мужів, що хоробро захищали шаблею українську землю, були дбайливими господарями та будівничими фортець, церков та монастирів краю. Один з них – полковий обозний, лютенський сотник, згодом гадяцький полковник Михайло Борохович, відвагу та військовий талант якого високо цінував ге-

тьман І.Мазепа, призначивши полковника наказним гетьманом українського війська. У сотенному містечку Лютенька, що йому належало, Борохович своїм коштом побудував Успенську «Запорізьку» церкву – першу кам'яну споруду Гадяцького повіту, яка стала однією з найвизначніших пам'яток України козацької доби.

Маловідомим є той факт, що п'ятидесятиденна боротьба за фортецю у селі Веприк на Гадячині під час Північної війни 1700-1721р. залишила свій слід у Всесвітній військовій історії. Оборона села Веприк, якою керував сам Карл XII, мала надзвичайно важливе значення – вона затримала, знесилила та морально підірвала дух шведської армії, під час оборони було втрачено цвіт шведського офіцерства.

Гарнізон Веприцької фортеці частково складався з козацької сотні на чолі з 1-м сотником Федором Масюком, який став натхненником і організатором бойових звитяг Веприцького козацтва і разом із сином особисто подавав приклад героїзму, стійкості та мужності у боротьбі проти навали шведських завойовників.

За 70 років панування комуністичної ідеології в країні було знищено будь-які нагадування про іншу протиборствуючу сторону, що боролася з більшовицькою ідеологією. Один такий об'єкт на території району зберігся до сьогодні – це місце садиби родини отамана Леонтія Христового – нащадка давнього козацького роду, одного з керівників антибільшовицького повстанського руху на Полтавщині. Поштовхом до створення антибільшовицького повстанського загону стало пограбування декількох сіл району продовольчими загонами в липні 1920 року. Повстання під проводом Л.Христового досить швидко поширювалося – в кінці липня 1920 р. загін нараховував понад 300 бійців. Найбільшого розмаху воно досягло в серпні 1920 року, охопивши території Гадяцького, Миргородського та Зінківського повітів. Отаман Христовий неодноразово зустрічався з Н.Махном, від якого отримав зброю та мандат на право формування Особливого загону Повстанської армії України. В липні 1921 року загін Л.Христового був знищений маневровою групою міліції, сам отаман був тяжко поранений, а згодом убитий.

На фронтах Другої Світової війни боролися тисячі жителів Гадяччини, понад 5 тисяч відзначені бойовими орденами та медалями, а деякі стали героями Радянського Союзу – М.Чирка, М.Лимоня, І.Величай [3].

Цікавим об'єктом воєнно-історичного туризму є місця, які пов'язані з життям та діяльністю відомих військових конструкторів. На території району вони знаходяться у селах Лютенька та Веприк. Перше пов'язане з ім'ям О.Д.Засядька – генерал-майора, кавалера орденів Св. Володимира та Св. Георгія

гія, основоположника ракетної галузі, винахідника принципів реактивної тяги, балістики ракет.

Саме тут, в Лютенському маєтку О.Д.Засядько будує кузню та піротехнічну лабораторію. У 1815 р. з вигону неподалік лісу Дубини (сьогоднішній Полігон) злетіла перша вогняна ракета. Протягом двох років тривали роботи над її удосконаленням, результатом яких стала дальність польоту 2300 метрів. Успіхом винахідника стали й пускові установки залпового вогню – перші «катуші» та «гради», про іспити яких недоброзичливі сусіди нарікали, що Засядько заповзвся «спалити губернію». Підсумки дворічної подвижницької праці у Лютенці О.Д.Засядько виклав у праці «О деле ракет зажигательных и рикошетных» (1817 р.), яка стала першим посібником з виготовлення та бойового застосування ракет тогочасного війська. Саме тому можна стверджувати, що космічна ера для українців почалася у 1815 році на Гадяччині. Шпага за хоробрість та 6 орденів стали свідченням бойових заслуг О.Д.Засядька, ім'я якого присвоєно одній з впадин на зворотньому боці Місяця.

Село Веприк – батьківщина видатного вченого, конструктора бронетехніки, ядерної та термоядерної зброї, тричі Героя Соціалістичної Праці, члена кореспондента АН СРСР, генерал-лейтенанта інженерно-технічної служби М.Л.Духова – одного з тих, хто створював і зміцнював оборонну потужність країни під час війни 1941-1945 рр. та «холодної війни» 70-80х років ХХ століття [4].

Гадяччина безумовно може пишатися своїми героями-захисниками, які виконували свій величний та священний обов'язок – захищали Батьківщину від посягань ворога, не шкодуючи найдорожчого – життя. Сьогодні ми маємо вшановувати їх пам'ять та вчитися у них патріотизму. Ще за часів Київської Русі князь Святослав, прориваючись крізь набагато численніші лави супротивників, звертався до воїнів своєї дружини, говорячи про те, щоби не зганьбити слави своїх предків. Краще покласти голову в чесному бою, ніж паплюжити честь своєї землі.

Висвітлення таких тем вкотре доводить, як важливо пам'ятати ціну боротьби українського народу, який, не зважаючи на складні обставини, численні зради, виборов свою Незалежність, коли всі сили, за світової підтримки, націлені сьогодні на збереження Волі, Свободи та територіальної цілісності України.

1. *Борисова О.В., Гринюк Т.А.* Исторична реконструкція: значення для розвитку регіонального туризму / О.В. Борисова, Т.А. Гринюк // Економіка і держава. – 2021. - №2. – С. 53-57.
2. *Борисова О.В.* Перспективи розвитку військового туризму. Регіональний аспект / О.В. Борисова // Економіка та держава. – 2016. - №1. – С. 56-59

3. Гринюк Д.Ю., Степанець І.О., Борисова О.В. Туристичне краєзнавство: Гадяч та його околиці. Навчальний посібник. КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2022. – С. 123. URL: <https://geo.knu.ua/wp-content/uploads/2022/06/posibnyk-turystychne-kraeyznavstvo-gadyach-ta-jogo-okolyczi-2022.pdf>
4. Гринюк Д.Ю., Борисова О.В., Кувишинова К.Г. До дня міста Гадяч: історія, туристичні перспективи та героїка. Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XXIV Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І.В. Жукової, Є.О. Романенка. м. Орхус (Данія): ГО «ВАДНД», 07 вересня 2022 р. – С. 369-375. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/conferency/conf-24.pdf>

Цуй Джібо, Смирнов Ігор

НАКАНО ТАКЕКО – ЯПОНСЬКА ЖАННА Д'АРК

При слові «самурай» ми, зазвичай, уявляємо собі суворого японського мужчину, в металевих латах, зі страшною маскою на обличчі. Однак у числі самураїв була і одна жінка, її звали Накано Такеко [1, 46]. Вона народилась у м. Едо (сучасне Токіо) у квітні 1847 р. Її батько був важливим чиновником, тому дівчинка могла спокійно займатися духовним та фізичним самовдосконаленням. Вона отримала гарну освіту як у галузі літератури, так і бойових мистецтв. Зокрема вона навчилася добре володіти *нагінатою* – це класична японська зброя, що нагадує легку алебарду. Вона настільки гарно опанувала цю зброю, що навіть працювала інструктором бойових мистецтв у 1860-ті рр. Не треба дивуватися, що маленька дівчинка так ревно прагнула навчитися володіти мистецтвом кровопролиття. Зокрема від японських жінок не вимагалось участі у бойових битвах, але вони повинні були відповідати ідеології *бусідо*, яка визначала, в першу чергу, служіння чоловікові, а також, за необхідності, захист домашнього вогнища – тому у кожному японському будинку над порогом зазвичай була нагіната. Жінки повинні були без вагань прощатися з життям (щоб уникнути безчестя, наприклад), а також позбавляти життя своїх близьких, дітей, якщо ті через якісь причини не могли зробити це самостійно. Постійною приналежністю японської жінки був *кайкен* – короткий кинджал, що знаходився за поясом, чи в рукаві, і який урочисто вручався дівчині при досягненні повноліття (12 років). При загрозі потрапити у полон цим кинджалом жінка повинна була здійснити *дзигай* (у чоловіків це називалося *харакірі*), коли вона перетинала собі сонну артерію. Дівчаток з дитинства навчали бойовим мистецтвам: володінню нагінатою, киданню ножів і дротиків, стрільбі з луку, прийомам боротьби. Тому японські жінки за необхідності могли дати рішучу відсіч насильнику або нападнику на її дім. Несподівано для нападника загорнута в кімоно «лялечка» раптом приймала бойову стійку, витончені шпильки з її зачіски перетворювались на

метальні ножі, віяло наїжачивалося сталевими голками, а в маленькій тендітній ручці невідомо звідки з'являвся блискучий кинджал.

Рис.1. Накано Такеко у військових обладунках [2]

Але, при всьому цьому, самураєм японська жінка стати не могла. У японській мові не було і немає навіть такого слова, як «жінка-самурай», тому що визначення «самурай» передбачало тільки чоловіка, без жодних варіантів. Тому Накано за звичайних обставин ніколи не змогла б воювати бік о бік з самураями – чоловіками. Зате у японській мові є слово «онна-бугейша», що буквально перекладається як «жінка-воїн» [3].

Але в історії Японії відбувся різкий перелом – у країні почалася громадянська війна. Японці називають її «Війна Босін» («Війна року Дракона», 1868-1869 рр.). Це було зіткнення прихильників сьогуната Токугава з проімператорськими силами. У японській історії воно отримало також назву «Реставрація Мейдзі». Первісно слово «сьогун» означало «полководець», «головнокомандувач». Влада імператора в Японії завжди була чисто номінальною, тому він, щоб утримати владу, повинен був шукати підтримки певного феодалного клану. Голові такого клану імператор надавав титул «сьогун» і доручав усю владу над військом. Однак поступово сьогунати стали намагатися розширити свою владу: вони вважали що, якщо вони мають воєнну силу, то і повинні фактично правити Японією, залишивши імператора в якості «живого божества». У 1192 р. полководець Мінамото Йорітомо добився, щоб «сьогун» з тимчасового військового звання перетворився у постійний титул фактичного військового правителя країни, що надавався у спадок. Як нескладно здогадатися, першим спадковим сьогунотом став сам Йорітомо. Починаючи з заснування сьогунату у 1192 р. і до середини ХІХ ст. титул «сьогун» був спадково-родовим, хоча формально завжди надавався імператором. Принциповою відмінністю сьогуната від імператора була відсутність сакральної складової: сьогун вважався головою адмініст-

рації і керівником держави, але не «втіленням богів на землі» (як імператор). За 7 століть існування титулу «сьогун» його носіями були представники декількох кланів. З 1603 р. протягом двох з половиною століть сьогунами ставали виключно представники клану Токугава. Так продовжувалось до січня 1868 р., коли імператор Муцухіто вирішив покінчити з всевладдою японських феодалів і проголосив реставрацію усієї повноти імператорської влади. Сьогун з роду Токугава очікувано оголосив імператорську декларацію незаконною, почалася війна: армія імператора проти військ сьогунату [4].

Ось у цій громадянській війні і взяла участь Накано Такеко, яка виступила на стороні сьогуну. Дівчині, якій подобалися бойові мистецтва та самурайські традиції, феодалі Токугава виявились ближчими, ніж імператор Мацухіто, який намагався перебудувати Японію за європейським зразком. Однак для самураїв війна з самого початку виявилась невдалою: війська сьогуну атакували Кіото – резиденцію імператора. Незважаючи на суттєву чисельну перевагу (співвідношення сил три до одного на користь сьогунату) і допомогу французьких військових радників (незацікавлених у створенні єдиної Японії), ця битва була повністю програна самураями. Після ще низки невдалих зіткнень сьогун був змушений капітулювати: влада феодалів скасовувалася і шлях до сучасного ринково-промислового розвитку «Країни сонця, що сходить» був відкритий. Усі ці події і отримали в японській історії назву «Реставрація Мейдзі». Отже, уся Японія визнала «самодержавну» владу імператора, але залишався лише один оплот заколотників – князівство Айдзу, де якраз і жила собі Накано. Саме тоді збулася її мрія про воєнні подвиги. Вона з дитинства захоплювалась героями минулого – відважними самураями. Але японська жінка, як ми знаємо, ніколи не змогла б стати самураєм. Але тут втрутилися форс-мажорні обставини: заколотники Айдзу так сильно потребували воїнів, що враховувалася кожна людина. І тут вже «шляхетні» чоловіки перебороли свою зневагу по відношенню до «недостойних» жінок. Тому, коли Накано з'явилась до командира самураїв (керівника оборони князівства Айдзу) і попросила взяти її до війська, той довго думав: з одного боку це було порушення традицій, але з іншого – конче були потрібні захисники, ким би вони не були. Після таких роздумів самураї пішли на компроміс: до офіційного списку самурайських загонів Накано не включили (щоб не порушувати традицій), але запропонували їй створити окремий жіночий самурайський загін (оскільки крім Накано було ще багато жінок, які проголосили бажання померти за сьогуну), на що Накано Такеко з радістю погодилася. Отже, вона сформувала військовий підрозділ з жінок (який і очолила) і разом з ним долучилася до лав захисників Айдзу. Цю групу пізніше називали «Жіночим загonom» (японською – Дзьо Сітай), або «Жіночою армією»

(Дзьо Сігун). Самураї, у тому числі Жіночий загін Накано Такеко, хоробро би-лися, але сила була не на їхньому боці. Накано захищала древній феодалізм та самурайські вільності, а це вже належало минулому, яке поступалося новим су-часним віянням. Йому на зміну йшла ринково-промислова економіка та єдина централізована держава. Результат боротьби був передбачуваний: самураї кня-зівства Айдзу потерпіли поразку. В одному з останніх боїв (16 жовтня 1868 р.) загинула і остання в Японії жінка-самурай: вона отримала кульове поранення у груди. Вмираючи, за давньою традицією, Накано поросила свою сестру Юкко відрізати їй голову і поховати її, щоб вона не дісталася ворогу в якості трофею. Сестра виконала останню волю помираючої, голова Такеко була доставлена в храм Хокайдзі (у сучасній префектурі Фукусіма), де її і поховали під сосною.

Рис.2. Пам'ятник Накано Такеко [4]

Рис.3. Група дівчат представляє Жіночу армію на параді Айдзу [6]

Незважаючи на те, що Накано виступала проти єдиної централізованої японської держави, тобто проти «сучасної Японії», її військові подвиги отримали широке визнання на батьківщині. Її назвали останньою великою жінкою-самураєм і біля могили Такеко в Хокайдзі встановили пам'ятник (рис.2), а у м. Айдзувакамацу (центрі провінції Айдзу) щорічно проходить осінній фестиваль, у якому беруть участь дівчата з білими пов'язками на голові, що зображують Такеко та її воїтельниць (рис.3). Ці два туристичних магніти, пов'язані з пам'яттю про Накано Такеко, нині притягують тисячі туристів з Японії та за кордону. На жаль, у наявній українській туристичній літературі при характеристиці туристичних ресурсів Японії про Накано Такеко не згадується [7].

1. Серпутько О., Степанюк С., Лемешко О. Історична роль жіноцтва у розвитку бойових дисциплін будо // Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2022. – Вип. 49. – Том 1. – С. 45-49.
2. Накано Такеко – жінка-самурай. URL: [https://hi-in.facebook.com > sriblo.troyandy](https://hi-in.facebook.com/sriblo.troyandy)

3. Амдур Е. Жінки-воїни Японії: роль жінок-носіїв зброї в історії Японії. Koryu Books, 2009.
4. Петров С. Японская Жанна д'Арк // Загадки истории. Война. - № 23. – 2021. – С. 42-43.
5. Monument Nakano Takeko. URL: <https://trip.com/travel-guide/attraction/aizuwakamatsu-takeko-nakano-monument-23490247/>
6. Онна-бугейша. URL: <https://uk.upwiki.one/wiki/Onna-bugeisha>
7. Стафійчук В., Малиновська О. Туристичне країнознавство: навч. посіб. у 4-х томах; Т.2. Азія та Океанія. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. – С. 61-64.

Денисик Григорій, Кізюн Алла, Атаман Людмила

ЛАНДШАФТИ ВОЄННОГО ПОХОДЖЕННЯ: ТЕРМІНОЛОГІЯ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ У ТУРИЗМІ

Різноманіття та привабливість сучасного ландшафту будь-якого регіону залежить від наявності та стану в його структурі трьох груп ландшафтів: натуральних, натурально-антропогенних та антропогенних. Серед антропогенних на особливу увагу заслуговують белігеративні (від лат. *belligero* – вести війну) ландшафтні комплекси, що сформувались в процесі підготовки і ведення воєнних дій, проведення військових навчань тощо. Вони поширені скрізь і концентрують в собі історію найкритичніших моментів взаємодії між людьми, які відображаються в понівечених ландшафтах.

Уже сьогодні белігеративні ландшафти є одними із важливих елементів туристичних маршрутів. Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в Україні активно почав розвиватися форт-туризм. Зараз це один з популярних і доступних напрямів воєнного туризму, пов'язаний з відвідуванням різноманітних фортифікаційних споруд [1].

Тривалий час географи-природнички і туризмознавці України не звертали уваги на белігеративні ландшафти, бо вважали їх «ландшафтами без майбутнього». Однак, події початку ХХІ ст. доводять, що роль та значення белігеративних ландшафтів не зменшується, а зростає. Більше того, навряд чи де-небудь на Землі ландшафтних комплексів воєнного походження є більше, ніж на Східноєвропейській рівнині і особливо в її південно-західній частині, де й розташована Україна.

Широке розповсюдження, значне різноманіття й специфічні умови їх формування (переважно під час військових дій), значення для пізнання природи й історії окремих регіонів Землі спонукали фахівців різних наукових напрямів до активних досліджень ландшафтних комплексів воєнного походження. У процесі таких досліджень було запропоновано значну кількість термінів і понять, різноманітних визначень, котрі часто не лише не співпадають за змістом, але й

протирічать один одному. Це спонукає до детального розгляду основних термінів і понять, які можна у подальшому використовувати у процесі пізнання ландшафтних комплексів воєнного походження, зокрема у туризмознавстві.

Ще у другій половині ХХ ст. усі ландшафти воєнного походження були виокремлені в особливий клас антропогенних ландшафтів під загальною назвою белігеративні ландшафти. Ця назва виявилася вдалою і зараз є найбільш вживаною. Вдалою, тому що під назвою (терміном) «белігеративні ландшафти», «белігеративний ландшафтний комплекс» можна розуміти будь-які ландшафтні комплекси воєнного походження незалежно від їх способу створення, віку та особливостей сучасного функціонування. Є й інші терміни, якими науковці, не завжди аналізуючи їх суть, узагальнено називають ландшафтні комплекси воєнного походження. Серед таких:

- *воєнно-фортифікаційні*. Цей термін доцільно використовувати, але для позначення не всіх ландшафтних комплексів воєнного походження, а лише тих, що були створені в процесі будівництва фортифікаційних споруд – оборонних валів і ровів, оборонних ліній, окопів і траншей тощо;
- *військово-фортифікаційні*. Частіше вживаний серед військових фахівців і має більш широке значення, ніж термін воєнно-фортифікаційні ландшафти. Однак і він не охоплює всі белігеративні ландшафти, а лише ті з них, що були створені при наявності військ і військовими. Між тим, значна частина цих ландшафтних комплексів, наявна до цього часу, – протитанкові рови, ескарпи – була створена цивільним населенням або в процесі випробувань тієї чи іншої зброї – вирви від бомб, кільцеподібні заглибини на поверхні землі, що утворилися в результаті підземних випробувань тощо;
- *інженерно-військові*. Цей термін найбільше придатний для позначення лише сучасних активно функціонуючих белігеративних ландшафтних комплексів – територій воєнних дій, воєнних полігонів, складських комплексів воєнної техніки, військових частин та інших.

Безперечно, що крім зазначених будуть й інші терміни та поняття, пов'язані з ландшафтними комплексами воєнного походження. У структурі антропогенного ландшафтознавства розвивається новий напрям досліджень сучасних ландшафтів – *белігеративне ландшафтознавство*. Опублікована перша монографія за результатами регіональних досліджень ландшафтних комплексів воєнного походження [3] та низка статей у наукових журналах, зокрема й у Віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Військово-спеціальні науки» [4; 5].

У подальшому активний розвиток белігеративного ландшафтознавства тісно взаємопов'язаний з сучасними воєнними подіями в Україні. Дотичними до

белігеративного ландшафтознавства, є сакральне (від лат. *sacralis* – священний) й тафальне (від лат. *tafalny* – поховання) ландшафтознавства. Сформовані ними поняття і терміни уже використовують у туризмі, особливо практиці проведення туристських екскурсій, змагань, олімпіад тощо. Белігеративні ландшафтні комплекси стають невід’ємною частиною сучасного туризму й правильне розуміння відповідних термінів і понять є необхідним.

1. *Атаман Л.В.* Белігеративні ландшафти Поділля як об’єкти розвитку рекреації та туризму // Освітні й наукові виміри географії та туризму. – Полтава, 2020. – С. 82-84.
2. *Данілов Й.В., Нойман Г.Р.* Могилів-Ямпільський укріплений район // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, 1996. – С. 85-88.
3. *Денисик Г.І., Антонюк О.О.* Белігеративні ландшафти Поділля: монографія. – Вінниця: ТОВ «Нілан – ЛТД», 2017. – 202 с.
4. *Денисик Г.І., Антонюк О.О.* Наукове і прикладне значення белігеративних ландшафтів // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2017. - №1 (36). – С. 13-16.
5. *Денисик Г.І.* Белігеративні ландшафти: суть і класифікація // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2017. - №2 (36). – С. 3-7.

Гончарук Олена, Лисенко Валерій

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА МІСЦЯХ ТЕМНОГО ТА ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ

Російсько-українська війна спричинила сплеск уваги всього світу до України, але споживачі інформаційного продукту не завжди отримують достатньо інформації щодо розуміння причин війни та перебігу подій, тому актуальним є попит на відвідання місць, пов’язаних з війною. Темам темного та воєнно-історичного туризму присвячено багато досліджень (М. Foley, М. Johnson, М. Kostanie, J. Lennon, Н. Lewis, А. V. Seaton, Р. Stone, Т. Б. Заставецький, Н. М. Паньків, З. М. Шильнікова та інші), але жителі України наразі переживають унікальний досвід в історичній перспективі. Можна стверджувати, що процес екскурсійної діяльності проходить крізь кризу і потребує нових смислів. Важливими є психологічні чинники здійснення екскурсійної діяльності, оскільки відвідання місць темного та воєнно-історичного туризму завжди призводить до складних емоційних переживань як екскурсантів, так і гідів.

Мета тез – визначити психологічні чинники здійснення екскурсійної діяльності у місцях темного та воєнно-історичного туризму.

Цілі та мотиви відвідання туристами місць темного та воєнно-історичного туризму є різними – офіційні, навчальні, пізнавальні, духовні. У свою чергу, спостерігається готовність та бажання представників туристичної спільноти ор-

ганізувати екскурсії та висвітлювати цю складну тему. Для задоволення попиту та організації туристів має бути сформована концепція відвідання місць, пов'язаних із війною, а також вироблені методики подавання екскурсійного матеріалу із врахуванням морально-етичних принципів та психологічних чинників.

Під час здійснення екскурсійної діяльності перед гідом постає низка питань, у першу чергу, яким чином інтерпретувати події та здійснювати показ локацій. Важливу роль відіграють особистісні та зовнішні психологічні чинники, які багато в чому визначають сутність та зміст екскурсійної діяльності.

До особистісних можна віднести психологічну готовність до здійснення такого роду діяльності, особистісні цінності та смисли, емоційну зрілість та стійкість, життєвий і професійний досвід, вміння працювати з різними емоційними реакціями, емпатію, громадянську позицію гіда. До зовнішніх належать слідування загальнодержавній концепції інтерпретації подій, пов'язаних з війною, вміння знаходити баланс між потребами клієнтів та реакціями місцевих жителів, а також професійно взаємодіяти з різними типами екскурсантів, знання основних принципів темного туризму та морально-етичних принципів. Окремим аспектом є профілактика емоційного вигоряння гіда, який часто стикається з травматичними подіями та горем людей.

Специфіка розповіді вимагає психологічної готовності гіда працювати зі складними темами, а також його обізнаності у сфері методики проведення екскурсій темного і воєнно-історичного туризму та знань із психології переживання травматичних подій.

Одним із перших питань, з яким гід має визначитися перед початком роботи, є його власна психологічна готовність до здійснення такого роду професійної діяльності. Під час проведення екскурсії гід виконує роль медіатора (посередника) між об'єктами показу та відвідувачами, тому від нього багато в чому залежить сприйняття та розуміння подій [1]. Екскурсійна розповідь – це не лише слідування за встановленою методологією, принципами та правилами, а, передовсім – інтелектуальний авторський продукт. Робота вимагає від гіда не лише знань екскурсійного матеріалу, але й власної психологічної готовності та емоційної зрілості.

Психологічна готовність пов'язана із особистим досвідом гіда, а саме: чи постраждав він, його сім'я? майно і наскільки для нього досвід війни є травматичним. Якщо гід відчуває, що йому складно працювати з цією темою, то йому варто пройти додаткове навчання, власну психотерапію та обрати прийнятний для себе формат роботи.

Робота із темою темного туризму передбачає розвиток емоційної зрілості та стійкості спеціаліста. Він має, насамперед, сам собі відповісти на питання, чи може контролювати власний емоційний стан під час розповіді, чи має навички вирішення конфліктних ситуацій та ефективної комунікації з екскурсантами під час виникнення різних емоційних реакцій?

Морально-етичні правила подачі екскурсійного матеріалу часто знаходяться на межі особистого та загальноприйнятого з огляду на те, що екскурсія є авторським продуктом, який не підлягає контролю та ліцензуванню державними органами влади. Особисте ставлення гіда до подій, які він інтерпретує, тон та стиль екскурсії (нейтральний, емоційний, пізнавальний чи спонукальний до дії) визначають взаємодію гіда та екскурсантів. Цінності, професійні смисли гіда, громадянська позиція впливають на характер розповіді. Гід має визначитися, з якою метою він проводить екскурсію: інформування, духовного покликання, потреби у заробітку коштів на життя, збору матеріальної допомоги постраждалим.

Під час роботи гідів важливо розуміти мотивацію туристів, яка може бути різною. Особливі труднощі під час побудови розповіді та показу місць виникають у тих випадках, якщо гід працює з групою, яка включає різних за віком людей, в тому числі дітей та підлітків. Дослідження свідчать, що за мотивацією туристів можна умовно класифікувати на такі типи: скорботні та паломники, які прагнуть відчувати духовний зв'язок та почуття спорідненості із цими місцями; ті, які потребують додаткової інформації; ті, хто відвідують місця як частину своєї духовної або матеріальної спадщини; ті, хто приїздить з навчальною або професійною метою; ті, які мають хворобливу цікавість та шукають гострі відчуття або звичайну природну цікавість на кшталт перегляду новин тощо [2].

Окрім того, дослідження психологів свідчать, люди, які цікавляться темою темного туризму, часто мають специфічні риси особистості, наприклад, схильність до румінацій під час горювання, психологічну нестійкість та вразливість [3]. Іншими словами, кожен екскурсант може проявляти різні емоційні реакції, залежно від типу свого характеру. Екскурсивод повинен мати базові знання із психології для того, щоб вміти правильно вибудовувати взаємодію з різними людьми.

Частий контакт з травматичними подіями та відвідання місць темного туризму має високий ризик емоційного вигорання гідів та супроводжувачів. Під час роботи із темами смерті, злочинів та геноцидів гід ризикує отримати так звану вторинну травму, яка може проявлятися в симптомах, схожих на посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Наслідками можуть бути різні психо-

логічні та фізіологічні проблеми, наприклад, труднощі із контролем над власним емоційним станом та особистісними межами, прояви цинізму або байдужості, проблеми у стосунках з оточуючими, погіршення фізичного самопочуття (болі в тілі, розвиток соматичних хвороб, тривоги та депресії), а у складних випадках – навіть втрата надії та сенсу життя [4].

Отже, здійснення екскурсійної діяльності на місцях темного та воєнно-історичного туризму вимагає високого рівня професійної кваліфікації гіда, його емоційної та психологічності готовності, зрілості та стійкості, розуміння мотивів з психології туристів, врахування їх психологічних особливостей, вміння розуміти різні емоційні реакції екскурсантів. Перспективними напрямками є подальше дослідження мотивації відвідання туристами місць темного та воєнно-історичного туризму, визначення та впровадження основних принципів роботи, профілактика емоційного вигорання гідів.

1. *Phuong M. Ngo, Huong T. Bui* (2019). Contested Interpretation of Vietnam War Heritage: Tour Guides' Mediating Roles. *Journal of Tourism & Adventure*. 2:1, 61-84. doi: 10.3126/jota.v2i1.25933
2. *Lewis, H., Schrier, T., Hu, S.* (2022). Dark tourism: motivations and visit intentions of tourists. *International Hospitality Review*. 1, 107-123. doi: 10.1108/IHR-01-2021-0004
3. *Magano, J., Fraiz-Brea, J., Leite, A.* (2022). Dark Tourists: Profile, Practices, Motivations and Wellbeing. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 19. doi: 10.3390/ijerph191912100
4. *Leshem, A.* (2019) Guiding the Dark and Secondary Trauma Syndrome: Tour Guides' Coping Mechanisms for Guiding in Dark Tourism Suites. *Journal of Tourismology*. 4, 107-127. doi: 10.26650/jot.2018.4.2.0013

Шамара Ірина, Моргуненко Олена

ВОЄННИЙ ТУРИЗМ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Воєнний туризм – це подорожі до зон активних або колишніх бойових дій з метою огляду визначних пам'яток або історичних досліджень. Майже в будь-якій столиці та багатьох інших містах і містечках є пам'ятник загиблим, а в багатьох музеях є зброя або картини воєнних років. І це багато у чому пов'язано з безперервними війнами – кожна хвилина всієї нашої історії просякнута війнами та конфліктами, не було такого дня і такої території, де жодного разу не була пролита людська кров.

На території сучасної України часто велися бойові дії: війни князів Київської Русі з кочівниками печенігами, з Візантійською імперією, кампанії проти Хозарського Каганату; козацькі війни – численні повстання та славно-

звісна Національно-визвольна війна Хмельницького; війни проти іноземної влади, громадянські війни початку ХХ століття та Друга Світова Війна, артефакти якої досі знаходять в українській землі та яку досі згадують із трауром.

Друга Світова Війна мала стати наукою для всіх, до чого може привести людська твердолобість, але так і не змогла послужити гідним прикладом. І тепер Україна вкотре під ударом країни, яку роками вважала союзником.

Майже у кожному селі України є пам'ятник на честь перемоги над нацистською Німеччиною або братська могила солдат, що боронили Батьківщину – Друга Світова Війна лишила багато слідів як в історії, так і на землі – фізичних пам'яток і артефактів, подивитися на які приїздять зацікавлені туристи [5]. Наприклад, цвинтар німецьких полонених у Донецьку, Парк Вічної Слави в Києві, місто Харків, як символ незламності, що був вщент розбитий, але вільний. Ці пам'ятники Другої світової війни перебувають під охороною закону. Кожен пам'ятник, який розташований на території будь-якого міста, села, селища, охороняється на державному рівні [1].

Що казати про масштаби всієї України, якщо лише на Харківщині у 949 населених пунктах є братські могили і пам'ятники на воєнну тематику 1939-1941 років. За роки битв на Харківщині було пограбовано і знищено 1500 шкіл, 475 бібліотек, 46 науково-дослідних інститутів, 37 вищих навчальних закладів, пограбовано художню галерею, вивезено 96 картин українських художників та 185 картин західноєвропейських. 23 серпня 1943 року Харків було звільнено від окупаційних військ Німеччини [2].

Навесні 1943 року у битві під селом Соколове полягло 598 радянських та чехословацьких солдат – саме стільки поховано в братській могилі в Парку Пам'яті. У битві під Соколово брала участь чехословацька армія, що разом з солдатами Червоної армії завдала значних втрат німецькій, незважаючи на те, що перша відступила. Отакар Ярош – перший іноземець, удостоєний звання Героя Радянського Союзу посмертно. З 1958 року тут функціонує Музей бойового братерства, що є місцем пам'яті про героїзм своїх громадян для Чехії, Словаччини і країн колишнього Радянського Союзу. На основі подій під селом Соколове знято однойменний фільм чеським режисером Отакаром Ваврою. До 2022 року кожні 5 років 8 березня на полі під селом проводилася реконструкція битви. І це приклад вдалого використання воєнно-історичної спадщини для залучення туристів в регіон [3; 4].

У ХХІ сторіччі за війною можна спостерігати практично в онлайн режимі. За війною рф проти України спостерігає та вболіває майже весь світ. За всіма подіями українці спостерігають в прямому ефірі. В перспективі іноземні туристи захочуть відвідати Київську область – селища Буча, Ірпінь і Гостомель, де

знищили найбільший літак світу АН-225 «Мрія», острів Зміїний, недалеко від якого потонув флагман російського флоту; Маріуполь, як живий доказ незламності людей, що мають сміливість робити ремонт під час війни, людей, що продовжують жити, незважаючи ні на що [5].

Сьогодні один із українських проєктів (360war.in.ua) створив панорамні фото 360° зі звільнених міст Київщини – Бучі, Ірпеня, Гостомеля, Бородянки, Макарова та Горенки. Окрім якісних панорамних знімків також надається короткий опис трагічних подій кожного міста з початку повномасштабного вторгнення. З перших днів вторгнення ці міста Київської агломерації зазнали масованих авіаударів та звірств окупантів. Кадри розстріляних у Бучі мирних жителів, вбитих в евакуаційних машинах з Ірпеня, найбільш зруйнованого міста Київщини Бородянки облетіли весь світ. Проєкт уже зараз дозволяє всім охочим побачити у форматі 3D вигляд деокупованих міст, які мужньо захищали Київ ціною зруйнованих домівок та втрачених життів [1].

Після закінчення воєнних дій іноземці, що спостерігали за подіями онлайн, захочуть на власні очі побачити те поле битви, той острів, з якого пролунала крилата фраза на адресу ворожого корабля, пригоститися херсонськими кавунами або відвідати сміливий козацький Ізюм. Ми шануємо героїв, міста, що витримали навалу окупантів, даємо статус героя і дякуємо за найменший прояв любові до живого.

1. Пам'ятники тим, хто загинув на війні, жодною мірою не можна руйнувати – історик. Богдана Костюк. URL: www.radiosvoboda.org/a/26985152.html
2. Пам'ятки Другої Світової Війни. URL: www.spadschina.kh.ua/пам'ятки-великої-вітчизняної-війни.html
3. Пам'ятки Другої світової війни 1939-1945 років. URL: <https://законодавство.com/zakon-ukrajiny/stattya-pamyatki-drugoji-svitovoji-viyni-1939-57806.html>
4. Перелік пам'яток Другої Світової Війни Харківської області. URL: www.spadschina.kh.ua/assets/files/Reestri/Perelik_pamyatok_Drugoi_Svitovoi_viyny_Xarkivsk_a_obl.pdf
5. Military museums in Ukraine. URL: <https://www.inspirock.com/military-museums-in-ukraine>
6. Ukrainians created 3D tours of the destroyed Bucha, Borodianka, Irpin and other cities of the Kyiv region. URL: <https://visitukraine.today/blog/425/ukrainians-created-3d-tours-of-the-destroyed-bucha-borodianka-irpin-and-other-cities-of-the-kyiv-region>
7. *Шамара І., Курдюкова Ю.* Вплив військової агресії Росії на тенденції та перспективи розвитку туризму в Україні та світі // Інновації, гостинність, туризм: наука, освіта, практика: зб. тез доп. II Всеукр. наук.-практ. конф. мол. учених, асп. і студ. (19 травня 2022 року, м. Львів). – Львів: ЛДУФК ім. Івана Боберського, 2022. – С. 124-126.

СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Російсько-українська війна вплинула не лише на економіку нашої країни, а й обумовила розвиток нових видів діяльності. Одним з нових напрямків туристичної діяльності в Україні є воєнний туризм. В певній мірі різновид даного виду туризму вже давно існував в нашій державі, але переплітався з історико-пізнавальною діяльністю, носив рекреаційний характер та був невід'ємною складовою виховання патріотизму і любові до Батьківщини у підростаючого покоління. Дана проблематика вивчається такими науковцями, як Борисова О.В., Смірнов І.Г., Титов О.А. та іншими; досліджуються, зокрема, регіональні аспекти розвитку воєнно-історичного туризму та його перспективи.

Проте в останні роки, внаслідок воєнних подій на території України, воєнний туризм набуває нових барв, виокремлюючись в окремий напрямок. У сучасних умовах даний вид туризму належить до екстремального туризму. В повоєнний час даний вид туризму поєднає історичну, виховну, пізнавальну функції, відображаючи події, що відбувалися на території країни під час війни. Враховуючи наслідки втрат від війни, розвиток даного виду туризму має відбуватися системно у співпраці фахівців з туризму з фахівцями інших галузей, зокрема психологами, соціологами, архітекторами, менеджерами, військовими. Адже воєнний туризм має вшанувати пам'ять полеглих героїв, застерегти і захистити майбутні покоління від війни та її наслідків, військових конфліктів, патріотично виховувати майбутнє покоління.

Відповідно нині, при вирішенні даного питання, управлінцям різного рівня бажано уникнути формальності та залучити науковців вищезазначених сфер діяльності. Формальний підхід може спотворити цінність того чи іншого об'єкту. Тому бажано визначитися, які локації та де варто розмістити. Дані локації мають бути змістовні, відображати реальні події, які відбувалися в тій чи іншій місцевості, бути психологічно не перевантаженими. Оскільки населення ще й досі переживає жахіття війни і для нього психологічно важко сприймати ті локації, які постійно нагадують про пережите. Варто замислитися, чи це будуть відкриті локації пам'яті, чи локації в сучасних меморіальних павільйонах, архітектура яких витримана у відповідних формах, виділяє дані об'єкти серед інших та одночасно зберігає пам'ять про воєнні події, гармонійно вписується в міське середовище. Внутрішнє середовище даних локацій повертає відвідувачів до реальних воєнних подій, що відбувалися на даній території. З іншого боку,

варто створити локації, які б виховували патріотичний дух у підростаючого покоління і несли цінність роками про героїв даних подій, про єдність народів і країн у даному протистоянні. Задля цього архітекторами разом з туристами географами, управлінцями мають бути продумані місця розташування тих чи інших видів локацій воєнного туризму.

Лише спільна співпраця управлінців і науковців сприятиме розвитку воєнного туризму як данина пам'яті та перестороги для майбутніх поколінь.

Лисенко Валерій

ВІЙСЬКОВИЙ ТУРИЗМ В ЧАСИ МИРУ І ВІЙНИ

Військовий туризм має багатолітню передісторію. Ще в XIX ст. зівачи оглядали покинуті руїни чи меморіали і навіть спостерігали за ходом Кримської війни. Зокрема, Марк Твен у морському круїзі відвідав Севастополь.

1886 року було засновано Київський відділ Імператорської спілки правильного полювання. З кінця XIX ст. поширилися масові турисько-екскурсійні та спортивно-оздоровчі рухи, в навчальних закладах проводилися міські екскурсії, мандрівки ріками й гірськими місцевостями. Були створені громадські спілки, як-от Сокіл, Пласт, скаутський рух. В добу Першої Світової війни вони набували військового спрямування.

З 1909 майже до 1917 року Київський відділ Імператорського Російського військово-історичного товариства видавав "Военно-исторический вестник" [1]. Серед планів діяльності товариства було дослідження стародавніх фортифікацій, і почали вони з екскурсії в с. Білогородка – княжий град Білгород [2].

Після Громадянської війни заняття спортом і туризмом стали ще більш масовими, спрямованими на військово-патріотичне виховання. 1921 року засноване Всеукраїнське товариство мисливців і рибалок – одна з найбільших громадських організацій України. В Червоній армії проводилися численні спортивно-тренувальні походи. Державна фізкультурна програма ГТО, яка охопила мільйони людей, включала туристську підготовку.

В часи Другої Світової війни поширився партизанський рух, як антигітлерівський, так і антирадянський. Відтак у повоєнні роки в туристському середовищі сусідували як патріотичні, так і дисидентські настрої.

Величезні кошти вкладалися в пропаганду, молодіжні військові ігри. Помпезні державні свята, музеї, меморіали приваблювали потоки відвідувачів. Зокрема, зазначимо Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» (1945), Меморіал Вічної Слави (1957), Національний військово-історичний

музей України (1996), Національний музей історії України у Другій світовій війні (1974), Меморіал Букринського плацдарму (1985), Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця» (1991) тощо.

Після здобуття незалежності подолання радянських стереотипів та нові дослідження стимулювали цікавість до воєнної історії. Наслідком демілітаризації стало створення музею РВСН (2001), нові напрямки воєнного туризму [3-7]. Проводилися масові заходи, зокрема, міжнародні військово-історичні костюмовані фестивалі-реконструкції. Відкрито Народний музей оборони Києва 1941 року у Віті Поштовій (2011).

Проте з початком війни на сході України інтерес різко переорієнтувався від історії до більш актуальних проблем, а колишні колеги-реконструктори з Росії опинилися на протилежній стороні фронту. Стіна пам'яті на Михайлівській площі (2014) стала місцем паломництва.

Масштабне вторгнення Росії наприкінці зими 2022 року знов привернуло до України увагу всього людства, а виставки знищеної російської військової техніки стали сенсацією.

Досвід київських екскурсоводів демонструє, що навіть під виття сирен чимало людей охоче відвідують екскурсії. Це й місцеві жителі, яким прогулянки дають певну душевну розраду, і біженці-переселенці, яким цікаво і важливо ознайомитися з місцями їх перебування, навіть і тимчасового. Також є підстави сподіватися, що по закінченні війни матимемо чималий притік інтуристів [8-10]. А при підготовці до нього не забути одвічну ганьбу вітчизняного туризму – катастрофічний стан громадських вбиралень.

1. *Климова Р.* Перший військово-історичний часопис в Україні // Українська армія. № 3. URL: uarmy.com.ua/ALMANAH/ALMANAH03/article18/art18.html
2. *Зиминь Л.* Археологическая экскурсия членовъ Киевскаго Отдѣла И. Р. В.-И. Общества. Поѣздка въ сел. Бѣлгородку // Военно-Историческій Вѣстникъ. 1909 г. Сентябрь–Октябрь №5 и 6, с. 54-66.
3. Маршрути піших екскурсій уздовж Поясу бойової слави міста-героя Києва. – К.: Книга пам'яті України, 2003. – 11 с.
4. *Швачко А.* Ендрю Тур. Військово-історичний туризм. URL: andrewtour.io.ua
5. *Титова О.* Військовий туризм як новий напрям на туристському ринку // Туризм і культура спадщина. Міжвузівський збірник наукових праць. – К.: УТОПІК, 2013. – С. 94-101.
6. *Винниченко І., Рудніченко Ю.* Воєнний туризм в Україні: умови та перспективи розвитку. // Географія та туризм. – 2016. – Вип.35. – С. 71-79.
7. *Кушнар'ов В., Поліщук О.* Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм. – 2018. – Вип.1. – С.107-118.
8. *Аніпко Н., Андрусяк Н.* Зацікавленість іноземних туристів Україною: особливості післявоєнного туризму // Управління розвитком сфери гостинності: регіональний аспект: Матеріали міжнар. науково-практ. конференції (Чернівці, 5 травня 2022 р.). – Чернівці: Технодрук, 2022. – С.323-326.

9. *Заячківська Г., Сікула А.* Військовий туризм як один з перспективних напрямків післявоєнного розвитку туризму в Україні // Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення: Матеріали міжнар. науково-практ. конференції (Львів, 1-2 червня 2022 р.). – Львів: Видавництво ЛТЕУ, 2022. – С. 267-269.
10. *Артюх К.* Туризм воєнного часу: хто і як їздить подорожувати з України. URL: unian.ua/tourism/lifehacking/turizm-voyennogo-chasu-hto-i-yak-jizdit-podorozhuvati-z-ukrajini-11925096.html

Барвінок Наталія

ВОЄННИЙ ТУРИЗМ ЯК СУЧАСНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Незважаючи на те, що з 2014 року триває російсько-українська війна, туризм в Україні все ж розвивався на достатньо високому рівні. Повномасштабне вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року стало одним з найбільшніх викликів для туристичної сфери, та і для всієї країни в цілому. Ці події призвели до кардинального зменшення, а в деяких регіонах і взагалі зникнення, туристичних потоків, що в свою чергу негативно позначилось і на економіці країни.

Проте, враховуючи досвід країн, які пройшли шлях відновлення після воєн, в Україні набуватиме перспектив поширення нові види туризму, що пов'язані з воєнними діями, що відбувались на території країни, та пам'яттю всіх постраждалих. Одним з таких видів туризму є саме воєнний туризм, для розвитку якого крім об'єктів, що утворились під час російсько-української війни починаючи з 2014 року, є маса об'єктів, що збереглись ще з часів попередніх воєн.

Початок російсько-української війни ще у 2014 році (анексія АР Криму, окупація Донецької та Луганської областей та проведення там активних бойових дій), повномасштабне вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року стали причиною масштабних руйнувань міст та сіл, створення оборонних споруд, виникнення певних ландшафтних утворень в процесі активних бойових дій (вибухи, випалювання, затоплення тощо), залишків зруйнованої зброї та масштабні поховання постраждалих. Все назване є ресурсною базою для розвитку воєнного туризму на території України у повоєнний період.

Питання воєнного туризму у своїх дослідженнях піднімали такі дослідники як Д. Вентер [1], М. Храсовські та К. Ноерес [2], М. П. Кляп та Ф. Ф. Шандор [3], В. Кушнарьов, О. Поліщук [4], А. Мельник [5, 6], Д. Каднічанський та М. Каднічанська [7] та інші Проте, в туризмознавстві нема єдиного підходу

щодо визначення воєнного туризму, класифікації його підвидів та визначення ресурсного забезпечення, яке буде основою у його забезпеченні.

Найбільш вдало, розмежовують поняття «воєнний» та «військовий» Д. Каднічанський та М. Каднічанська, де вказують, що поняття «воєнний» (стосується війни, пов'язаний з нею) є набагато ширшим за «військовий» (стосується війська, військово-службовця) [7].

В даному випадку пріоритетним ресурсами для розвитку туризму об'єктом для розвитку туризму є наслідки війни, тому і туризм, який може розвивати на основі воєнних подій та має більш широкий спектр ресурсного забезпечення має називатись воєнним.

Вони пропонують загальний вид туризму, пов'язаний із відвідуванням воєнно-історичних та військових об'єктів, називати мілітарним (воєнним) туризмом. В свою чергу, мілітарний (воєнний) туризм, на думку вчених, слід розділити на три групи: воєнно-історичний, військовий (військово-пригодницький) та військово-подієвий (табл. 1) [7].

Таблиця 1

Класифікація воєнного (мілітарного) туризму
за Д.Каднічанським та М. Каднічанською [7]

Мілітарний (воєнний) туризм		
Воєнно-історичний туризм	Військовий (військово-пригодницький) туризм	Військово-подієвий туризм
оборонні споруди; місця битв; музеї, меморіальні комплекси; пам'ятники, військові поховання.	зброярський туризм; проживання у війську; мисливський туризм таборування; страйкболо, пейнтбол	військово-історична реконструкція; військово-історичні фестивалі.

Враховуючи різницю між ресурсним забезпеченням, яке є необхідним для організації та розвитку цих видів туризму, зауважимо, що саме для воєнно-історичного туризму є характерним відвідування оборонних споруд, місць битв, пам'ятників, військових поховань, меморіальних комплексів та музеїв. Тому, враховуючи активні воєнні дії, які на сьогоднішній день відбуваються на території України, масові руйнування населених міст і сіл, масові поховання населення та військових, що боронили цю територію, створення братських могил, оборонні споруди та місця найзначущіших битв в післявоєнний період будуть

мати важливе значення для розвитку саме такого напрямку воєнного (мілітарного) туризму як воєнно-історичний туризм.

В зонах ведення активних бойових дій в російсько-українській війні на території України створюється велика кількість оборонних споруд, які відіграють важливе місце у збереженні життя військових та в перебігу битв. Варто зауважити, що кожна така оборонна споруда вже супроводжується, а в майбутньому буде ще більше, історіями перебігу битв та збереження життя або жителів, або військових. Такі оборонні об'єкти ввійшли в історію як фортеці і в післявоєнний період мають стати історичними пам'ятками, що крізь роки передаватимуть пам'ять про силу та мужність українських захисників, які незламно стояли на захисті не однієї фортеці, а всієї України.

В організації воєнно-історичного туризму не останнє місце займають місця битв, особливо, якщо це місця найбільших кривавих баталій, де відбулися певні історичні переломні моменти. Проте, враховуючи довоєнний розвиток воєнно-історичного туризму, таким місцям виділялось не особливе місце, і максимально, що можна було там побачити – це захований у кущах пам'ятний знак. Проте, мандрівки такими місцями мають особливе значення у відтворенні звитяги та мужності захисників України, тому важливо в таких місцях встановлювати меморіали, музеї, де буде збережено та відтворено більш детально історичні події та битви, що відбувались у цій місцевості.

Звичайно, кожна війна, а тому і місця проведення важливих битв завжди супроводжуються жертвами, тому створення пам'ятників, братських могил, поховань, меморіалів завжди мають місце. Такі об'єкти мають є надзвичайно важливими, адже несуть історичне значення в збереженні та вшануванні пам'яті як загиблих та постраждалих, так і подій, що тут відбувались в цілому.

Також меморіальні комплекси – це важливі об'єкти для вшанування пам'яті постраждалих мирних жителів, роль яких показати страшні наслідки війни та масовість несправедливого вбивства.

Метою воєнно-історичного туризму у післявоєнний період має бути вшанування пам'яті всіх постраждалих та демонстрація українцям і всьому світу наслідків та жорстокості російсько-української війни, яка триває ще з 2014 року. Крім того, саме через історичну пам'ять про воєнні події має відбуватись патріотичне виховання як молоді так і дорослого покоління задля формування особистості, наділеної громадянською відповідальністю, національною самосвідомістю, високими духовними цінностями, родинними і патріотичними почуттями.

Виховний процес має відбуватись через відвідування таких місць, проведення інформаційно-просвітницьких виховних годин, зустрічі з учасниками

бойових дій, так і через залучення молоді та дорослого покоління співпраці із музеями. Адже, створення пам'яті про воєнні події та виховання соціально відповідального та патріотично спрямованого майбутнього покоління – завдання всього українського народу і кожного жителя окремої місцевості.

1. Venter D. Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, Volume. 2017. № 6 (1)
2. Hrusovsky M., Noeres K. Military tourism. *The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism*. 2011. P. 87–94.
3. Шандор Ф.Ф., Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму: підручник. – К.: Знання, 2013. – 334 с.
4. Кушнар'юв В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. 2018. №1. С. 107–118.
5. Мельник А. Нестандартні види туризму. Особливості функціонування військового туризму. *Краєзнавство, географія, туризм*. 2012. № 16. С. 3–5.
6. Мельник А. Нестандартні види туризму: особливості функціонування військового туризму. *Київський збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. № 33. С. 350–353.
7. Каднічанський Д., Каднічанська Н. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції (Львів, 9 жовтня 2020 р.)*. Львів, 2020. С. 132-138.

Ризик-менеджмент у туризмі: фактор війн та воєнних конфліктів

Любіцева Ольга, Кочеткова Ірина

КРИЗОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ У ПІСЛЯВОЄННОМУ ТУРИЗМІ

Туризм і війна – речі несумісні. Однак війни, етнічні, релігійні конфлікти, інші чинники політичної нестабільності, які породжують тероризм, є ознакою життя у деяких країнах і навіть регіонах, задіяних водночас в туристичному процесі. Відповідно, в науковій літературі достатньо розвідок про розвиток туризму в умовах конфліктів різної етимології, про розвиток туризму під час і після війни, про формування ресурсної основи меморіалізації війни і її використання як у міжнародному, так і у внутрішньому туризмі, в тому числі для розвитку «темного» туризму, про розвиток воєнного туризму. Тому, при всій здавалося б несумісності, проблематика «туризм і війна» є доволі актуальною і в науковій літературі достатньо досліджень, які стосуються впливу війни на туристичну галузь і постконфліктного розвитку туризму.

Агресія Росії проти України, що з 2014 року тривала як гібридна війна, наслідки впливу якої ще мають бути досліджені, з 24 лютого 2022 року прийняла форму «класичного» повномасштабного вторгнення однієї країни на територію іншої суверенної держави з метою її знищення, і стала найбільш серйозним військовим зіткненням на теренах Європи з часів Другої світової війни. Тому аналогів подібній війні, а отже й перевірених рецептів післявоєнного відновлення туризму немає, однак досвід, накопичений іншими країнами, які долали і долають наслідки військових конфліктів, варто вивчати для формування моделей відновлення туризму в Україні.

Специфіка туризму – перетворювати будь-які факти життєдіяльності в ресурс для розвитку, в тому числі й жахливі факти – робить воєнні артефакти, локації, пов'язані з певними воєнними подіями, саму пам'ять про війну ресурсами для розвитку. Цьому аспекту, як і напрямкам використання воєнного ресурсу в туризмі, також присвячені численні дослідження [1]. В першу чергу такі дослідження стосуються використання тематики давно минулих війн (Перша і Друга світові війни, війна у В'єтнамі) і місць з ними пов'язаних, для залучення іноземних туристів; відновленню туристичної галузі в країнах, які постраждали

від внутрішніх конфліктів (Шрі-Ланка, Непал, Бурунді); впливу нетривалих війн (війна у Перській затоці).

Найбільш схожий до українського досвід війни переживали країни, де точилися Югославські війни, тому приклади виходу туристичної галузі з післявоєнної кризи в Хорватії, Словенії, Боснії і Герцеговині становлять найбільшу цікавість. Приклад Хорватії доводить, що рівень доходів від туризму відновлюється до довоєнних показників протягом 4 років після початку війни [2], а в м.Дубровнік, готельна інфраструктура якого була зруйнована на 1/3 [4], туристичний потік відновився до довоєнного рівня тільки через десятиліття. [3;4]. Подібні результати демонструє й дослідження впливу війни між Ізраїлем, Єгиптом і Сирією у 1973 році. Наслідком для Ізраїлю стало зниження кількості прибуттів туристів в наступні 3 роки [5] Водночас досвід тієї ж Хорватії показує, що не всі Балканські країни, які постраждали внаслідок воєнних дій 1990-х років, позиціонуються на ринку воєнного чи «темного» туризму. Хорватія зберігає образ «великого приморського курорту», який має асоціюватися зі спокоєм і відпочинком, а не з військовими діями і небезпекою [3;6]. А от для Боснії і Герцеговини, де ще не завершені розмінування території, меморіалізація наслідків війни і формування відповідного туристичного продукту стали одним з напрямів розвитку післявоєнного туризму, позиціонування на ринку міжнародного туризму [7].

На думку авторів, саме принципи кризового менеджменту, спрямовані не тільки на долання наслідків, а на передбачення кризових ситуацій і формування механізмів їх упередження, мають становити основу післявоєнного практичного підходу до відновлення туристичної діяльності. Які проблеми постають вже зараз і можуть бути вирішені на засадах використання методів кризового менеджменту:

- Статистичне забезпечення аналітико-прогностичних досліджень. Ми можемо констатувати, що статистичне забезпечення досліджень з туризму вкрай недосконале;
- Кадрове забезпечення – в туризмі професійно підготовлені кадри є основою розвитку. За час війни частина туристичних кадрів загинула, частина – перекваліфікувалася внаслідок занепаду галузі, частина виїхала в евакуацію за кордон і розпочала там свою діяльність і їхнє повернення під питанням. А розвиток туризму буде потребувати кваліфікованих кадрів;
- Ресурсне забезпечення – по-перше, відновлення історико-культурної і природної спадщини; по-друге, меморіалізація війни, тобто створення нових пам'яток і дестинацій, пов'язаних з подіями цієї війни, з пам'яттю війни. Тут постає питання туристифікації пам'яті війни, тобто не стільки використання, скільки

експлуатації даного ресурсу в усіх сенсах (від фізичного до ідеологічного), запобігання «переексплуатації», що, зі зміною поколінь, може призвести до «деснеїзації» [7] пам'яток війни на кшталт в'єтнамського досвіду, з одного боку. А з іншого боку, має бути збережений розумний баланс між використанням пам'яті війни з ідеологічною метою і потребами «темного туризму»;

-Інфраструктурне забезпечення, в першу чергу закладами гостинності з орієнтацією як на міжнародний, так і на внутрішній туризм. В разі перманентних криз (а такий розвиток в подальшому ймовірний) і зменшення іноземного туристичного потоку заклади індустрії гостинності мають можливість переорієнтуватися на внутрішнього туриста з відповідним корегуванням цінової політики на рівень життя населення без втрат у якості обслуговування;

-Державне регулювання туризму має бути адекватним його ролі у вирішенні соціально-економічних проблем держави, що передбачає ставлення до туризму як до перспективної галузі третинної сфери економіки експортного спрямування, яка є наповнювачем державного бюджету, з одного боку, а з іншого – сприяє формуванню і підтримці позитивного іміджу країни, який сформований в світі мужніми діями українського народу і української армії.

Окремий напрям досліджень у науковій літературі: роль туризму для досягнення примирення. У таких дослідженнях припускається, що примирення може бути самоцінністю та самоціллю, а туризм є шляхом його досягнення. Відсторонено розглядаються приклади трагедій геноцидів [8], окупацій [9; 10; 11], колоніалізму [12] та припускається, що досягнення примирення і прощення між тими, хто є жертвами, і тими, хто був причиною їх страждань, є запорукою стабільного майбутнього на засадах гуманізму. Формуючи програму відродження туризму на цей аспект слід звернути увагу і розвивати післявоєнний туризм, витримуючи баланс між формуванням іміджу країни, постраждалої від війни, і мирної держави мужніх людей, здатних захистити свою Батьківщину, але які не забувають про війну і її рани.

1. *Boyd S., Reddy M. V., Kulshreshtha S.* Post-conflict tourism opportunity spectrum (POCTOS): a framework for destinations recovering from conflict/ Stephen Boyd, Maharaj Vijay Reddy, Sandeep Kulshreshtha, Mirela Nica // *Journal of Sustainable Tourism*. – 2021. – pp. 1-18. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1993866>
2. *Currie D. M., Skare M., Loncar J.* The impact of War on Tourism: the case of Croatia/David Currie, Fulbright Fellow, Marinko Skare, Jasmina Loncar // Conference on Tourism Economics Palma de Mallorca (28-29 May 2004)
3. *Naef P., Ploner J.* Tourism, conflict and contested heritage in former Yugoslavia/Patrick Naef, Josef Ploner//*Journal of Tourism and Cultural Change*. – 2016. - 14(3). – pp. 181-188.
4. *Ban I., Vrtiprah V.* Culture and tourism in Dubrovnik. /Ivo Ban, Vesna Vrtiprah // *Tourism and hospitality management*. - 2003. - №9(1). – pp. 1-16. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/267522>

5. *Mansfeld Y.* Cycles of War, Terror, and Peace: Determinants and Management of Crisis and Recovery of the Israeli Tourism Industry / Yoel Mansfeld. // *Journal of Travel Research*. – 1999. – №38. – pp. 30–36. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/004728759903800107>
6. *Arnaud F.* Memorial policies and restoration of Croatian tourism two decades after the war in former Yugoslavia/ Fanny Arnaud// *Journal of Tourism and Cultural Change*. – 2016. - 14(3). – pp. 270-290. URL: <https://doi.org/10.1080/14766825.2016.1169348>
7. *Naef P.* Voyage à travers un baril de poudre: Guerre et imaginaire touristique à Sarajevo/Patrick Naef//*Via. Tourism Review*. – 2012. - №1. URL: <https://doi.org/10.4000/viatourism.1257>
8. *Kelly I.* Tourism and reconciliation / I. Kelly, A. Nkabahona // *Tourism, progress and peace* / Omar Moufakkir, Ian Kelly. – Wallingford: CABI, 2010. – pp. 228–241. DOI:10.1079/9781845936778.0228
9. *Braithwaite D., Lee Y. L.* Dark tourism, hate and reconciliation: The Sandakan experience./ Dick Braithwaite, Yun Lok Lee//*International Institute for Peace. Through Tourism Occasional*. – 2006. - Paper 8.
10. *Dorsey M.* Post-War Tourism in the Reconciliation Process of New Zealand Vietnam War Veterans / Maria Dorsey // *Role and Impact of Tourism in Peacebuilding and Conflict Transformation* - . 2021. – pp. 108–134. DOI:10.4018/978-1-7998-5053-3.ch007
11. *Sönmez S., Apostolopoulos Y.* Conflict Resolution Through Tourism Cooperation? The Case of the Partitioned Island-State of Cyprus / Sevil Sönmez, Yorghos Apostolopoulos // *Journal of Travel & Tourism Marketing*. – 2000. – №9 (3). – pp. 35–48. DOI:10.1300/J073v09n03_03
12. *Higgins-Desbiolles F.* Reconciliation Tourism: Tourism Healing Divided Societies! / Freya Higgins-Desbiolles // *Tourism Recreation Research*. – 2003. – №28(3). – pp. 35–44. DOI:10.1080/02508281.2003.11081415

Мацука Вікторія

РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТ У ТУРИЗМІ ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ

Зміст туристських ризиків охоплює загрози щодо суб'єктів та об'єктів туристичного ринку. Ці загрози поширюються на об'єкти інфраструктури, підприємства туристичної індустрії та самих туристів і можуть суттєво коригувати рівень туристської активності. На кількісному рівні туристський ризик визначається як можлива величина матеріальних та фінансових втрат, що виникають на туристичних підприємствах та у їх взаємовідносинах з туристами. Втім, небезпеки та втрати можуть виникнути лише для самого туриста (окремо від інших суб'єктів туристичного ринку) при його підготовці, здійсненні та завершенні туристичної поїздки. Головні специфічні риси туристського ризику – це його багатоаспектність та мультиплікативність. Вони пов'язані зі сполученістю галузей, що включаються в туристичну індустрію, які збільшують позитивний ефект від туризму через дію механізму мультиплікатора.

Аналіз інформації щодо розвитку національного та світового туризму дозволив визначити чинники ризику туристичної індустрії, об'єднав їх у 4 групи: природні, соціально-політичні, макроекономічні та науково-технічні чинники

[1, с.9]. Розглянемо детальніше соціально-політичні чинники, а саме фактор війни в Україні.

Під час війни може здатися, що про подорожі всі забули. Але це не зовсім так: в Україні залишаються багато сімей з дітьми, які потребують відпочинку, зміни обставин та оздоровлення. Люди, які мають джерела доходів, намагаються організувати відпочинок у відпустці за своїми улюбленими маршрутами. Втім, війна внесла свої корективи. У перші тижні війни туристичні подорожі зупинилися повністю. Ситуація була нестабільною, чимало людей виїжджали за кордон, щоб врятуватися. Але, поступово стало зрозуміло, що війна не закінчиться швидко, тож треба адаптуватися до нових реалій життя. Літом, яке традиційно є піковим сезоном для подорожей, попит почав відновлюватись знову. Однак, якщо порівнювати теперішні бронювання із показниками попереднього року (який також був дуже складним через пандемію коронавірусу), то зменшення буде значним. Так, за даними внутрішньої статистики одного з найбільших українських туроператорів, у червні 2022 року тури з України забронювали близько 1440 туристів, а того ж місяця 2021 року – понад 95000 туристів. Якщо розглянути світові дані, то Всесвітня туристична організація прогнозує втрати понад 14 мільярдів доларів США у 2022 році – стільки приносили світовій економіці туристи з Росії та України, які тепер не подорожуватимуть. Такі цифри демонструють загальний стан туристичної галузі. У майбутньому ми, сподіваємося, на відновлення, але щодо виїзного туризму з України багато що залежатиме від швидкості відновлення економіки після військового конфлікту [2].

З іншого боку, є й додаткові чинники негативного впливу військового конфлікту. Європейська туристична комісія, яка проводила дослідження настроїв туристів, дійшла висновків, що 19% опитаних китайських та 41% японських туристів не готові подорожувати до країн ЄС через агресію Росії. Зупинка авіап перевезень стала одним із критичних чинників для туристичної галузі. Зараз туроператори прагнуть компенсувати закрите небо поїздками автобусами з регіонів, що знаходяться на великому відстані від бойових дій. Частіше пропонують такі варіанти подорожей: автобусні тури з міст України та авіатури з аеропортів країн-сусідів. Один з таких варіантів – Кишинів. Звідти, наприклад, рейси виконуються до Туреччини, Чорногорії, Єгипту, Греції (острів Крит). При цьому туроператори також організують трансфери до столиці Молдови з Києва, Житомира, Вінниці, Одеси, Дніпра, Кропивницького та інших міст України. Автобусні тури, доступні до Болгарії, Туреччини та Чорногорії. Виїзди організовані з таких міст України: Києва, Білої Церкви, Умані, Одеси, Ізмаїлу, Львова, Івано-Франківська, Чернівців, Коломиї, Житомира, Вінниці, Хмельницького, Кам'янця-Подільського. Рідкий варіант - автобусний тур до Греції. Такі тури

зараз доступні з Києва. Крім того, поступово на галузь впливає ціновий чинник. Оскільки основні туристичні локації знаходяться в зоні євро, або партнери ведуть розрахунки в доларах, то вартість туристичної подорожі залежить від коливань валютного курсу. Ще один чинник для автобусних турів – збільшення цін на паливо. Так, через військові дії та удар, завданий українській економіці, ціна туристичних подорожей може зростати [2].

Головна роль у визначенні можливого рівня ризику, прогнозуванні можливості настання ризикових подій і без запізнення знищення їх несприятливих наслідків приділяється ризик-менеджменту.

Ризик-менеджмент – це концепція заходів щодо виявлення, оцінки, профілактики та страхування ризиків, а також охоплює стратегію та тактику управлінських дій.

Встановити черговість етапів з управління ризиками, дозволяє аналіз елементів кожної підсистеми, які описуються таким ланцюжком: постановка цілей управління ризиками → оцінка внутрішньої та зовнішньої середовища туристичного підприємства → визначення тактики та стратегії ризик-менеджменту → сортування засобів та методів управління ризиками → визначення призначення ресурсів та функціональних обов'язків → оцінка факторів ризику → розпізнавання ризиків → якісний та кількісний аналіз ризиків → побудова та виконання підсистеми адаптації до ризиків → розробка оціночних показників контролю → порівняння результатів туристичного ризик-менеджменту з цілями та контрольними показниками → виявлення негативних відхилень → визначення коригувальних дій → надання консультації щодо покращення ефективності управління ризиками [1, с. 32].

До методів ризик-менеджменту відносять: уникнення, утримання, передача (страхування), самострахування, створення системи обмежень, дисипація (розсіювання) [3, с. 84-85].

Управління ризиками, або ризик-менеджмент є процес прийняття та реалізації управлінських рішень, спрямованих на зменшення ймовірності настання несприятливого результату та зниження можливих втрат, спричинених їх реалізацією.

Саме використання методів ризик-менеджменту щодо діяльності туристичного підприємства як ключової фігури на ринку туристичних послуг дозволяє оптимізувати наявні ризики та спрогнозувати можливі.

Під час війни досить важко робити довгострокові прогнози – багато чинників залишаються невідомими. З одного боку, маємо значні руйнування інфраструктури, житлового фонду, підприємств, що сильно впливає на рівень життя

громадян. З іншого боку – медійна зацікавленість в Україні, яка може бути конвертована у туристичний бренд після закінчення війни.

Таким чином, після нашої перемоги скоріше відновиться в'їзний туризм. Принаймні передумови для цього є, хоч і існує потреба в якісних рекламних кампаніях у різних країнах для заохочення іноземних громадян відвідати Україну. Щодо виїзного туризму, то тут головний чинник – швидкість відновлення економіки та відкриття аеропортів. У будь-якому випадку туризм буде розвиватися, так як бажання людей подорожувати зберігається навіть у найскладніших часах та обставинах.

1. *Овчаров А. О.* Теория и методология управления рисками в туристско-рекреационном комплексе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук специальности: 08.00.05 (1) - Экономика и управление народным хозяйством (теория управления экономическими системами). – М., 2009. – 46 с.
2. *Артюх К.* Туризм военного часу: хто і як їздить подорожувати з України. УНІАН Інформаційне агенство. Новини. Туризм. 01.08.2022. URL: <https://cutt.ly/WZPjTTB> (дата звернення: 04.08.2022).
3. *Медяник А.В.* Специфика процесса управления рисками на предприятиях туристической индустрии. Physical Culture. Sport. Tourism. Motor Recreation. 2017. Vol. 2, no. 1. p. 81-87. URL: <https://cutt.ly/bZPc8kM> (дата звернення: 04.08.2022).

Кучай Оксана

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСАМИ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Ризик є невід'ємним атрибутом фінансово-господарської діяльності туристичних підприємств і потребує значної уваги з боку фінансових менеджерів. Існування певного рівня ризику операцій зовсім не означає, що від них треба відмовитися. Адже відмова буде рівнозначною втраті очікуваних доходів і прибутків. В усьому потрібна міра і зваженість фінансових рішень. Важлива роль у визначенні допустимого рівня ризику, прогнозуванні імовірності настання ризикових подій та своєчасній нейтралізації їх негативних наслідків відводиться ризик-менеджменту.

Ризик-менеджмент – це система заходів щодо виявлення, оцінки, профілактики та страхування ризиків і включає стратегію і тактику управлінських дій [1].

Система управління ризиками орієнтована на досягнення певної мети – мінімізації втрат (фінансових, кадрових, матеріальних тощо) організації. Це означає, що перелік завдань, що вирішуються даною системою значно вужче,

ніж перелік завдань системи управління в цілому. Однак, вирішення завдань системи управління туристичними ризиками, в сукупності з реалізацією поточних та стратегічних планів підприємства, дозволяє здійснювати діяльність за кризових умов з найменшими втратами, в тому числі в умовах відкритої військової агресії Росії проти України.

Один з бізнес-напрямків, який постраждав найбільше під час війни – це туризм. З початку повномасштабної війни частина туристичних компаній закрилась, інші переорієнтували свою діяльність на волонтерство – використовували свої автобуси для евакуації біженців, залучали зв'язки, щоб організувати закупівлю гуманітарної допомоги з-за кордону. Про відновлення основної діяльності туристичні компанії тривалий час навіть не думали [3].

Війна Росії проти України, та її активна стадія, що триває з 24 лютого 2022 р. примушує багатьох думати, що іноземці до нас тепер не поїдуть ще дуже довго. Однак у світі є багато прикладів, коли після масштабних конфліктів країни швидко відновлювалися та знову вітали гостей. Потрясіння, викликані збройними конфліктами, вносять глибокі зміни в туристичний «ландшафт» країн. Створюється нова спадщина, а постконфліктний «туризм пам'яті» з часом змішується із іншими напрямками – культурним чи морським туризмом.

За умов військових дій на території України одним з головних напрямів управління ризиками туристичних підприємств слід вважати диверсифікацію бізнес-процесів, а саме розвиток нових напрямів діяльності провідних туристичних операторів та туристичних агентств України [2].

З початку повномасштабної війни туризм в Україні, зі зрозумілих причин, фактично помер. Деякі туристичні компанії використали свої зв'язки за кордоном, щоб допомогти фронту та біженцям. Власники багатьох туристичних компаній з приходом війни одразу перетворили свої офіси на волонтерські штаби. Тепер замість турів на море працівники компаній відправляють сухпайки та ліки на фронт [4].

Наприклад, львівська туристична компанія «Відвідай», яка спеціалізується на коротких турах Україною, теж з початку війни переорієнтувалась на волонтерство, але уже кілька тижнів як відновила і свою основну – туристичну діяльність. Як говорить власник туристичної компанії «Відвідай» Ігор Губіліт: «На третій день війни ми переорієнтували офіс на волонтерський центр. Ми почали виготовляти маскувальні сітки, сушити овочі та фрукти на фронт та допомагали людям евакуююватись за кордон. У квітні ми побачили, що є вже попит на тури та екскурсії. З травня ми відвезли всю гуманітарку, яка у нас ще залишилась, в Бучу і відновили нашу основну діяльність. Водночас ми вирішили, що коли будемо мати прибутки, то 50% будемо передавати допомозі армії» [2].

Директор відомої туристичної фірми «Андреоллі-тур» також зазначає, що існує великий попит серед туристів на поїздки у Карпати. Ця туристична агенція зараз займається евакуацією біженців за кордон і водночас відновлює внутрішній туризм. «Люди, які перебувають на спокійних територіях або переїхали сюди, спочатку почали цікавитись екскурсіями у Львові. А вже потім почались запити на виїзні тури, бо люди хочуть відпочити від новин. Зараз дуже активно ми возимо тури в Карпати, це, переважно, одноденні напрямки, щоб зранку поїхати і до комендантської години повернутись» - зазначає директор туристичної фірми «Андреоллі-тур» [2]. За її словами, зараз компанія возить туристів лише Львівщиною, Закарпаттям та Прикарпаттям. Нещодавно також відновились екскурсійні тури в музеї та замки, які тривалий час залишались закритими через воєнний стан.

Якщо внутрішній туризм, хоч і намагається ожити, є дуже обмеженим, то з турами за кордон ситуація ще складніша. По-перше, через воєнний стан в Україні повністю закрито небо, а по-друге, більшість українців цікавлять поїздки за кордон з метою евакуації, а не відпочинку. Проте ринок відпочинкових турів за кордон теж починає оговтуватись.

«Найпопулярнішими зараз залишаються евакуаційні рейси у Болгарію – ця країна забезпечує безкоштовне проживання в готелях для українців. Тому є запит на проїзд до Болгарії, який коштує близько 85 євро. Люди приїжджають туди, і там їх приймають на кілька тижнів, це зараз дуже популярно», – зазначає власник туристичної агенції «Antoniv Tour» Тарас Антонів [3].

Також, каже Тарас Антонів, українців почали цікавити й польоти на море з сусідньої Польщі. Частина українських туристичних агенцій зараз співпрацює з популярним у Польщі туроператором Rainbow Tours, який возить туристів у Туреччину, Єгипет та інші курортні країни. Єдине, що дістатися до аеропорту вильоту у Польщі українці мають самостійно [3].

Вважаємо, що основними напрямками антикризового розвитку туристичних підприємств в системі ризик-менеджменту на вітчизняному ринку туристичних послуг у повоєнний періоди можуть бути наступні:

- відбудова зруйнованої туристичної інфраструктури на території України (аеропорти, дороги, засоби розміщення, розважальні центри) на засадах новітніх досягнень у сфері гостинності на міжнародними стандартами у цій сфері, що дозволить Україні в майбутньому отримати конкурентну перевагу інноваційності у цій сфері розвитку;

- надання податкових пільг суб'єктам бізнесу у сфері гостинності (у тому числі іноземним туристичним компаніям), що дозволить створити сприятливий інвестиційний клімат для залучення фінансових ресурсів у відновлення та роз-

виток туристичної діяльності в майбутньому;

- розвиток окремого напрямку туристичних потоків, зорієнтованого на попередження військовій агресії та вшанування пам'яті жертв російської агресії (розвиток турів пам'яті на кшталт відвідування концтаборів Другої світової війни у Польщі).

Можна стверджувати про численні втрати та майже повну зупинку туристичної діяльності в Україні, а також про зміни світових туристичних потоків через вторгнення Росії на територію України та проведення повномасштабних воєнних дій. Також можна визначити такі перспективи розвитку індустрії туризму, як частини мінімізації ризиків в умовах війни:

- збільшення потреби в рекреаційному туризмі;
- збільшення популярності на релакс-тури;
- розвиток сакрального та арт-туризму;
- створення в Україні військового виду туризму (відвідування таких міст, як Бородянка, Чорнобаївка, Маріуполь, Ірпінь, Буча та інших місць проведення бойових дій).

Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що в умовах повоєнного відновлення України туристичний сектор в перспективі може стати локомотивом залучення міжнародних інвестицій у відновлення інфраструктурно-технологічної та економічної складових конкурентного розвитку, що сприятиме швидкому відновленню міжнародних туристичних потоків в нашу країну.

1. *Кожухівська Р.Б.* Управління процесами ризик-менеджменту на туристичних підприємствах. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2456/1/rizik-menedzent%20v%20turismi.pdf>
2. Майстер-клас «Вплив війни на туристичний бізнес в Україні». URL: http://chtei-knteu.cv.ua/ua/news_2022_05_14/
3. Туризм під час війни 2022. Zaxid.net. URL: https://zaxid.net/turizm_pid_chas_viyni_2022_fakti_vid_turistichnih_firm_lvova_n1542665
4. Як війна в Україні вплинула на європейський туризм. URL: www.golos.com.ua/article/360967

Смирнов Ігор, Любіцева Ольга, Винниченко Ігор

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З ЄС ТА НАТО У ТРАНСПОРТНО-ЛОГІСТИЧНІЙ СФЕРІ: ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА ЄВРОЛОГІСТИЧНІ ПРОЄКТИ

Україна посилює співпрацю з Європейським союзом у всіх можливих сферах. До однієї з найбільш важливих є транспортно-логістична сфера, де нині здійснюється декілька важливих проєктів під загальною назвою «Єврологісти-

ка». Донедавна вони стосувалися переважно країн Західної Європи, але останніми роками увага ЄС у транспортно-логістичних питаннях змістилась до регіону Центрально-Східної Європи, де знаходяться переважно країни – нові члени ЄС. Більшість з них мають кордони з Україною, якій відводиться важливе місце у транспортно-логістичній діяльності у цьому регіоні, незважаючи на те, що Україна була до 2022 р. асоційованим (а не повним) членом ЄС (нині є державою-кандидатом на вступ до ЄС), що пояснюється надзвичайно вигідним транспортно-географічним (або геологістичним) положенням нашої країни на транспортному перехресті євроазійського континенту. Серед цих проєктів останніми роками найбільш важливим є проєкт ЄС «Ініціатива Тримор'я», який охоплює 12 країн – членів ЄС, що знаходяться між Балтійським, Адріатичним та Чорним морями. Незважаючи на те, що Україна поки що не належить до безпосередніх учасників проєкту «Ініціатива Трьох морів», вона активно бере участь у виконанні окремих підпроєктів, таких як автомагістралі Via Carpatia та Гданськ – Одеса, залізничної магістралі Viking тощо. Сучасний єврологістичний проєкт «Ініціатива Тримор'я» суттєво відрізняється від геополітичної концепції з близькою назвою «Міжмор'я», яка існувала в 1920-1930-х рр. [1].

Концепція Міжмор'я у комплексному розумінні була не тільки геополітичною, оскільки передбачала і транспортно-географічні зв'язки країн-учасниць. Вперше на це звернула увагу українська дослідниця, доктор з географії та історії Олена Степанів. Так, у своїй книзі “Сучасний Львів” (1943) вона надала характеристику транспортної інфраструктури Львова на той час і відмітила визначне положення міста у системі транспортно-комунікаційних шляхів східної частини європейського континенту, що сполучали Балтику з Чорним морем, чорноморські порти з балтійськими, тобто у межах Міжмор'я [2]. Детальну характеристику транспортно-логістичного змісту досліджень О.Степанів наведено у працях автора [3-8].

Наукові праці Олени Степанів зберігають свою актуальність і нині. Ці питання з сучасної точки зору стосуються не тільки транспорту, але й геологістики та міжнародної логістики, з якої був підготовлений і опублікований навчальний посібник автора «Міжнародна логістика». У цьому посібнику є розділ 19 «Україна в системі Балто-Чорноморської транспортно-логістичної інтеграції», що є власне сучасним розвитком поглядів О.Степанів на сполучення Балтики з Чорним морем, як головного комунікаційного шляху східної частини європейського континенту та ролі Львова як центрального транспортно-логістичного хабу на цьому шляху [9, 248-270].

Сучасним продовженням концепції Міжмор'я та досліджень О.Степанів, за нашою думкою, можна вважати новітній проєкт Європейського союзу у транс-

портно-логістичній сфері – “Ініціатива Тримор’я” (ІТМ). Саміт ІТМ у Таллінні (19-20 жовтня 2020 р.) підкреслив вплив ІТМ на весь балтійсько-адриатично-чорноморський регіон. Недаремно проєкт назвали саме “Ініціативою Тримор’я”, а не “Міжмор’я”, підкреслюючи у такий спосіб не тільки відмінність від міжвоєнної концепції Міжмор’я, а й те, що інфраструктурною співпрацею в межах ІТМ може бути територія, що включає басейни цих морів, а не лише простір, розташований між узбережжями. Як вважає М. Гончар, президент Центру глобалістики «Стратегія ХХІ», головний редактор часопису «Чорноморська безпека», нинішню формально польсько-хорватську “Ініціативу трьох морів” (ІТМ) слід відрізнити від історичної польської концепції Міжмор’я – військово-політичного союзу Польщі й України [10]. І не тільки тому, що на додаток до Балтики і Чорномор’я з’явилась Адріатика. Суть полягає в тому, що це – геоекономічна ініціатива виключно для країн-членів ЄС. Запрошення Києву на перший саміт ІТМ у 2016 р. було надіслане, але проігнороване з незрозумілих причин. Тому нині для України залишається можливість співпраці з Ініціативою Тримор’я за форматом «ІТМ+Україна». Оскільки Польща є двигуном цієї ініціативи, то ця можливість є власне ще одним напрямком українсько-польської співпраці. Головним спрямуванням ІТМ є інфраструктурна співпраця в трьох вимірах: транспортно-логістичному (автомобільні, залізничні, авіаційні та водні шляхи сполучень), енергетичному (газопроводи, СПГ-термінали, ЛЕП) та інформаційно-цифровому. Україна вже співпрацює з ІТМ, і передусім із Польщею, у таких важливих інфраструктурних проєктах, як автомагістраль Гданськ – Одеса, залізничне сполучення в межах проєкту «Вікінг», розвиток газової інфраструктури в межах коридору «Північ – Південь» (із залученням українських підземних сховищ блакитного палива). Бажання Києва приєднатися до співпраці в межах Ініціативи Тримор’я було підтверджене президентом В.Зеленським у заяві, зробленій у Варшаві на спільному брифінгу з президентом Польщі А.Дудою 31 серпня 2019 р. напередодні річниці початку Другої світової війни. Україна, попри відсутність статусу офіційного членства в ІТМ, є активним учасником багатьох її проєктів, зокрема флагманської ініціативи – автомагістралі Via Carpatia, у якому наша країна бере участь, як повноправна сторона. Прокладену за «меридіаном» мережу «Via Carpatia» слід трактувати, як «хребет» проєкту, а добудову широтних «ребер» за маршрутами Люблін – Холм – Ковель – Луцьк – Київ, Люблін – Замостя – Львів – Тернопіль – Вінниця – Умань та Жешув – Львів і далі до Умані слід розглядати його логічним продовженням.

Ініціатива “Диверсифікації джерел постачання газу та інтеграції газової інфраструктури в регіоні Тримор’я” із впровадженням проєкту “Baltic Pipe”»,

можливо, за сучасних умов російської агресії в Україні, є навіть стратегічно важливішою, ніж автомагістралі. Ініціативу спільно координують Польща, Словаччина, Данія й Норвегія. В українському вимірі вона включає створення потужного транзитного коридору для газу, зокрема будівництво нового газопроводу з Польщі до України, модернізацію компресорної станції на кордоні, розширення внутрішньої газотранспортної системи в обох країнах.

Україна також бере участь в інших проєктах, які входять до сфери «Ініціативи Тримор'я». Це румунські проєкти (транспортна біржа ІТМ та цифрова платформа для моніторингу гідрографічної бази в регіоні) та проєкт залізничного сполучення Viking Train (спільна ініціатива литовських та українських залізниць, а також портових компаній і портів у Клайпеді, Чорноморську й Одесі). Крім того, ще є польський проєкт управління безпілотниками ближньої дії (Central European Drone Demonstrator – CEDD). Також Україна розглядається, як майбутній партнер у проєкті ІТМ румунсько-угорсько-словацького транзитного коридору природного газу. Отже, Україна уже сьогодні, не маючи офіційного членства в «Ініціативі Тримор'я», є учасником багатьох проєктів, що реалізуються у межах цього проєкту.

В сучасних умовах протистояння України російській агресії єврологістичний проєкт «Ініціатива Тримор'я» набуває нової актуальності та взаємодіє з формуванням Трансєвропейської транспортної мережі (TEN-T) [11]. У липні 2022 р. Єврокомісія внесла зміни до індикативних мап TEN-T, включивши до них логістичні маршрути, що проходять Україною. Це рішення є стратегічним кроком у процесі інтеграції України до ЄС та сприятиме реалізації ініціативи «Шляхи солідарності» щодо експорту української аграрної продукції та доставки гуманітарної допомоги в Україну. Зокрема внесено наступні зміни: коридор «Північне море – Балтійське море» продовжено через Львів, Київ до Маріуполя; Балто-Чорноморсько-Егейський коридор продовжено через Львів, Чернівці (через територію Румунії і Молдови) до Одеси; коридор «Балтійське море – Адріатичне море» проходитиме через Львів. Включення українських логістичних маршрутів до мережі TEN-T дозволяє: усунути існуючі перешкоди при здійсненні логістичних операцій; залучити європейські інвестиції для модернізації української транспортної інфраструктури; отримати доступ до інструментів допомоги ЄС у питанні розбудови української частини мережі TEN-T; розвивати мультимодальні перевезення; зменшити логістичні витрати; підвищити якість послуг при перевезеннях товарів.

Єврокомісія виключила з мережі TEN-T російські та білоруські маршрути, а також понизила в статусі маршрути на території ЄС на стиках з цими країнами-агресорами.

Нагадаємо, що мережа TEN-T створена ЄС з метою з'єднати Європу з заходу на схід та з півночі на південь мережею автодоріг, залізниць, аеропортів та водних шляхів. Розвиток цієї Паневропейської транспортно-логістичної системи передбачає два етапи: до 2030 р. має бути завершено побудову «Ключової мережі» (The Core Network), а до 2050 р. – «Загальної мережі» (The Comprehensive Network). Її метою є створення загальноєвропейської мережі залізниць, автодоріг, внутрішніх водних шляхів, маршрутів морських перевезень, портів, аеропортів та залізничних терміналів з тим, щоб заповнити пробіли у територіальній транспортній мережі, усунути її «вузькі місця» та подолати технічні бар'єри, що має сприяти соціальному, економічному та територіальному зрівноваженню країн ЄС. Нинішня політика TEN-T має підставою регулятивний закон ЄС №1315/2013. Крім створення нової транспортної інфраструктури політика TEN-T передбачає впровадження інновацій, нових технологій та цифрових рішень у всіх видах транспорту із завданням поліпшити використання інфраструктури, зменшити екологічний вплив транспорту, покращити показники енергоефективності та підвищити безпеку. Основою «Ключової мережі» (The Core Network) є 9 коридорів, визначених з метою забезпечення її скоординованого розвитку (табл.1). На додаток до єврокоридорів також встановлено «Горизонтальні пріоритети» - Систему управління європейським залізничним рухом (ERTMS, European Rail Traffic Management System) та Морські шляхи (Motorways of the Sea). Контролюють цей процес – розвитку 9 коридорів TEN-T та 2 горизонтальних пріоритетів - єврокоординатори, призначені Європейською комісією.

Таблиця 1

Європейські транспортні коридори Ключової мережі TEN-T
(авторська розробка за [11])

№	Назва єврокоридору	
	укр. мовою	англ. мовою
1.	Атлантичний коридор	The Atlantic Corridor
2.	Коридор Північне море-Балтійське море	The North Sea - Baltic Corridor
3.	Коридор Рейн - Альпи	The Rhine – Alpine Corridor
4.	Коридор Рейн - Дунай	The Rhine – Danube Corridor
5.	Балтійсько-Адріатичний коридор	The Baltic-Adriatic Corridor
6.	Коридор Північне море – Середземне море	The North Sea – Mediterranean Corridor
7.	Коридор Скандинавія – Середземне море	The Scandinavian- Mediterranean Corridor
8.	Середземноморський коридор	The Mediterranean Corridor
9.	Балто-Чорноморсько-Егейський (Східно-Середземноморський) коридор	The Orient/East-Med (Baltic-Black Sea – Aegean Sea) Corridor

У квітні 2019 р. Єврокомісія здійснила аудит здійснення політики TEN-T, в результаті якого була додана можливість мілітарного трафіку (військ, майна та устаткування) всередині та за межі ЄС, зафіксована у «Плані дій з мілітарної мобільності» (The Action Plan on Military Mobility). Це дуже вдалий пункт Європейської транспортної політики TEN-T для України з огляду на повномасштабне російське вторгнення 2022 р.

Україна увійшла до TEN-T 2017 р. Відповідно до Індикативного інвестиційного плану Єврокомісії з розвитку коридорів TEN-T в Україні планується реалізувати проекти на загальну суму 4,45 млрд.євро і це є найбільшим показником серед усіх держав Східного партнерства.

Також у сфері військової логістики Україна все тісніше співпрацює з НАТО, де логістика отримала всебічне визнання і розвиток. Так, як повідомляє РБК-Україна, з посиленням на прес-службу Міноборони, Україна запровадила НАТО-вську систему обліку і контролю логістики LOGFAS, яка забезпечить контроль кожної одиниці зброї, що потрапляє на територію нашої держави. Міністр оборони О. Резніков і секретар РНБО О.Данілов презентували перші результати впровадження цієї логістичної програми послам та аташе з питань оборони країн-донорів, які допомагають Україні у відсічі агресії РФ. Повідомляється, що завдяки інтеграції LOGFAS з модулем інформаційно-аналітичної системи СОТА з моніторингу постачання Україні озброєння від країн-союзників забезпечується повний контроль кожної одиниці зброї, що потрапляє на нашу територію. О.Резніков зазначив, що впровадження цього програмного забезпечення має два виміри. «По-перше, це дозволить суттєво підвищити підзвітність усіх процесів, які пов'язані з експлуатацією зброї та інших ресурсів. Ми почали впровадження з обліку міжнародної допомоги, щоб забезпечити прозорість та високу ефективність її використання. По-друге, ми доводимо, що навіть під час війни сектор оборони України розвивається. Ми підвищуємо взаємосумісність з Північноатлантичним альянсом на рівні стандартів і процедур. Вислів про те, що Україна вже де-факто стала членом НАТО – це не перебільшення. І ми будемо наполегливо рухатись далі», - сказав він. Своєю чергою, Данілов зазначив, що використання даних систем Силами оборони сприятиме максимально ефективній та прозорій співпраці між Україною та партнерами, чия допомога є життєво необхідною для нашої перемоги. Дорожня карта масштабування LOGFAS до кінця 2022 р. та на 2033 р. вже затверджена. У підсумку ця програма має стати одним із головних інструментів цифровізації логістики у ЗСУ і забезпечити логістичне планування не лише міжнародної допомоги, а і повного переліку наявних ресурсів. Підготовка і впровадження логістичної програми LOGFAS в Україні передбачає і підготовку відповідних фахівців, з

цією метою вже підготовлено більше 300 фахівців-операторів Програми для ЗСУ. Нагадаємо, у вересні 2022 р. президент України В.Зеленський оголосив про подання заявки на вступ до НАТО. Він зазначив, що цього року Фінляндія та Швеція розпочали приєднання до Альянсу без Плану дій щодо членства, і що подібна процедура може бути застосована і до України [12].

1. Medzymorze. URL: <https://wikipedia.org/wiki>
2. *Степанів Олена*. Сучасний Львів. – Краків-Львів: Українське видавництво, 1943. – 170 с.
3. *Любіцева О.О., Смирнов І.Г.* Від геополітичної концепції Міжмор'я до єврологістичного проєкту ЄС «Ініціатива Тримор'я»: український вимір // *Географія та туризм*. – К.: Альфа-ПК, 2021. – Вип. 66. – С.54-62.
4. *Смирнов І., Любіцева О., Цуй Дж.* Олена Степанів – офіцер УСС та УГА, український дипломат, географ, геологіст // *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Географія*. - №1/2 (78/79). – 2021. – С. 19-25.
5. *Смирнов І.Г., Любіцева О.О.* Олена Степанів: внесок у розвиток туризму, географії і геології в Україні // *Вісник КНУКіМ. Серія: Туризм*. – Том 4. №1. – 2021. – С. 74-90.
6. *Смирнов І.Г.* Герої та події українських визвольних змагань 1917-1921 рр. у Кам'янці-Подільському як туристичний ресурс: Олена Степанів // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. Вип.16. – Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2021. – С. 349-355.
7. *Смирнов І.Г.* Олена Степанів: перша українська жінка-офіцерка та геологістка // *Логістика. Проблеми та рішення*. – 2021. - №4-5 (95-96). – С.54-66.
8. *Smyrnov I.G., Lyubitseva O.O.* O.Stepaniv`s contribution to the development of transport geography and geologistics in Ukraine in connection with its participation in EU transport and logistics projects. *Achivements of Ukraine and the EU in ecology, biology, chemistry, geography and agricultural sciences: Collective monography. Vol.3.* Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2021. P.221-239
9. *Смирнов І.Г., Олійник Я.Б.* Міжнародна логістика: навч. посіб. – К.: Обрії, 2011. – 546 с.
10. *Журавський вель Граєвський П.* Грузія і Україна — потенційні партнери Тримор'я // *Український тиждень*. – 2020. - №46 (678). – С. 34-37. URL: <https://tyzhden.ua/World/249725>
11. Trans-European Transport Network (TEN-T). URL: <https://transport.ec.europa.eu>
12. Україна запровадила систему обліку і контролю НАТО. URL: www.rbc.ua/news/ukrayina-zaprovadila-sistemu-obliku-i-kontrolyu-1666347983.html

Кривенкова Руслана

ОСОБЛИВОСТІ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ В ТУРИЗМІ

На сучасному етапі розвитку цивілізації ризик-менеджмент в туризмі відіграє особливо важливу роль, адже безпека в туристичній галузі є основною вимогою до подорожей будь-якого виду. З цього випливає актуальність ризик-менеджменту в туризмі, мета якого полягає саме в максимальній ефективності управління ризиками, попередженні різновидів потенційних небезпек, забезпеченні безпечного проходження усіх етапів туристичних маршрутів, управлінні існуючими та виникаючими ризиками впродовж подорожей.

Ризик-менеджмент виступає галуззю наукового управління, становлення якого у системі управління відносять до середини ХХ століття. З точки зору Боровика М.В., управління ризиками – це «область сучасного управління, пов'язана зі специфічною діяльністю менеджерів в умовах невизначеності, складного вибору варіантів управлінських дій» [1]. Ризик-менеджмент – в широкому сенсі – це процес виявлення і оцінки ризиків, а також вибір методів та інструментів управління для мінімізації ризику [1]. Тобто ризик-менеджмент являє собою систему прийняття та виконання управлінських рішень, спрямованих на зменшення впливу наслідків реалізації ризиків на діяльність.

Застосовуючи теоретико-методологічні підходи до визначення структури ризик-менеджменту загалом [1], можемо визначити такі основні структурні елементи ризик-менеджменту саме в туристичній галузі:

- 1) ідентифікація ризику в туризмі, оцінка ризику в туристичній галузі;
- 2) контроль за ризиком в туристичній сфері;
- 3) грошові витрати на ризик-менеджмент в туризмі.

До ризик-менеджменту належить:

- ідентифікація, аналіз та оцінка ризиків;
- превентивна розробка програми заходів щодо ліквідації наслідків кризових ситуацій;
- розробка механізмів виживання;
- створення системи страхування;
- прогнозування розвитку туристичних підприємств з урахуванням можливої зміни кон'юнктури та інші заходи.

У ризик-менеджменті виділяють кілька етапів:

- 1) виявлення ризику з супутньою оцінкою ймовірності його реалізації і масштабу наслідків;
- 2) розробка ризик-стратегії з метою зниження ймовірності реалізації ризику і мінімізації можливих негативних наслідків;
- 3) методи та інструменти управління виявленим ризиком;
- 4) безпосереднє управління ризиком;
- 5) оцінюються досягнуті результати та коригується ризик-стратегія [1].

Можемо констатувати, що ключовим аспектом у вказаному напрямку є формування ризик-стратегії менеджерами в туристичній галузі.

Для туристичної галузі максимально важливими є професії ризик-менеджерів, функціональними обов'язками яких є управління ризиками. У роботі по управлінню ризиками не можна не враховувати одностипне ставлення туристів та екскурсантів до ризиків, адже існують три групи подорожуючих:

- 1) противники ризику (туристи та екскурсанти, які бояться ризиків);
- 2) нейтралі (туристи та екскурсанти, які нейтрально відносяться до ризиків);
- 3) любителі ризиків.

Варто зазначити, що у світі відомі приклади післявоєнного відновлення туристичної галузі, наприклад, у Чорногорії, Хорватії, Кіпрі, Єгипті, Ізраїлі, Колумбії, Північній Ірландії, Японії та Південній Кореї, де формування або відновлення туристичної галузі розпочалося під час військових дій або після їхнього закінчення. Тому нашій державі потрібно взяти позитивний досвід вирішення особливо складних проблем в туристичній сфері під час сучасних воєнних дій, зокрема у таких основних напрямках, як:

- 1) застосовувати методи управління ризиками;
- 2) характеризувати зовнішні та внутрішні ризики, визначати особливості їх управління;
- 3) приймати управлінські рішення в умовах ризику та невизначеності.

Важливим є те, що для опису ризику використовують два показники:

- 1) ступінь ризику (імовірність виникнення несприятливої події);
- 2) міра (ціна) ризику (можливі втрати при виникненні несприятливої події).

Різноманітні ризики існують у всіх сферах людського життя. Зокрема у туристичній галузі пандемія Covid-19 тривалий період часу була причиною ризику, коли туризм втратив значну частину потенційних прибутків через «проти-пандемійні заходи».

Найважливішою причиною ризику на сучасному етапі є війна в нашій державі, і як показують дослідження центрального органу виконавчої влади в туризмі Державного агентства розвитку туризму України міра (ціна) ризику становить: «Через війну надходження до держбюджету від тургалузі скоротилися майже на 26%» [3], оскільки агентство документує знищені та пошкоджені об'єкти туристичної та рекреаційної інфраструктури [2].

Таким чином, найважливішими особливостями ризик-менеджменту в туристичній галузі України є виявлення та оцінки ризиків, вибір методів та інструментів управління для мінімізації ризиків проведення військових дій та поширення пандемії на території нашої держави.

1. *Боровик М.В.* Ризик-менеджмент. – Харків: Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова, 2018. – 65 с.
2. ДАРТ документує знищені та пошкоджені об'єкти туристичної та рекреаційної інфраструктури. *Державне агентство розвитку туризму України.* URL: www.tourism.gov.ua/blog/dart-dokumentuie-znishcheni-ta-poshkodzheni-objekti-turistichnoyi-ta-rekreaciynoi-infrastrukturi (дата звернення: 28.10.2022)
3. Через війну надходження до держбюджету від тургалузі скоротилися майже на 26%. *Державне агентство розвитку туризму України.* URL: www.tourism.gov.ua/blog/cherez-

viynu-nadhodzhennya-do-derzhbyudzhetu-vid-turgaluzi-skorotilisya-mayzhe-na-26 (дата звернення: 30.10.2022)

Резильєнтність туристської індустрії під час війн та воєнних конфліктів

Кирисюк Анастасія

КОНЦЕПТ РЕЗИЛІЄНТНІСТЬ ТА ОБ'ЄКТИВАЦІЯ В ЙОГО СТРУКТУРІ КОМПОНЕНТА «ВОЄННИЙ КОНФЛІКТ»

Розвиток всебічного розуміння стійкості людини у кризових життєвих ситуаціях протягом усього життя є потенційно важливим для зміцнення психічного здоров'я [1]. Наразі актуальним є дослідження життєстійкості у зв'язку з воєнним конфліктом в Україні, що призводить до руйнування суспільного порядку, соціальної структури, втрати контактів із рідними та близькими. Негативні наслідки воєнного конфлікту зумовлюють стреси, спричинені страхом за власну безпеку та близьких, значних людських втрат, погіршення якості життя тощо.

У психолінгвістиці концепт «резильєнтність» досліджується як стійкість стереотипу поведінки, яка стосується як особистісного, так і національного рівнів [2]. Концепт встановлює основну ідею стереотипної стійкості, яка має вирішальний вплив на індивідуальні та національні стратегії подолання стресових ситуацій і підтримки благополуччя. За С. Мадді резильєнтність є тим каталізатором поведінки, що дозволяє трансформувати негативний досвід у нові можливості. Саме ця риса є основою відкритого й енергійного протистояння стресовим подіям і кризам [3].

Об'єктивація концепта резильєнтність у складі «воєнного конфлікту» пояснюємо сучасними напрямками досліджень військової психології, що включають: витривалість як предиктор бойових дій солдатів [4]; позитивний вплив витривалості на симптоми ПТСР, головним чином: негативна кореляція витривалості зі стратегією подолання уникнення; витривалість як негативний предиктор споживання алкоголю у ветеранів війни; позитивні нейроімунологічні реакції на стрес у осіб з високим рівнем витривалості [5]; сумісний вплив витривалості та згуртованості на психічне здоров'я у військовій миротворчій місії; витривалість як шлях до стійкості. У психології управління (галузь військової психології, спрямована на розуміння унікальних потреб у психічному та поведінковому здоров'ї членів збройних сил та їхніх сімей під час і після відрядження в зони бойових дій та інші оперативні середовища) дослідження зосереджено на психології травми, сприянні стійкості військовослужбовців та їхніх сімей і про-

цесі адаптації військовослужбовців до сімейного, громадського та загального цивільного життя [6].

Отже, стресові впливи, зокрема ті, що пов'язані з воєнним конфліктом, переробляються людиною саме на основі резилентності, яка є важливим фактором пояснення того, чому деякі люди справляються з психотравматичними ушкодженнями внаслідок воєнного конфлікту більш успішно, ніж інші.

1. Лукомська, С. О. (2020). Мета-аналітичний підхід до концепту «резилентність». *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 14: Методологія і теорія психології. Випуск 4*, 240-251.
2. Reshetnyk, O.A. (2021). Psychological Resilience and Hardiness Study: Application Branch. «Ad orbem per linguas. До світу через мови». Матеріали Міжнародної науково-практичної відеоконференції «Світ цінностей і цінності усвіті», 13–14 травня 2021 року (с. 529-531).
3. Maddi, S., Khoshaba, D. (1994). Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment*, 63(2), 265-274.
4. Kelly, D. R., Matthews, M. D., & Bartone, P. T. (2014). Grit and Hardiness as Predictors of Performance Among West Point Cadets. *Military Psychology*, 26(4), 327-342.
5. Thomassen, A. G., Hystad, S. W., Johnsen, B. H., Johnsen, G. E. & Bartone, P. T. (2018). The effect of hardiness on PTSD symptoms: A prospective mediational approach. *Military Psychology*, 30(2), 142-151.
6. VandenBos, G. R. (2015). *APA dictionary of psychology*. American Psychological Association.

Дехтяренко Сергій

ЧИ ПОТРІБЕН ВНУТРІШНІЙ ТУРИЗМ ПІД ЧАС ВІЙНИ АБО ЯК ПРАЦЮЄ ТУРИСТИЧНА АГЕНЦІЯ «ПАТРІОТ» ПІД ЧАС ВІЙНИ

Ще до початку повномасштабних військових дій дуже важко формувалися групи на тури по Україні. Люди були в очікуванні війни і не мали бажання кудись їхати і витратити гроші.

24 лютого 2022 р. розпочалися повномасштабна війна, тож, звісно, туризм був не на часі, а українців можна було поділити на наступні (умовні) категорії: мобілізованих, волонтерів і працюючих.

Через місяць стало зрозуміло, що війна продовжиться не 2-3 тижні і це вже не спринт, а марафон. Також стало зрозумілим, що людей якось треба відволікати від війни. Отже, прийшло усвідомлення того, що треба створювати культурний фронт, займатися тим, у чому ти маєш досвід і сильні сторони. Що ж ми могли запропонувати житомирянам, якщо з міста не можна було кудись виїхати, постійно лунали повітряні тривоги, а комендантська година розпочиналася з 17:00?

Але ми знайшли варіанти: творчі зустрічі у закладі з бомбосховищем, екскурсії містом поруч з бомбосховищем, приватний музей з бомбосховищем. Все це – під назвою «Культурний проект «Я люблю тебе, Житомир»».

Я створив телеграм-канал, в якому були анонси наших екскурсій, подій і люди могли відразу бронювати собі місця у цьому каналі.

6 квітня я організував творчу зустріч з актором, режисером театру та кіно, заслуженим артистом України Петро Авраменком.

8 квітня мною була проведена перша – з моменту повномасштабної війни – пішохідна екскурсія «Житомир – місто древнє».

Перші екскурсії містом та по музею показали, що ми на правильному шляху, так як людям був потрібен цей «ковток свіжого повітря» у суцільному військовому інформаційному просторі.

Бажаючи було так багато, що довелось збільшити кількість екскурсій на тиждень, щоб не робити групи занадто великими. Серед екскурсантів було багато вимушених переселенців з різних міст України.

Я розробив 6 пішохідних екскурсій містом. Кожна – тривалістю 1- 1,5 години. Щотижня ми проводили по Житомиру і музею «Ремісничий двір» по 3-4 екскурсії. Крім того, у закладі з бомбосховищем я організував і провів багато заходів, зокрема, пов'язаних із туризмом:

- зустріч з Весельським М.Ф. – учасником 3-х антарктичних експедицій – на тему «На далеких берегах Антарктиди», під час якої він розповів про умови побуту і роботи на станції;

- інтерактивну програму «Музей космонавтики у Корольов Пабі», під час якої діти дізналися багато цікавих фактів про космічні польоти, керували роботом, дивилися у віртуальних окулярах космічні панорами.

15 травня я вже здійснив першу виїзну екскурсію по Житомирській області – «Ставка Гімлера – Острів Кохання – Волинський Єрусалим – маєтки родини Терещенків» .

11 червня я з групою житомирян виїхали на екскурсію за межі області – у тур «Замки та палаци Хмельниччини».

Влітку акцент був зроблено на те, щоб відволікти людей від війни, подарувати їм позитивні емоції, дати їм сили на подальшу роботу, дати відпочити душею. Оскільки море було недоступне, я організовував тури у відносно безпечні місця України, під час яких люди могли не тільки відвідати туристичні локації, а й покатися в озері, кар'єрі або річці. Це були поїздки по Житомирській області у Кам'яне село і Дружбівський кар'єр, поїздки у Хмельницьку, Чернівецьку, Тернопільську, Івано-Франківську, Закарпатську області.

Щоп'ятниці я все ще проводив безкоштовні екскурсії по місту, а на вихідні супроводжував групу у турах по Україні.

Коли я запитував туристів, чому наважилися поїхати, чув одну відповідь – хочу відволіктися від війни, змінити «малюнок» життя.

Крім того, дуже важливий момент, що цими поїздками ми не тільки «лікували людей», а підтримували туристичну галузь України, яка опинилася у важкій ситуації, а це квитки до замків, музеїв, оплата послуг гідів, сувенірна продукція, комплексні обіди і т.п.

Також не забув про дітей житомир'ян і вимушених переселенців. Для них я проводив безкоштовні квест-екскурсії по Житомиру, під час яких вони в ігровій формі дізнавалися про історію нашого міста.

У мирний час ми щороку створювали нові тури по Україні. Звісно, що під час війни ми маємо багато обмежень, але це не стало нам на заваді створювати нові тури. Протягом осені я розробив нові тури з абсолютно новими туристичними об'єктами в Тернопільській, Вінницькій областях і вже встиг з'їздити по ним з житомир'янами.

Як підсумок треба зазначити, що навіть під час війни внутрішній туризм виконує дуже важливі функції:

- підтримує психологічно українців, які щодня працюють на Перемогу, кожний на своєму фронті;
- підтримує туристичні об'єкти України, які переживають нелегкі часи з фінансуванням через війну;
- підтримує людей, які працюють у цій сфері, а це справжні фанати своєї справи.

Гришук Юлія

РЕЗИЛІЕНТНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ЛІНГВОКУЛЬТУР ПІД ЧАС ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ: КОРПУСНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ДІАГНОСТИКА

У Київському національному лінгвістичному університеті виконується наукова робота молодих вчених «Корпусно-експериментальна діагностика резилентності представників різних лінгвокультур та розробка поведінкових моделей їх адаптації до кризових явищ» (номер державної реєстрації: 0121U107493; URL: www.knlu.edu.ua/priorytetni-napriamy-naukovykh-doslidzhen/proiektu-molodykh-vchenykh.html; термін виконання: 2021–2023 рр.), результати якої можуть бути використані як чинник стабілізації досліджуваної

лінгвокультури в частині формування адаптивних резилентних моделей поведінки країни в кризових ситуаціях, зокрема й під час воєнних конфліктів.

Корпусно-експериментальна діагностика резилентності представників різних лінгвокультур передбачає декілька послідовних стадій:

1. Проведення опитування з метою укладання списку особистісних характеристик респондентів.

2. Складання стимульних списків – маркерів експресивних наративів (за ключовими словами) із залученням корпусної програми AntCont.

3. Занесення укладених стимульних списків до програмного забезпечення для адміністрування опитування Google Forms із відповідними методичними рекомендаціями.

4. Тестування (перевірка) й оптимізація укладеної анкети для проведення вільного асоціативного експерименту.

5. Безпосереднє проведення вільного асоціативного експерименту з представниками різних лінгвокультур.

6. Комп'ютерне опрацювання отриманих результатів із залученням інформаційно-аналітичного сервісу STIMULUS (розробники: доц. Загородня О. Ф., доц. Загородній Ю. В.; URL: <http://stimulus.tools/uk>).

7. Здійснення диференціації ступеня резилентності як стереотипів окремих соціальних груп кожної з досліджуваних лінгвокультур в кризових ситуаціях, так і диференційовано лінгвокультури за трьома типами їх резилентності та відповідними моделями адаптації до конфліктних явищ.

Вважаємо, що систематичні дослідження резилентності представників різних лінгвокультур під час воєнних конфліктів сприятимуть значному прогресу в розумінні природи посттравматичного стресового розладу, а також посттравматичної адаптації.

Чернега Олена

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ВИКОРИСТАННЯ NFT-ТЕХНОЛОГІЇ

Туристична галузь – одна з вразливих галузей економіки, страждає найшвидше, але і відроджується швидко. Зараз, коли країна у стані війни, галузь частково призупинилась. Але зрозуміло, що з точки зору психології туриста це можна використати найкраще, тому що очікується бум туристичний після перемоги. А зараз саме відбувається «золота доба» цифровізації туристичної галу-

зі в країні з використанням різних технологій: доповненої реальності, NFT тощо. Яка позитивно впливає на розвиток, не замінюючи її, а трансформуючи.

Сьогодні за цифровізацією – майбутнє, розвиток туристичної галузі також за цифровізацією, навіть в умовах війни. Тож метою дослідження є визначення технологій, які використовуються під час війни, та як саме.

Саме цифровізація є рушійною силою в туризмі, не тільки з урахуванням ситуації в Україні, але і всіх туристичних дестинацій. Для яких впровадження цифрових технологій є звичним явищем і використовуються вони все частіше. Розглянемо на конкретних прикладах цифровізацію туризму в Україні в період російсько-української війни, починаючи з лютого 2022 р.

В цей період країна закрита для світу, не має сполучення, але перевага інформаційного поля, що воно в доступності для кожного. І що відбувається на емоційному сплеску в країні, кожен патріотично налаштований мешканець починає з базових підходів цифровізації – виготовляти контент про оточуючий світ та поширюючи цей контент серед своєї аудиторії. Цей процес набирає обертів, знімаючи матеріал, фіксуючи кожен локацію, геопозицію – відбувається психологічне провокування аудиторії спостерігати за подіями і локаціями. Це один найпотужніших методик в маркетингу та рекламі – «посадити» споживача на інформаційний гачок. Споживач для нас у даному випадку – це турист за своїм екраном, за планшетом чи гаджетом. Виходить таким чином, що він дізнається про країну, культуру, цінності, події, географічні локації, тощо.

Досліджуючи питання технологій для оцифрування під час війни, автор виокремлює NFT-технологію, як нове віяння під час війни;

Розглянемо детальніше NFT-технологія – це досить новий інструмент та більше використовується в сфері культури та мистецтва та сферах креативної економіки загалом.

Якщо давати загальне визначення технічне, то **NFT** (з англ. «*non-fungible token*», «невзаємозамінний токен»), умовно це як цифровий сертифікат чи патент, що додається до цифрового продукту (об'єкту) що може бути у вигляді зображення, анімації, відео, аудіо, тощо. У цьому токени містяться вся інформація – тобто метадані. А сам токен – це одиниця обліку в мережі блокчейну, що створює унікальне право володіння цифровим об'єктом. В свою чергу поняття «блокчейн» визначає вид технології з обробки, зберігання інформації та ідентифікації клієнтів. Дана технологія дозволяє не змінювати записи, але при цьому вони є загально публічними, що в свою чергу мінімізує втручання до даних та забезпечує безпеку.

Першим претендентом з продажу цифрового витвору мистецтва був аукціон від дому «Christie's» у 2018 р. перший випадок, коли аукціонний дім до-

зволив потенційним покупцям брати участь у торгах, використовуючи для забезпечення стартового внеску криптовалюту [4, 4].

А одним з найвідоміших творів вважається «Everydays — The First 5000 Days», у колі цифрових митців його порівнюють з Сальвадором Далі та творить під псевдонімом Beeple. Його роботи продаються за мільйони доларів, наприклад, дім «Christie's» на онлайн-аукціоні у 2021 р. продав NFT витвір за \$ 69,3 млн. [7].

За даними платформи та аналізу екосистеми NFT - Nonfungible.com, пік прибуттів в креативну економіку припав на серпень 2021 р. – та склав \$ 698 млн./міс., тільки на 27.08.21 – прийшлося \$ 85 млн. Доля мистецтва на загальному ринку становила 48% у 2021 р. та це близько \$ 6 млрд. [8].

Ще один такий приклад, ще можна привести факт, тільки, що відбувся у лютому 2022 р. – дружина Ілона Маска, співачка Граймс, за 20 хвилин заробила \$6 млн, продавши цифрові малюнки і відео у вигляді NFT-токенів; кліп американського баскетболіста Леброна Джеймса було продано за \$200 000, а бренд «Rtfkt Studios», що спеціалізується на створенні віртуальних кросівок, продав колекцію із 600 пар загальною вартістю в 3,1 млн. дол. лише за 7 хвилин. І та в лютому 2022 р. обсяг ринку NFT склав \$340 млн. [5]. Та на сьогодні налічується тільки 6 маркетплейсів, це OpenSea, Rarable, Binance NFT, SuperRare, Paras, Mintable.app, на яких можна реалізувати та це свідчить про популярність та ефективність.

Крім того на думку експертів та менторів, NFT захищає від використання чужої інтелектуальної власності та авторського права, тому що в блокчейні неможливо стерти або підробити інформацію.

Тому зрозуміло, що ця технологія має місце бути під час війни в Україні. Як країна, ми зараз з інформаційному полі, досить логічно, що набула розголосу в країні. І пішла далі в туристичну галузь. До успішних прикладів автор зараховує, наступні проекти (табл.1)

Таблиця 1

Перелік NFT-проектів в Україні станом на 2022 р.

Назва проекту	Посилання	Опис
THE NFT-MUSEUM of the war of putin's russia against Ukraine	https://metahistory.gallery	Присвоєння токену до зображень у хронологічному порядку, продаж для метою фінансування у відбудові музеїв та пам'яток знищених під час війни в різних регіонах країнах
NFT Art Marketplace	nft-art-marketplace	Присвоєння токену до малю-

		нків
Sunflower Chronicles	https://www.huntlancer.com/sunflower-chronicles-nft-ukraine/	Присвоєння токєну до марок з героїчними подвигами українців під час російсько-української війни
Aero3D	https://opensea.io/aero3d	Присвоєння токєну до 3D-моделей пам'яток та пам'ятників в різних регіонах країни

Джерело: розроблено автором

Кожен з вищезазначених проєктів NFT є дотичним до туристичної галузі, але на рівні підходу переважно через призму мистецтва та культури.

Тому автор вбачає потребу реалізації такої технології глибше в галузі після перемоги, на прикладі наступних дій:

- присвоєння токєну до мерчу згідно брендбуку регіонів;
- присвоєння токєну до промо-роликів регіонів;
- присвоєння токєнів до асоціацій з країною в цілому, чи окремих регіонів, наприклад, аудіо доріжок народних пісень, кліпів, зображення або 3D проєкції історичних та культурних символів (булова, тризуб, пектораль, рушник, інші артефакти) та гастро-символів (борщ, вареники, голубці, тощо);
- присвоєння токєнів брендів свят та гастро-магнітів;
- city-кард, квитки на івенти, страхові поліси з прив'язкою до конкретного покупця;
- присвоєння токєнів до рекламних кампаній.

Зазначене призвело б до підвищення значущості та покращення репутаційного менеджменту національної туристичної дестинації, посідання лідируючої позиції серед дестинацій та додаткового фінансування на розвиток галузі.

Висновки. Процес цифровізації, що відбувається зараз в світі та, зокрема, в Україні і, безперечно, під час війни позитивно впливає на розвиток галузі в цілому, про свідчить здійснене дослідження. Війна в країні пришвидшила цей процес для вітчизняного простору та залучила таку технологію, як NFT. На переконання автора після перемоги туризм буде цифровим і досить швидко відновиться, зокрема і завдяки цій технології.

1. *Дерев'яно О.Г.* Identification of a company's reputation management model // *Economic Annals-XXI* № 7–8. С. 92-94. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/17348>
2. *Курганская Г.С., Хофманн К.М.* Инновационные интернет-технологии в сфере туризма // *Бизнес-образование в экономике знаний.* – 2018. - №1 (9). С. 55-59.
3. *Піменов В.* Використання сучасних мобільних додатків у галузі екологічного туризму // *Сахаровские чтения 2018 года: экологические проблемы XXI века: зб. матеріалів XVIII міжнарод. наук. конф.* – Минск, 2018. – С. 203-204.

4. *Ложкіна А.* Art WORK Мистецька праця. – 2019. – 224 с.
5. Гайд по нативній рекламі «Ain.ua». URL: <https://ain.ua/ru/2021/03/18/nft-renesans-abo-yak-prodati-cifrove-mistectvo-za-miljoni/>
6. Інформаційно-комунікаційний проєкт для професіоналів туристичної індустрії «Think Travel Tech». URL: <https://thinktraveltech.com/news/razbor/ar-apps>
7. Опис цифрового зображення «Everydays: The First 5000 Days». URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Everydays:_The_First_5000_Days
8. Сайт з аналітикою в NFT. URL: <https://nonfungible.com/>

Смочко Наталія, Смочко Максим

ВПЛИВ ТУРИЗМУ НА РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року практично паралізувало життя громадян України та спровокувало їх фізичне і психологічне напруження, страх, розчарування, стрес, погіршення стану здоров'я, психологічні травми та посттравматичний стресовий розлад. Це негативні наслідки, які можна розглядати як нормальну індивідуальну та колективну реакцію на сприйняття небезпеки здоров'ю та життю, задоволення першочергових потреб в їжі, воді, одязі, житлі; депривація сну; невизначеність ситуації та багато інших факторів. З іншого боку, незалежно від сприйняття, війна є суспільним стресом масового масштабу, що з'являється тоді, коли під загрозою знаходиться як саме існування індивіда, так і його оточення, який зазвичай триває відносно довго, насичено.

Щоб індивідум чи суспільство вцілому, могло протистояти викликам надзвичайних обставин та негативним змінам життєдіяльності під час воєнного стану, необхідно розвивати свою резильєнтність як один із способів психологічної самодопомоги.

Резильєнтність (психологічна пружність, стресостійкість тощо) – це здатність людини впоратися зі складними життєвими подіями та відновлюватися після труднощів чи стресу. Бути стресостійким означає безпосередньо зіштовхнувшись з труднощами не впадати у відчай та не використовувати нездорові стратегії його подолання, а шукати різні шляхи виходу з ситуації та приймати найбільш оптимальні для цього рішення.

Психологічну стійкість часто визначають як психічний резервуар сили, який допомагає людям протистояти несприятливим і травматичним подіям, адаптуватися до них та можливих нових викликів [3].

Одним з основних тригерів розвитку резильєнтності та оптимізму в складних умовах сьогодення є туристично-рекреаційна діяльність, яка виступає

предиктором, що детермінує процеси стресостійкості та саморегуляції, має позитивний психосоціальний та профілактичний вплив на особистість, в даному випадку - туриста чи рекреанта.

Відвідування безпечних та комфортних туристичних дестинацій сприяє формуванню основних властивостей резильєнтності особистості, а саме: обізнаність, самоконтроль, навички успішного вирішення проблем, критичне усвідомлення ситуації, позитивний емоційний стан, адекватна реакція на поведінку оточуючих.

Туристична діяльність виступає невід'ємним компонентом системи соціальної підтримки та соціальної інтеграції вразливих груп населення (внутрішньо переміщених осіб, вимушених мігрантів, біженців та осіб, які постраждали, внаслідок бойових дій, тощо).

Соціальна підтримка під час кризи в ході туристичної діяльності може допомогти зменшити наслідки спричинених травмою розладів, включаючи пост-травматичний стресовий розлад, що виражається через ефект відновлення психологічних і фізичних ресурсів суб'єкта, які надає туристична діяльність та спонукає людей до здорової поведінки. Розмова з людьми, які переживають подібний життєвий досвід, зазвичай виступає джерелом підтримки, співчуття та мотивації, сприяє кращому функціонуванню психічного здоров'я після травми [1]. При цьому, соціальна інтеграція – це фактична участь у різних соціальних відносинах, тобто перебування в оточенні людей, які піклуються та підтримують, допомагає людям бачити себе більш здатними справлятися зі стресами, які приносить життя [1]. Таким чином, туристична діяльність виступає важливим детермінантом розвитку резильєнтності індивідуума чи суспільства в цілому в цей нелегкий воєнний час.

1. *Cherry K.* How a Social Support System Contributes to Psychological Health. URL: www.verywellmind.com/social-support-for-psychological-health-4119970
2. *Cherry K.* What Does It Mean to Be Resilient? Characteristics of Resilience. URL: www.verywellmind.com/characteristics-of-resilience-2795062
3. *Walker F.R, Pfingst K, Carnevali L, Sgoifo A, Nalivaiko E.* In the search for integrative biomarker of resilience to psychological stress. URL: www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0149763415303602?via%3Dihub

Етноксогоенний потенціал воєнно-історичного туризму

Смирнов Ігор, Гринюк Діана

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ ЯК ВИТОКИ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕСЬКИХ АМАЗОНОК)

В сучасному суспільстві постійно тривають дискусії стосовно питань гендеру, лідерства, мілітарних форматів в аспекті історичної ретроспективи. Цілком закономірно вивчати історію з метою пояснення сьогодення. Це корисно для Українського суспільства, що перебуває в особливо складних обставинах з 24 лютого 2022 р. у зв'язку з гострою фазою агресії росії проти України. Досвід інших держав, історичних періодів їх розвитку та становлення, суспільних вимірів окремих історичних подій вчать уникати помилок та об'єктивно оцінювати всі факти і чинники, долучені до подій.

У 2019 р. багато туристичних компаній пропонували зацікавленим туристам тури по замках Словаччини, Чехії, Центральної Європи. В їх числі київські компанії: ООО «Планета готелів Україна», «Анга тревел», «Joinup» з пропозицією однойменного туру із виїздом з м. Самбір. Львівська компанія Adriatic-travel також пропонувала унікальні замкові тури з кавової столиці України. У період невизначеності, коли туризм переформатувався на соціальне та воєнне волонтерство дуже важливо пам'ятати, що Перемога за Україною і туризм чекає нова віха в його розвитку, нові перспективи, нові види креативної діяльності, нові ідеї. Звертаємо увагу на один з таких показових та суспільно корисних прикладів у стародавній європейській історії...

Богемія – це історична область в Європі. В теперішній час її територія знаходиться в складі Чеської Республіки і займає приблизно половину території цієї країни. На півночі і заході Богемія межує з Німеччиною, на півдні – з Австрією. На території Богемії знаходяться Прага, Карлові Вари, Пльзень, Усті над Лабем, Ческе-Будейовіце. В історичному минулому Чехія і називалася Богемією. Королівство Богемія виникло ще в XII столітті, спочатку в складі Священної Римської імперії, а потім Австрійської імперії. Офіційно королівство перестало існувати в 1918 році [1; 2].

Найдавніші сліди поселення Девін датуються V століттям до нашої ери, це за 400 років до того, як кельти заселили цю територію. Замок має яскраву

середньовічну історію. Він служив прикордонною фортецею, військовим вокзалом і торговим центром. Замок Девін пам'ятає святих-покровителів Кирила і Мефодія, які розпочали тут свою місію в 863 році. Вони розробили перший алфавіт, який буде використовуватися для слов'янських рукописів, переклали Біблію і написали перший слов'янський Цивільний кодекс, який використовувався у Великій Моравії [1].

Стародавня назва цього замку (Dowina) походить від слов'янського слова *deva* (дівчина). Сучасні розміри фортеця набула в XV столітті. Сторожова вежа, найбільш відома складова замку що носить назву Дівоча вежа. Вона слугує основою для легенд про прекрасних дів, ув'язнених у вежі, які стрибали з неї на смерть у відчайдушному пошуку порятунку. У 1809 році Сам Наполеон наказав зруйнувати замок, в рамках регіональної військової нейтралізації. У сучасному вигляді, зі слідами часткових руйнувань, замок Девін постає перед туристами зараз. У відреставрованих приміщеннях фортеці розмістилися експозиції філії Міського музею Братислави [3]

Легенди про амазонок – надбання не лише давніх греків та народів Причорномор'я. Войовничі жінки зустрічалися і в інших частинах землі. Не стала в цьому плані винятком і Чехія, де досі пам'ятають славетного воїна Власту, яка наводила жах на чоловіків Богемії. Після смерті княгині Лібуше (східна Європа, VIII століття) влада в чеському князівстві перейшла до її чоловіка – Пржемисла, якого прозвали Пахарем. Незнатне походження нового імператора призвело до того, що йому відмовилася підкорятися частина підданих у складі прекрасної половини роду людського. Їх очолила подруга покійної княгині – Власта.

У всі часи, поділ влади – це давнє і улюблене заняття «натовпів біля престолу» в момент його звільнення. Тільки от у Богемії тоді все мало особливий характер. Сама Лібуше успадкувала владу законно після смерті батька – князя Крока. Незважаючи на її мудре правління, не всі в князівстві були готові підкорятися жінці. Помітивши таке невдоволення, Лібуше призначила на ключові пости своїх вірних подруг, а дружину довірила найсміливішій і найсильнішій з них - Власті. Княгиня отримала реальну підтримку, хоч і не стала від цього популярнішою.

Після наполегливих прохань підданих дати їм правителя-чоловіка Лібуше вирішила обрати собі супутника життя. Власта та її дружинниці відмовляли правительку: мовляв, народ цим не заспокоїш, а чоловік може почати претендувати на владу та обмежити «жіноче правління». Воїтелька пропонувала страчувати частину незадоволених, щоб інші затихли самі, але Лібуше була неухильною. Своїм чоловіком вона обрала землероба на ім'я Пржемисл. З одного боку, свій вибір княгиня оголосила знаком згори, а з іншого – вона вважала, що

незнатний і нездатний до управління країною селянин не заважатиме їй княжити.

Смерть Лібуше в 735 році чехи зустріли спокійно, адже до влади вже прийшов правитель-чоловік, як це було прийнято в сусідніх державах. Користуючись чоловічою підтримкою, Пржемисл став знімати жінок-керівників з їхніх постів, доки дістався Власти. Історія замовчує про те, як саме відбувалася її відставка, відомо те, що воєначальниця залишила столицю країни Вишеград і разом зі своїми амазонками на горі Відлова заснувала фортецю Девін (за іншими даними – Девінград).

Після цього Власта оголосила, що не підпорядковуватиметься новому князю, і закликала всіх жінок приєднуватися до неї. Особливо віталися ті заміжні жінки, які перед приходом в Девін вбивали своїх чоловіків. Тут цих нових парафіянок навчали військовій справі. Окрім кінних воїнів, готували і жінок-піхотинців. Згодом чеські амазонки почали влаштовувати набіги на сусідні володіння для поповнення запасів, забираючи селян-чоловіків у полон. Бранцям виклювали праве око, щоб вони не могли цілитися з лука, і відрубували великі пальці, щоб не могли тримати зброю і намагатися повстати.

Князь неодноразово пропонував Власті зустрітися та обговорити умови перемир'я, проте щоразу отримував відмову. Воїтелька збиралася з часом створити справжню армію і повернути в Богемії часи жіночого правління, як це було до одруження Лібуше. Говорячи про це своїм послідовницям амазонкам, вона стверджувала, що княгиня чудово правила без чоловіка і даремно пішла на поводу у своїх підданих, погодившись вийти заміж.

Жіночі набіги сприймалися спочатку несерйозно. Але незабаром войовниці стали робити набіги на навколишніх феодалів, які підтримували Пржемисла. Вони зібрали невеликий загін і виступили до замку Девіна, сподіваючись з легкістю впоратися з амазонками Власти. Проте її добре навчена та озброєна дружина розбила сільське ополчення, поповнивши ряди невільників новими бранцями.

Після поразки налякані феодали відправили делегацію до князя Пржемисла у Вишеград з проханням наведення порядку у князівських володіннях. Князь з явним небажанням відправив на цю справу одного зі своїх найкращих командирів на ім'я Цтірад разом з частиною дружини. Ні ватажку загону, ні його учасникам особливо не посміхалася така місія – воювати проти жінок вважалося соромом. А розповіді феодалів про те, що воїни Власти гарні в бою, сприймалися дружинниками зі сміхом.

Каральний загін досить швидко дістався лісу, що був поряд із горою Відлова. Саме у хащах воїни побачили цікаву картину – до дерева була прив'язана

дівчина. Поруч із нею знаходилися глечики з медовухою та сигнальний Ріг, проте, хитро зав'язані вузли не давали дістати дівчині ні того, ні іншого. Цтірад допоміг дівчині, розв'язавши її, та розпитав, чому вона прив'язана тут. Дівчина повідомила, що зветься Шарко і що вона провинилася перед Властою, за що войовниця покарала її, залишивши прив'язаною до дерева. Бачачи такі жадані напої командир запропонував війську зробити невеликий привал з метою відпочинку та подальших подробиць з вуст врятованої дівчини стосовно дороги до фортеці Девін. Його здивуванню не було меж, коли воїни почали засинати. Тим часом Шарка схопила ріг і протрубила в нього. Це було знаком до нападу. Амазонки на чолі з Властою з легкістю вирізали сп'янілих воїнів.

Коли до Вишеграда дійшли новини про розгром карального загону, князь був у нестямі. Він більше не збирався терпіти жіночі «вільності» у своїх володіннях. Пржемисл діяв швидко і з усією серйозністю, як проти найсильнішого і найнебезпечнішого противника. В результаті, йому вдалося досить непомітно підійти до фортеці з метою її облоги.

Незважаючи на відсутність запасів продовольства та питної води війську Власти вдалося відбити кілька штурмів, більш того, навіть несподіваний Девін встояв понад місяць. На п'ятий тиждень облоги атаки княжого війська припинилися. До стін фортеці рано-вранці під'їхали трубач і зброєносець з листом від Пржемисла. Він пропонував хоробрим войовницям останній шанс на порятунок: жінкам наказувалося роззброїтися і вирушити до будь-якого монастиря, щоб до кінця днів своїх відмолювати власні гріхи.

Власта вирішила вивести на стіну 20 полонених при штурмі воїнів князя, щоб їх обезголовили на очах тих, хто штурмує місто. Після цього, знаючи, що запасів вже не залишилося і нового штурму не витримати, воєначальниця веліла йти в останню атаку. Сама Власта виступила на чолі кінного загону, сподіваючись зустрітися віч-на-віч з лицарями Пржемисла і померти в рукопашному бою. Князь не став ризикувати своїми лицарями, більш того, кінноту амазонок селяни зустріли з довгими піками, на вістрях яких загинула Власта на її воїни. Однією з тих, хто вижив у битві, виявилася підступна Шарка. Князь звелів схопити її, але дівчині вдалося піднятися на високу скелю і кинутися в прірву. Скелю її відтоді називають Дівчі Скок, що у перекладі з чеської – «стрибок дівчини».

Нажаль, на честь хороброї войовниці нічого не назвали, бо її ім'я Пржемисл звелів забути своїм підданам, соромлячись перемоги над жінками. Справді, це був для князя не найкращий привід для гордості, хоча амазонки виявилися гідними супротивниками. Князь намагався вдати, що нічого такого за

його правління не відбувалося, але його спроби були марними. Ім'я відважної та непокірної Влади закарбоване в історії...

З початку повномасштабного вторгнення світогляд багатьох українських жінок змінився, відбулася переоцінка цінностей, що підсилила гендерний аспект та потребу бути корисною суспільству. Жінки виконують функції військовослужбовиць у багатьох арміях світу. Цікаво, що найвідомішою армією світу, де служать жінки є ізраїльська; там призову підлягають всі громадяни країни по досягненню 18 років. Ізраїльтянки служать нарівні з чоловіками у сухопутних військах, у флоті та в авіації, проте, здебільшого вони прихильні до артилерії або прикордонних військ. Термін служби у жінок в Ізраїлі на рік менший, ніж у чоловіків і становить 2 роки. Також Ізраїль це єдина у світі країна, де військовослужбовиці можуть брати участь у бойових діях. Кожен третій солдат Ізраїлю – жінка (за статистикою 33% від загальної кількості), загальна чисельність їх становить 176,5 тисяч. Отримати відтермінування по службі жінки можуть лише у зв'язку з вагітністю або релігійними переконаннями. У світлі останніх подій та військового стану в Україні, досвід Ізраїлю є досить показовим та корисним. Саме Ізраїль і Україна мають багато спільного у питаннях мілітарного характеру, гендеру та боротьби за державність. Цікава новина була озвучена заступницею міністра оборони України Ганною Маляр на Другому саміті перших леді та джентльменів, який відбувся в Києві 23 липня 2022 року. Зокрема, було повідомлено, що у Збройних силах України нині служать понад 38 тисяч жінок, 7 тис. з них пішли у армію після початку повномасштабної війни. Примітно, що ще у жовтні 2021 року ЗСУ налічували 31 тисячу військовослужбовиць. Зараз у ЗСУ задіяно 38 тисяч жінок, а ще близько 12 тисяч це цивільні жінки, що вступили до армії України. Уперше в історії Збройних сил України для жінок, які служать в армії, створять уніфіковану жіночу військову форму. Зі слів Ганни Маляр, Міноборони взяли прямий курс на покращення та організації простору для жіночого складу навіть у воєнних умовах [5]. Такими є реалії сьогодення. Гендерна рівність доводить корисність багатьох ініціатив у державі, в тому числі, в умовах військового стану. Жінка України з честю виконує високі місії, покладені на неї родиною, громадою, державою; нині українська жінка це мати, сестра, колега, лідерка та військовослужбовиця заради омріяної Перемоги України. Звертаючись до всіх жінок, що сьогодні воюють за існування України, Ганна Маляр наголосила: «... низький уклін для кожної такої жінки від усіх, хто зараз залишається в тилу».

1. Devín Castle. URL: www.slovakia.com/castles/devin-castle

2. Історія Чехії. URL: https://study.tbs-group.cz/blog/live_in_cz/the-history-of-the-czech-republic/

3. *Smyrnov I.H., Hryniuk D.Yu., Tiunov V.A., Stepanets I.O.* The phenomenon of digitalization and practical experience in preserving the cultural heritage of ukraine during the enemy invasio

Moderní aspekty vědy: XXII. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2022. str. 527-540. UDC 001.32: 1/3] (477) (02). С. 91. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-22.pdf>

4. Світ мандрівників подорожуємо разом. Замок Девін. URL: <http://surl.li/crtae>

5. Війна жіночого роду: скільки жінок зараз боронить Україну в армії. URL: <https://vikna.tv/video/ukrayina/skilky-zhinok-sluzhyt-v-ukrayinskij-armiyi-zaraz/>

6. The world factbook. URL: www.cia.gov/the-world-factbook/

Палькевич Анастасія, Винниченко Ігор

ВІЙСЬКОВИЙ НЕКРОПОЛЬ МИКОЛАЄВА: ІНОЗЕМНИЙ СЕГМЕНТ

З-поміж 15 некрополів на території міста Миколаївський (інші назви «старий цвинтар», «старе кладовище»), розташований на березі р.Інгул (вул.Степова, 35), вперше згадується наприкінці XVIII століття (на карті 1795 р. позначено міське кладовище). [1] Складається з кількох частин: найбільша – православна (на ній ховали також католиків та протестантів), на північ від неї міститься старообрядницька, на півдні – єврейська, караїмська та магометанська ділянки. У 1969 році на території некрополя був відкритий меморіал советських армійців.

1876 р., за сприяння колишнього головного командира Чорноморського флоту та портів генерал-ад`ютанта М.Аркаса некрополь було обнесено чавуною огорожею. Того ж року коштом М.Аркаса спорудили двоповерхову каплицю для відспівування небіжчиків. [1]

Загалом, за оцінками старшої наукової співробітниці Миколаївського краєзнавчого музею, організаторки Товариства «Кронос» (його мета – порятунок Миколаївського некрополя) Т.Губської, на кладовищі упокоїлись 350-400 тисяч осіб, у тому 33 адміралів російського флоту. [1]

Вагомим є «грецьке» представництво військового сегменту похованих на цвинтарі. Генерал-лейтенант (за іншими джерелами – генерал-майор) Захарій Андрійович Аркас (1793-1866) перебував на військовій службі, отримуючи чергові звання до капітана першого рангу включно, до виходу у відставку 1839 р. за станом здоров'я. Після призначення директором Севастопольської морської бібліотеки (1851) відновлений на службі з присудженням звання генерал-майора. Під час Кримської війни 1853–1856 організував перевезення Севастопольської морської бібліотеки до м. Миколаєва.

Відомий він не лише як військовик. З 1841 р., звернувшись до археології, поповнював Музей Одеського Товариства історії старожитностей знайденими в

Херсонесі монетами та збереженими від знищення архітектурними деталями. Він був одним з перших дослідників грецьких міст-колоній Причорномор'я, а також першим, хто склав повний образ історії Чорноморського вітрильного флоту від його «народження» до загибелі в Кримській війні. [2]

Генерал-ад'ютант, адмірал, головний командир Чорноморського флоту та портів, військовий губернатор Миколаєва Микола Андрійович Аркас (1816-1881) на «громадянському полі» уславився, зокрема, тим, що 7 листопада 1874 р. у Миколаєві з його ініціативи та підтримки було засновано «Товариство допомоги недостатнім особам, які прагнуть освіти» – з метою надання допомоги незаможним містянам для оплати за їх навчання в освітніх закладах міста.

2 лютого наступного року М.А.Аркас (купно з миколаївським поліцмейстером капітаном 1 рангу А.З.Стройниковым) ініціював створення у місті нічліжних будинків, у яких незаможні люди могли знайти тимчасовий дах над головою і їжу. До кінця року в Миколаєві було відкрито три такі будинки, загальною місткістю 300 осіб. Згодом ця ініціатива стала основою для створеного у 1885 р. у Миколаєві Товариства «для успішного покращення нічліжних будинків», а згодом – державної служби соціального захисту. [3]

Рис. 1. Микола Андрійович Аркас [3]

Рис. 2. Микола Миколайович Аркас (старший) [4]

До цього ж роду належить і похований тут Микола Миколайович Аркас (старший) (1853-1909) – син адмірала М.А.Аркаса, який також служив у морському відомстві в Миколаєві. Один із засновників і незмінний Голова «Просвіти» в Миколаєві, фінансові потреби якої значною мірою покривав як меценат.

Допомагав часопису «Рада», М.Грушевському надіслав гроші для будівництва студентського гуртожитку у Львові, на власні кошти відкрив народну школу з українською мовою навчання (яку – за наказом влади – було нагло заборонено). Його опера «Катерина» (написана за поемою Тараса Шевченка), що мала великий успіх у Москві, Мінську, Вільнюсі та Києві, започаткувала оперну шевченкіану і стала першою українською ліричною народно-побутовою оперою. Автор Автор «Історії України-Русі» – популярного нарису історії України (який Є.Чикаленко назвав «найкориснішою» після «Кобзаря» Тараса Шевченка) та поеми «Гетьман Пилип Орлик». У подорожах Миколаївщиною та Полтавщиною занотував майже 400 українських народніх пісень. Листувався з багатьма видатними українськими особистостями (М.Грушевським, М.Лисенком, Лесею Українкою, Б.Грінченком, М.Кропивницьким, М.Садовським, Г.Хоткевичем, Є.Чикаленком та ін.). Захоплювався мистецтвом козарів та бандуристів, яких запрошував до Миколаєва з усієї України й оселяв у власному будинку. Одягався лише в українські народні строї: улітку – вишита сорочка та солом'яний бриль, узимку – смушкова шапка та свитка. [4]

Рис. 3. Фамільний склеп Аркасів на Старому цвинтарі і надмогильна плита адмірала М.А.Аркаса [3]

Ймовірно, на цьому кладовищі поховано також грека з походження контр-адмірала Костянтина Попандопуло (1806-1858), який від 2 квітня 1856 р.

виконував посаду презуса (Голови) комісії воєнного суду при миколаївському порту. [5]

Цей некрополь став останнім прихистком і для данців, які присвятили своє життя військовій службі. Йоганн Християн (Іван Матвійович) Даль (1764-1821), знавець багатьох мов, від 1805 р. був головним лікарем Чорноморського флоту і портів, а також виконував посаду старгошого санітарного інспектора. [6]

Син Й.Х.Даля Карл Даль (біля 1803 – 1828) – лейтенант російського флоту, астроном-аматор. Закінчив Морський кадетський корпус в Петербурзі, від 1820 р. – у Миколаєві; крейсерував на різних суднах. [7]

На Миколаївському центральному міському цвинтарі (найбільшому за площею), розташованому біля села Мішково-Погорілове (тож інші назви «Мішковський цвинтар», «Мішковське кладовище») знайшов свій останній прихисток Євген Макарян (27.06.1986-30.07.2014) – старший лейтенант ЗСУ, командир взводу 17-ї окремої танкової бригади. Загинув під час штурму м.Первомайськ. [8]

Самоочевидно, що кілька зазначених особи – це «крапля в морі» тих, хто в різний час боронив українські землі. Особливо ж це стосується російсько-української війни, що триває від 2014 р. Імена усіх, хто поклав свої життя за свободу і незалежність України, мають бути не лише увічнені в топоніміці населених пунктів, а й стати дієвим фактором патріотичного виховання теперішнього та майбутніх поколінь.

1. https://uk.wikipedia.org/wiki/Некрополь_Миколаєва
2. https://vue.gov.ua/Аркас,_Захарій_Андрійович;www.history.org.ua/?l=ENU&verbvar=Ksantos_Emanuul&abcvar=14&bbcvar=21; https://vue.gov.ua/Аркас,_Захарій_Андрійович
3. <http://litnik.org/index.php/spetsialnye-vypuski-zhurnala/nikolaevskie-admiraly-a-2>
4. *Жацько В.* Син адмірала, землі своєї син // Народна газета. – 1991. – Ч. 3; *Самойленко Л.* Слідами родини Аркасів // Вісті з України. – 1991. – Ч. 32; *Аркаси // Мистецтво України: Бібліогр. довідник.* – К.: Укр. енцикл. ім. М.П.Бажана, 1997. – С. 31; *Пришуттов Е.* «Осміливсь і я свого додати» // Народна армія. – 2003, 9 січня; *Нерод В.О.* Аркас Микола Миколайович // Енциклопедія історії України. У 10 томах. – К.,2003. – Т.1. – С. 120-121; *Хорунжий Ю.* Грек із душею українця // Робітничка газета. – 2003, 18 листопада; *Антонюк В.* Таємниця Миколи Аркаса // Урядовий кур'єр. – 2004, 3 квітня; Микола Аркас. 1852-1909. Культурно-освітній і громадський діяч, композитор, історик, військовий // Сіверщина (Чернігів). 2005, 11 квітня; [https://uk.wikipedia.org/wiki/Аркас_Микола_Миколайович_\(старший\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Аркас_Микола_Миколайович_(старший))
5. <http://litnik.org/index.php/spetsialnye-vypuski-zhurnala/nikolaevskie-admiraly-n-p>
6. www.geni.com/people/Johann-Christian-Ivan-Matveevich-Dahl/6000000000211370945;www.wiki.uk-ua.nina.az/Даль_Володимир_Іванович.html; <http://litnik.org/index.php/nikolaevskaya-starina2/otrochestvo-i-yunost-1810-1856-gg/tatyana-gubskaya>

7. <http://litnik.org/index.php/nikolaevskaya-starina2/otrochestvo-i-yunost-1810-1856-gg/tatyana-gubskaya>
8. Перший загиблий воїн 17-ї ОТБр Євген Макарян 27 червня відзначав би 34-річчя. URL: <https://censor.net/ua/p3204815>

Коломієць Аліна

КНЯЗЬ ІЗ ДИНАСТІЇ ГЕДИМІНОВИЧІВ СЕМЕН ОЛЕЛЬКОВИЧ: КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

XIII століття відзначилося створенням Великого князівства Литовського зі столицею у Вільносі. Переживаючи період піднесення та розквіту за правління великого князя Гедиміна (1316 – 1341 рр.), Литовська держава бере курс на розширення території, що передбачало захоплення українських земель. Видатний український історик М. Грушевський зазначає, що «... за часів Гедиміна литовська окупаційна політика в руських землях була сильно розвинена. Литовський уряд свідомо вступив на дорогу збирання руських земель. Гедимін сам титулював себе «королем литовським і руським», а його син і наступник Ольгерд заявляв своє переконання, що всі руські землі мають до нього належати» [1, с.19]. Таким чином, Україна та Литва тісно переплелися у віковиччі сторінок світової історії.

За часів правління сина Гедиміна Ольгерда (1345 – 1377 рр.) до Великого князівства Литовського було приєднано більшу частину земель Русі: протягом 1355 – 1356 рр. було захоплено Чернігівсько-Сіверську землю, а у 1362 – Київ. Того самого року він розгромив загони татарських військ на р. Сині Води і поширив свою владу на Поділля [2]. Землі, які ввійшли до складу Литовської держави, отримали статус автономії, а руські князі і бояри стали васалами литовського князя. В той же час князь зобов'язувався захищати українські землі від татарського іґа, що позитивно сприймалося українською аристократією та всім населенням Русі загалом, адже політичні інтереси обох сторін сходилися на боротьбі із Золотою Ордою.

Оскільки литовці були менш розвинені в культурному плані і сповідували язичництво, вони швидко піддалися впливу русинів: приймали православну віру, шанували місцеві звичаї, культуру та мову. Слов'янська мова стала державною, нею створювалися і підписувалися офіційні документи. Починаючи з Гедиміна литовські князі називали себе князями литовців і руських, а свою державу – Великим князівством Литовським і Руським [2].

Правити всіма захопленими землями Ольгерд призначив своїх синів та племінників, зокрема Києвом став керувати його старший син Володимир. Це означало, що нова династія Гедиміновичів прийшла на заміну династії Рюриковичів.

Володимир Ольгердович (1331–1398) – перший князь київський (1362–1394) відзначився зміцненням Київського князівства та розширенням його кордонів, що відбулося завдяки приєднанню Переяславщини та кількох чернігівсько-сіверських волостей. Володимир сприяв культурному, економічному та політичному розвитку Києва, дбав про повернення Києву реального значення загальноруської церковної столиці. Зокрема, під час його правління розпочалося карбування монет (на сьогодні їх знайдено близько 1200 у більш як півтора десятка населених пунктах Середньої Наддніпрянщини). На переважній більшості цих монет є зображення «князівського знака», що нагадує давньоруський знак Рюриковичів [3].

Через те, що Володимир був охрещений за православним обрядом і виховувався згідно слов'янських звичаїв та традицій, місцева аристократія сприймала його як «свого». Дотримуючись власної політики, князь Володимир відстоював інтереси Київського князівства, завдяки чому користувався повагою та підтримкою населення. В документах, які були призначені для внутрішнього обігу, Володимир титулує себе «З Божої ласки князь Київський», а в міжнародних документах лише зазначає ступінь спорідненості з великим князівством литовським [3].

Після укладення Островської угоди (1392 р.) між великим литовським князем Вітовтом та польським королем Ягайлом, яка передбачала обмеження влади та ліквідацію найбільших удільних князівств, Володимир був усунений від київського престолу, оскільки мав інші політичні погляди та прагнув зберегти автономію Київського князівства. Його місце зайняв Скиргайло Ольгердович. Після його смерті у 1396 р. Вітовт правив Київською землею через своїх намісників [2]. Князівська влада в Києві відновилася ще раз у 1440 р., коли литовська знать обрала новим великим князем Казимира Ягелончика. Останній відновив Київське князівство і повернув законний трон сину Володимира Олельку (1440–1454).

Гілка Ольгердовичів, яку представляв Олелько, тісно перепліталась з Руссю, тому її повторне утвердження на київському престолі означало перемогу ідеї руського автономізму, якого так прагнув батько Олелька для Києва. Тим більше, багато істориків сходяться на думці, що під його владу потрапила не лише територія давньої Київщини разом із Задніпров'ям, а й східне Поділля разом з містами Брацлав і Вінниця [4, с. 153].

Правління Олелька Володимировича позитивно відзначилося на політичному та економічному розвитку Київського князівства. Протягом всього періоду свого князювання він продовжував втілювати політику свого батька, вів безперервну боротьбу проти нападів татар, дбав про розвиток української православної церкви та культури. Отримавши підтримку від місцевої знаті, Олелько зміг досягти значної автономії від центральних віленських влад, зосередивши у своїх руках податкову, військову, судову та адміністративну владу на великій території.

Після смерті Олелька Київський престол унаслідував його старший син Семен (1420–1470), який став останнім удільним київським князем (1454–1470).

Політична діяльність Семена Олельковича збігалася з інтересами його пращурів і скеровувалася на затвердження автономії Київського князівства. Він намагався посилити політичні впливи української аристократії на правлячу верхівку Литовської держави. Одружившись на Марії Гаштольд, доньці одного з найбільших литовських магнатів Івана Гаштольда, увійшов у близькі стосунки з литовською знаттю і став спільним імовірним кандидатом литовських автономістів і української партії на великокняжий престол [5].

За правління Семена Олельковича Київське князівство значно розширило свої землі, внаслідок чого вдалося об'єднати майже всю територію Центральної та Східної України. Наприкінці 1450-х рр. за наказом князя було здійснено «обвід» південних кордонів Київського князівства, які тяглися від р. Мурафа (притока Дністра) вниз по Дністру до гирла Дністровського лиману, а звідти – повз Очаків до гирла Дніпра і Тавані, далі – Дніпром і по річках Овеча Вода і Самара «аж до Дінця, і від Дінця до Тихої Сосни» [4, с. 154].

За часів князювання Семена Олельковича остаточно формуються кордони Київського князівства. Під його проводом у 1455 р. військом Київського князівства було остаточно розгромлено орду Сеїд-Ахмета, яка ще з 1430-х років володіла землями в межиріччі Дніпра та Дону, внаслідок чого велику частину цієї території (вздовж Дніпра до Ворскли) було приєднано до Київського князівства. Перемога над ордою не тільки посилити політичну значимість Києва, а й дозволила зміцнити боєздатність та оборонну силу київського війська.

Семен Олелькович провадив власну, незалежну від великокняжого столу, політику стосовно Великого князівства Московського, Молдавського князівства та Кримського ханства. Завдяки вигідному географічному положенню Київського князівства Семен Олелькович контролював значну частину дніпровського торговельного шляху, що з'єднував Північно-Східну Русь з Кримом і країнами Сходу. Київ посідав важливе місце в системі тогочасних економічних зв'язків. Київський князь охоче користувався вигодами цієї транзитної торгівлі,

і навіть через два десятиріччя після його смерті московські купці згадували про збільшення ним митних зборів у Києві [6, с. 54].

На честь своїх перемог над ординцями, про що в літописах згадується «чесно боронив отчину свою, град Київ, від сильніших за себе ординських царів і від татар», Семен Олелькович відбудував Успенський монастир Києво-Печерської лаври та Михайлівський Золотоверхий собор. Це дозволило зберегти унікальні мозаїки та фрески, які постраждали від нападів Золотої Орди. Завдяки Семену Олельковичу Києву вдалося повернути собі роль культурного та релігійного центру. Князь дбав також про зростання рівня освіти, тому сприяв і підтримував діяльність вченого гуртка при Софіївському соборі.

За Олельковичів у Києві з'явився новий центр державного правління – на Флорівській горі (територія сучасного Подільського району м. Києва), де за європейською середньовічною традицією було збудовано замок – місце перебування київських князів. Київ тоді саме дістав магдебурзьке право і продовжував розвивати торговельні зв'язки із західними країнами [5].

Задля зміцнення лівого берега та контролю дороги до Чернігова, Семен Олелькович на території сучасного житлового масиву Троєщина будує ще один замок, менший за розмірами [7]. У народі фортецю назвали Семенове городище (в честь Семена Олельковича).

Діяльність Олельковичів, Семена, як і його батька, сприяла культурно-національному піднесенню в Наддніпрянській Україні з притаманними йому ренесансними тенденціями й відкритістю впливам як греко-православного світу, так і католицької Західної Європи. Здійснені в найближчому оточенні Семена Олельковича переклади зі староєврейської і латинської мов низки творів філософського та науково-природничого змісту («Арістотелеві врата», «Шестокрыл», «Космографія» та ін.), а також дві нові редакції Патерика Києво-Печерського засвідчують зростання національної свідомості місцевої еліти й освічених кіл, звернення їх до власної історичної традиції, зв'язок із державницькими аспіраціями Олельковичів, їхніми спробами повернути Києву роль значного політичного і культурного центру [8].

Раптова смерть князя Семена наприкінці 1471 р. стала формальним приводом для ліквідації Київського удільного князівства та його перетворення на воєводство [4, с. 156].

Беззаперечно, постать Семена Олельковича відіграла знакову роль в історії України. Саме завдяки його діяльності утвердилися остаточні кордони Київського князівства, покращилася обороноздатність війська від татарських набігів, відбулося економічне та культурне піднесення Київської держави у складі Великого князівства Литовського.

1. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. В 11 т. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.4. – 535 с.
2. *Дурнов Є.С., Сокур Ю.В.* Україна у складі Великого князівства Литовського та Польщі (друга половина XIV – середина XVII ст.). URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/history/material/navmat/tema_2/lekcia.html
3. *Шабульдо Ф.М.* Володимир Ольгердович // Енциклопедія історії України. В 10 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 618.
4. *Яковенко Н.М.* Олелько Ольгердович. Семен Ольгердович // Історія України в особах: IX–XVIII ст. У 6 т. – К.: Україна, 1993. – Т. 1. – С. 152-156.
5. *Терещенко Ю.І.* Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. URL: <https://scicenter.online/seredni-stolittya-ukrajina-scicenter/kijivska-derjava-olelkovichiv-volinske-139881.html>
6. *Русина О.В.* Олелько та Олельковичі // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. В 6 т. – К.: Україна, 1997. – Т. 6. – С. 51-56.
7. Замкова гора (Київ). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Замкова_гора_\(Київ\)#cite_note-3](https://uk.wikipedia.org/wiki/Замкова_гора_(Київ)#cite_note-3)
8. *Шабульдо Ф.М.* Семен Олелькович // Енциклопедія історії України. В 10 т. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 522.

Гуманітарний проєкт «Місця пам'яті на мапі України»: фактор російсько-українських війн та воєнних конфліктів

Вячеслав Дзівалтовський

«ЖИТТЯ – ВІТЧИЗНІ, ЧЕСТЬ – НІКОМУ» МАНДРІВКА ПАМ'ЯТНИМИ МІСЦЯМИ КИЄВА ЧАСІВ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 1917-1921 РОКІВ

В ПНЗ «Центр військово-патріотичного та спортивного виховання молоді «ДЕСАНТНИК» на базі історико-краєзнавчого музею розроблено низку пішохідних туристичних маршрутів Києвом та його околицями. Останній з них – «Життя – Вітчизні, честь – нікому».

Маршрут проходить місцями боїв за Київ між військами Центральної Ради і більшовицькою армією Муравйова. Він охоплює події від першої сутички під Крутами у січні 1918 року і до залишення Києва українськими формуваннями в лютому місяці. Це був початок Першої російсько-української війни, яка закінчилася 1921 року. Також на маршруті – реалії нової війни з росіянами.

29 січня 1918 року близько 600 київських юнкерів, студентів та гімназистів зупинили на декілька днів просування 4-тисячного російського війська до Києва. В нерівному бою в полон потрапили 27 вояків, які були страчені [3].

19 березня 1918 року полеглих крутян поховали в Києві. Двох – на Аскольдовій могилі, 25 – на Новому Братському кладовищі на Печерську [6].

Тож маршрут розпочинається з відвідання Аскольдової Могили (Паркова дорога, 1), де 2012 року встановлено пам'ятник героям Крут.

Другий екскурсійний об'єкт – гармата на п'єдесталі на Арсенальній площі, яка була встановлена 1923 року на честь збройного виступу арсенальців проти Центральної Ради. В 2019 році активісти перейменували монумент на пам'ятник захисникам Української державності 1917 року з заміною старої меморіальної дошки на нову. Для продовження маршруту необхідно здійснити переїзд метрополітеном зі станції «Арсенальна» до «Університету».

До університетського Ботанічного саду ім. О. Фоміна прилягає вулиця

Паньківська. На ній під №9/13 в 1909 році М.С.Грушевським на кошти його батька був зведений 6-поверховий прибутковий будинок. У січні 1918 року його вщент зруйнувала артилерія більшовика Муравйова разом з колекцією українських старожитностей Михайла Сергійовича та полотнами видатних українських художників братів Кричевських.

З 1924 по 1931 рік Грушевський з родиною мешкав за цією адресою в будинку-флігелі, який залишився цілим. З 2016 року тут діє **історико-меморіальний музей** видатного політика та вченого [1].

Далі нитка маршруту пролягає повз червоний корпус КДУ і перетинає бульвар Шевченка. На Володимирській вулиці праворуч від Будинку вчителя 1998 року відкрили **пам'ятник М.С.Грушевському**.

Будинок вчителя – це колишній Педагогічний музей, в стінах якого у 1917-1918 роках працювала Центральна Рада на чолі з Грушевським. Тут були ухвалені 3-й та 4-й Універсали, які проголосили Українську Народну республіку та її незалежність [4]. В будинку відкрито Музей Української революції 1917-1921 років.

2

Хронологія подій 1918 року досить напружена. Це масовий «червоний терор» муравйовців та їх вибиття з Києва і України [2]; прихід до влади гетьмана П.Скоропадського та його зречення на користь Директорії.

Новий уряд УНР 22 січня 1919 року провів на Софійській площі церемонію Злуки УНР з новоутвореною Західно -Українською Народною республікою [5]. А на Київ вже знову наступали російські окупанти...

За Софійською площею знаходиться Михайлівська площа. Після початку нової російсько-української війни 24 лютого 2022 року тут відкрилася виставка розбитої техніки та озброєння російських військ.

На мурах Михайлівського Золотоверхого монастиря з 2015 року влаштовано Стіну Пам'яті зі світлинами патріотів, які загинули на Сході України під час російсько-української війни, починаючи з 2014 року. Незабаром наступна секція муру поповниться іменами нових героїв [7].

На Михайлівській площі
кінець мандрівки

1. *Гирич Ігор*. Український Київ. – К.: Пенмен, 2017. – 176 с.
2. *Грицак Я.* Нариси з історії України. – К.: Якабу Паблішинг, 2019. – 231 с.
3. *Загородний М.* Як бій під Крутами вплинув на українську державність // Вечірній Київ. 2021, 29 січня.
4. Історія Українського війська / І.Крипякевич, Б.Гнатевич – Львів.: Видання Івана Тиктора, 1936. – 398 с.
5. *Субтельний Орест*. Україна.Історія. – К.: Либідь, 1992. – 317 с.
6. *Тинченко Я.* У пошуках поховань крутян // Український тиждень. - № 4 (428). 2016, 28 січня.
7. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/70565/>

АВТЕНТИЧНІСТЬ ВОЄННИХ МЕМОРІАЛІВ

Меморіали війни покликані вшанувати пам'ять про події війни, а також жертви, які є неминучим та найбільш трагічним наслідком будь-якої війни. До меморіального репертуару входять як громадянські, так і великі національні пам'ятники, військові кладовища, де поховані герої, учасники, та жертви війни, приватні меморіали, а також конструкції утилітарного характеру, такі як зали, парки, сквери, алеї, – всі вони є нагадуванням про певний воєнний конфлікт та, що теж важливо, закликом плекати мир, співпрацю, цивілізований модус колективної взаємодії.

Одним з відомих меморіалів, присвячених Другій світовій війні, у столиці України є пам'ятник радянським танкістам-визволителям Києва, що знаходиться на розі проспекту Перемоги та вулиці Нестерова, біля будинку № 52/2 по проспекту Перемоги, навпроти одного з цехів Першого київського машинобудівного заводу (колишній завод «Більшовик»), недалеко від станції метро «Шулявська». Даний пам'ятник був встановлений через чверть століття після визволення Києва – у 1968 році – 54 роки тому. На спеціально збудованому пам'ятному монументі було встановлено справжній танк Т-34-85, який власним ходом прибув на Шулявку, і увінчав постамент-пандус таким же способом. Позаду пам'ятника-танка розташована стела з написами міст-героїв Другої світової. Таким чином даний меморіальний комплекс розповідав історію визволення Києва 1943 року та історію перемоги над фашизмом у роки Другої світової. Проте в переліку міст-героїв на стелі значилися українські, білоруські та російські міста. Всі назви російською мовою. До того ж символіка радянсько-російська. На додачу серед міст на стелі був Волгоград – місто, яке до 1961 року мало іншу назву та не отримало статусу міста-героя. Складається враження, що за благородними намірами вшанування пам'яті та збереження історії приходять завуальовані агресивні ідеї, метою яких є неправомірні маніпуляції громадською свідомістю, поширення неправдивої інформації, впровадження інвазивної ідеології, нав'язування хибних уявлень та ідей, навіть фейкова пропаганда. Особливо гостро оприявнився контекст та підтекст форми та змісту меморіалу у 2014 році. Остаточне прозріння щодо змісту ідеї «рускава міра» настало 24 лютого 2022 року. За підтримки міської влади та завдяки ініціативі активістів у квітні 2022 року було прибрано зі стели міст-героїв «біля танка» російські та білоруські міста. Зараз на їхньому місці увагу громадян привертають встановлені стенди з українськими містами, які утворюють український

пантеон міст-героїв і які були оприлюднені в Указах Президента України від 9 і 22 березня 2022 року. Стенди виконані в барвах українського прапора і несуть на собі державну символіку.

Отже, воєнні меморіали мають значний вплив на формування громадської свідомості. Завдяки своїй потужності генерувати відповідні асоціації та ідеї, створювати релевантний наратив пам'ятники війни можуть стати частиною автентичного історичного дискурсу, що сприяє консолідації та благополуччю нації, а також її презентації на міжнародному рівні. Експлуатовані з експансивною та опресивною метою, воєнні меморіали поширюють фейкові пропагандистські повідомлення, які можуть інтегруватися в псевдоісторичний дискурс.

Аксьонова Наталя

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В ОГЛЯДОВІЙ ЕКСКУРСІЇ ХАРКОВОМ

Харків завдяки героїчним діям захисників не став ареною відкритих бойових дій під час російсько-української війни, але її наслідки різко змінили не стільки зовнішній вигляд розбомблених будинків, скільки ментальність самих харків'ян. Саме ці зміни стануть дуже цікавим об'єктом у майбутніх оглядових екскурсіях містом. Оглядова екскурсія містить у собі посил відтворення не тільки минулого, а й намагається зазирнути у майбутнє певної дестинації. Саме майбутнє є тією ціннісною категорією, що провокує нас на пізнання історії. Зазвичай оглядова екскурсія триває зазвичай не більше 3 години й охоплює лише ті об'єкти, що найбільше відображають культурний ландшафт міста в хронологічному ряду низки епох. Також оглядова екскурсія має подавати поряд з історичним матеріалом відображення сьогодення [1, с. 138].

Сьогодення Харкова постає як таке, що воліє як швидше загоїти усі рани війни, яких, на превеликий жаль, більше ніж можна уявити. Харків'яни прагнуть вдихнути в місто мирне життя – відремонтувати пошкоджену обстрілами та авіаударами забудову, полагодити сплюндроване вирвами дорожнє полотно. Але це не значить, що вони прагнуть все забути. Тому деякі об'єкти можливо було б варто залишити без змін, як місця пам'яті, що стануть свідками цієї кривавої війни. Тому актуалізуємо інституалізацію місць пам'яті в Харкові, що пов'язані з рашистською агресією.

Місцем пам'яті зазвичай називають «надлишкове місце, закрите у собі самому, замкнене у своїй ідентичності і зібране своїм іменем, але постійно відкрите розширенню своїх значень» [2, с. 58]. Надлишковість таких місць ство-

рюється увагою та інтересом людей щодо цього місця, тих подій, що з ними пов'язані. Також такі місця є дуже попитомими в екскурсіях, оскільки вони майже завжди є мовчазними свідками певної події.

Розглянемо ті місця на мапі Харкова, що стали символами російської агресії. У перший же день окупанти рвалися до міста з трьох сторін, намагаючись прорватися через кільцеву дорогу одночасно з боку П'ятихаток, Циркунів і Малої Рогані. Але всі вони були розгромлені на підступах й не зайшли до міста. Але щонайдалі досяг свого успіху прорив із боку Циркунів, саме тут загарбники майже миттєво були зупинені солдатами-строковиками Національної гвардії України, що не мали жодного бойового досвіду й підбили відразу 4 ворожі танки [3]. Відірвана башта російського танку дулом проорала дебелий асфальт – настільки був прицільним і вдалим удар [4]. Саме розбитий снарядами напис «Харків» на кільцевій дорозі став німим свідком того, що ворог не перейшов межу міста. Було б доцільно залишити на ньому після відновлення сліди від снарядів, що його понівечили майже до невпізнанності.

Всього за 500 метрів від цього вказівника розташований Харківський регіональний перинатальний центр в якому весь час під обстрілами приймали пологи і доглядали за новонародженими. Саме для його очільниці Ірини Кондратової надав на добу свою сторінку в Інстаграм Девід Бекхем, на яку підписано більше 70 мільйонів осіб, щоб зібрати кошти на медустаткування для підтримки немовлят і породіль [5]. Безумовно підвал, в якому ховалися породіллі вже зараз є пам'ятним місцем не тільки для тих осіб, що там перебували, але й для усіх хто побачив його завдяки соцмережам, а також долучився до збору коштів. Можливо тут ми зможемо зорганізувати в майбутньому музей повсякдення підвального життя нескорених харків'ян.

Неймовірним місцем пам'яті про самопожертву працівників й організацію евакуації тварин вже став Фельдман ЕкоПарк. Нагадаємо, що він попав під обстріли у перші години війни, через які в ньому загинуло багато тварин, спочатку майже всі олені, а потім найбільше постраждали великі кошачі – білі тигри, пантери, ягуари. Евакуація відбувалася до травня місяця невеликими обсягами, проте вивезти вдалося 70 % тварин, що перебували на утриманні парку на момент війни. Частину тварин, що змогли б вижити в дикій природі області було вирішено відпустити, не зважаючи на те, що поблизу парку поля було замінено. Годування та евакуація тварин супроводжувалася багатьма смертями. Також декілька співробітників знайшли розстріляними окупантами, які вдерлися до території і навіть поцупили корм для тварин. Особливо усіх вразила смерть підлітка, що допомагав батькам евакуювати тварин [6].

Місцем пам'яті в Харкові, що притягує увагу найбільше є розбомблений будинок Харківської обласної адміністрації, ракетний удар по якому зафіксували камери спостереження [7]. Цією ракетою поцілили начебто в саме серце Харкова.

Також 2 березня зазнала прямого влучання і запалала будівля економічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, розташована поблизу Харківського обласного управління поліції. Вона є пам'яткою архітектури епохи модерну, відео обрушення її даху під час пожежі обійшли пабліки чи не всього світу [8].

У наслідок обстрілів у березні 2022 р. була знеструмлена дослідна ядерна установка «Джерела нейтронів» у Харківському фізико-технічному інституті, який потім ще зазнав декількох потужних обстрілів і лише чудом ядерний матеріал виявився неушкодженим [9]. Нагадаємо що цей науково-дослідний інститут є символічним втіленням українських ядерних досліджень, визнаних всім світом і по суті давно є місцем пам'яті українців.

Символічним і вкрай закономірним став факт обстрілу будинку «Слово», який є не тільки символом міста, а й всього українського «Розстріляного відродження», при цьому постраждала меморіальна дошка з переліком видатних українців, що мешкали в будинку. Таким чином, складається враження, що вони були розстріляні двічі [10].

З пам'яток архітектури, що найбільше постраждали від ракетних обстрілів потрібно відмітити Прибутковий будинок у стилі модерн Масловського на вулиці Свободи, відновлення якого в автентичному вигляді є непростим завданням [11]. Пожежа, що тривала майже добу, вельми пошкодила унікальну пам'ятку архітектури – Палац залізничників, що споруджений в унікальному для України архітектурному стилі ар деко. Він потрапив до багатотомної Архітектурної енциклопедії світових шедеврів архітектури ХІХ – початку ХХ століття [12]. Менш істотно постраждала пам'ятка архітектури національного значення Собор на честь Успіння Пресвятої Богородиці ХVІІІ ст., побудований у стилі пізнього козацького бароко [13].

Підводячи підсумки маємо констатувати, що безумовно, усі ці об'єкти не зможуть увійти до оглядової екскурсії Харковом через її обмежену тривалість. Розуміємо, що тільки після ретельного розмінування місцем пам'яті не тільки віртуальним, а й реальним стане Фельдман ЕкоПарк. Серед найбільш відвідуваних і привабливих для огляду місць пам'яті російсько-української війни безумовно стануть будівля Харківської обласної державної адміністрації та будинок «Слово» частину фасадів яких потрібно залишити без реконструкції та відновлення, задля реальності сприймання подій війни майбутніми поколіннями.

1. Дюжник О.В. Екскурсійна діяльність як важлива складова популяризації культурно-історичної спадщини України (на прикладі об'єктів садово-паркового мистецтва АРК). *Вопросы духовной культуры. Культурология*. 2014. С. 135-139. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/92844/33-Diuzhnyk.pdf?sequence=1>
2. Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна історія України*. 2014. Вип. 8. С. 55-74. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/160603/05-Nagorna.pdf?sequence=1>
3. Поблизу Харкова 18-річні строковики-нацгвардійці героїчно відбили атаку ворога. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/poblizu-harkova-18-richni-strokoviki-nacgvardiyuci-geroyichno-vidbili-ataku-voroga-1987318.html>
4. Російсько-українська війна. Харків, Салтівка, окружна дорога. URL: www.youtube.com/watch?v=CZjfgjLYvnQ
5. Футболіст Девід Бекхем підтримав перинатальний центр у Харкові. URL: www.youtube.com/watch?v=cqfWxxS6FM8
6. Хаустова Л. «Люди під снарядами вивозили тварин» — як екопарк Фельдмана зустрів війну у Харкові. URL: www.6262.com.ua/news/3426202/ludi-pid-snaradami-vivozili-tvarin-ak-ekopark-feldmana-zustriv-vijnu-u-harkovi
7. Харків. Авіаудар. Окупанти бомбили площу Свободи, влучили в ОДА. URL: www.youtube.com/watch?v=2g6nUezFwE
8. Обстріли Харкова з 1 на 2 березня — місто оговтується після ночі, РФ завдає нових ударів. URL: www.youtube.com/watch?v=xIST7iTRe2k
9. Обстріл Харківського фізико-технічного інституту російськими «Градами» розслідується як екоцид – прокуратура. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/808757.html>
10. Пошкоджений обстрілами будинок «Слово»: життя під час двох воєн. URL: <https://suspilne.media/283886-poskodzenij-obstrilami-budinok-slovo-zitta-pid-cas-dvoh-voen/>
11. Шкатов О. Модерн з квітами та голубами: Що за пам'ятку архітектури знищили окупанти в центрі Харкова. *Депо Харків*. URL: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/modern-z-kvitami-ta-golubami-shcho-za-pamyatku-arkhitekturi-znishchili-okupanti-v-tsentri-kharkova-202203151434015>
12. *Можейко І.* Знищена краса: Палац культури «Залізничник». *Слобідський край*. 2020, 9 вересня. URL: www.slk.kh.ua/news/khronograf/znisena-krasa-palac-kulturi-zaliznicnik.html
13. Агресор атакував храм у Харкові: снаряд влучив по Успенському собору, в якому були люди. URL: https://risu.ua/agresor-atakuvavhram-u-harkovi-snaryad-vluchiv-po-uspenskomu-soboru-v-yakomu-buli-lyudi_n126674

Глазунова Тетяна, Винниченко Ігор

АДРЕСИ УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА АВСТРІЙСЬКОГО МОНАРШОГО РОДУ

Австрійський архікнязь (ерцгерцог), полковник Легіону Українських Січових Стрільців Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотаринзький (Лотрінген) (10.02.1895, Пула, тепер Хорватія – 18.09.1948, Київ), відомий вітчизняному загалу як Василь Вишиваний, – постать легендарна і трагічна водночас. Його вважали одним із неофіційних претендентів на український трон – за умови встановлення монархічного ладу. Попри те, що він ніколи не виголошував про

свої наміри бути українським монархом, Вишиваний уславився своїми військовими та дипломатичними здібностями, поезією і любов'ю до України. [1]

Мета нашого дослідження – лапідарно висвітлити ті «адреси» на мапах України та Австрії, які мають стосунок до цієї непересічної особистості.

Рис. 1. Василь Вишиваний [4]

Львів.

Площа Соборна, 3. У Центральному державному історичному архіві України (у Львові) у фонді редакції газети «Нова Зоря» (ф. 406) зберігається примірник автобіографії В.Вишиваного – рукописний варіант мемуарів, записаний відомим галицьким політичним і громадським діячем Осипом Назаруком. На останній сторінці рукопису позначено рукою директора бібліотеки НТШ Івана Кревецького: «Писав під диктат др. О. Назарук». Цей напис дозволяє зробити припущення, що саме О.Назаруку В.Габсбург надиктував свою автобіографію і що останній варіант і є її оригіналом. [1, с.135]

Площа Василя Вишиваного. Теперішню назву вона прибрала 1993 року, а до того була: площа Патріотів (у 1945-1993 рр.), площа Генерала Крука (з 1944 до 1945 р.), Ludwig Sandplatz (з 1943 до 1944 р.), plac Generała Kruka (у 1936-1943 рр.) [2]

Вулиця Листопадового Чину, 8. У конгрес-арт-готелі «Bankhotel» у січні 2020 р. було врочисто відкрито іменний номер Василя Вишиваного. Цю подію приурочили до 125-ліття від дня народження полковника Легіону УСС. Під час

відкриття номеру відбулася церемонія спецпогашення маркованого конверта, присвяченого 125-річчю від дня народження В. Вишиваного. [3]

Рис. 2. Конгрес-арт-готел «Bankhotel». Іменний номер Василя Вишиваного [3]

Бучач (Тернопільська область)

Вулиця Міцкевича, 19. У монастирі отців Василіан (1751-1753 рр.) Вільгельм Габсбург мешкав (зі своїм ад`ютантом Остапом Луцьким, який є автором цікавих спогадів про архієпископа) від кінця листопада 1918 р. до 6 травня 1919 р. [4]

сміт Ворохта (Івано-Франківська область)

Вулиця Данила Галицького, 33. Саме від будівлі двірця розпочалась мандрівка В.Вишиваного селищем. Він згадував: «В 17 році життя довелося мені поїхати в гуцульські гори до Ворохти. Вибрався я сам, не кажучи нікому куди їду. Було це в літі, було дуже жарко. Я їхав через Львів і Станиславів інкогніто, в купе II класу. Вражіння з гуцульських гір мав я чудесне. Вийшовши з залізниці на двірці в Ворохті, пішов я в село. На дорозі зустрів Гуцула-селянина, літ коло 40 і запитав його по-польськи, чи має для мене помешкання на кілька днів. Він відповів, що має. І я замешкав у нього. Я ходив по горах.» [5]

Косів (Івано-Франківська область)

Про своє перебування в місті на початку листопада 1918 р. Вишиваний в автобіографії писав: «Я виїхав автом через Сторожинець і Вижницю до Косова. Біля Косова переночував я в селі Кабаках. В Косові був я присутнім при тім, як жандармерія присягала на вірність Українській Державі.» У Космачі він був і наприкінці травня наступного року, про що згадував: «Пішки в ночі пішов я зі своїм ад`ютантом і його дружиною та Петром Шекериком до с.Текуча, де пере-

ночував і пішки пішов далі до Космача, де я знов ночував (в останній хаті під верхом Гречит)». [6]

Коломия (Івано-Франківська область)

Вул. Романа Шухевича, 80. У Музеї історії міста одна з його частин присвячена Габсбургам. В цьому будинку за часів Австро-Угорщини вирішувалися важливі питання розвитку міста і повіту, приймалися важливі рішення в часи ЗУНР Теодором Примаком. У кімнаті де він працював, тепер міститься експозиція «Коломия і Габсбурги». Вона знайомить відвідувачів музею з фактами перебування в місті імператора Австро-Угорщини Франца Йосифа, а також його спадкоємця Карла Франца Йосифа. [7]

В 1912 р. престолонаслідник служив у 7-му кінному полку, який на той час квартирував у Коломійі. З дружиною Зитою він мешкав у будинку (не зберігся) в районі теперішньої вулиці Б.Хмельницького. [8]

Чернівці.

Вулиця Василя Вишиваного. Отримала цю назву в 2015 р. Пролягає між вулицями Богдана Хмельницького та Давида Гурамішвілі. Попередні назви: Виноградна, Кіровоградська. [9]

У місті В.Вишиваний – зі штабом та вишколом – перебував на початку жовтня 1918 р. [5]

Кам'янець-Подільський (Хмельницька область)

У вересні 1919 р., після призначення Головою відділу закордонних зв'язків Головного Управління Генерального Штабу УНР, В.Вишиваний переїхав до міста, де на той час були розташовані керівні установи Диреткорії. Тут він розпочав формування мережі військових шкіл для армії УНР. [10]

Херсон.

В автобіографії В.Вишиваний писав: «Команду над Українськими Січовими Стрільцями обняв я дня 1 квітня 1918. Вони стояли тоді залогою в Копані під Херсоном (на Великій Україні). Я приїхав безпосереднє перед їх наступом на м.Херсон, який був в руках большевиків. Приняли мене дуже добре, бо вже знали, що я не думаю робити жадної австрійської політики, тільки чисто національну. Раненько 26 квітня розпочався наступ на Херсон. Ми пішки йшли 5 годин з Копані до Херсону, де мали наступати як резерва правого крила 11 дивізії. О годині 2-й по полудні вступили ми до Херсону, не беручи участі в бою, бо не було потрібно. Херсон – гарне місто, положене при устю Дніпра до Чорного моря на великій рівнині. Кругом степи.» [5]

Запоріжжя – о. Хортиця

З автобіографії Вишиваного: «3 травня 1918 р. з Херсону поплили Українські Січові Стрільці кораблем до Нікополя над Дніпром (у Великий Луг). Там

остала перша сотня як гарнізон під командою (покійного вже) сотника Никоракка. Інші частини Січових Стрільців поплили даліше кораблем до Олександрівська (на Лівобережжі), який здобули тяжким боєм від російських большевиків. Там стояли ми гарнізоном два місяці. Відтам робив я зі старшинами Січових Стрільців часті прогульки на близьку «Січ» (на Хортицю, Царинський Кут, Кічкас і Біленьке).

З усіх місцевостей давного Запорозжя найбільше вражіння робила на мене околиця «Вовчого Горла», особливо вечером, як заходило сонце. Я їздив туди дуже часто, не раз день по дневі. Один вечір перебув я там з покійним полковником Вітовським.

Територія давного Запорозжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царицинського Кута, і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усім пробивається у них та старина. Багато хто оповідає, що його дід чи прадід був на «Січі». Кожен гордиться цим, що він з вольного козацького роду.» [5]

Київ.

Володимирська, 33. У будівлі МДБ УРСР (тепер Служба безрепки України) уподовж півроку (від грудня 1947 р.) тривало слідство в справі Василя Вишиваного. [12]

Дегтярівська вулиця, 13. У Лук'янівській в'язниці, у камері Ч. 17 В.Вишиваний перебував купно з Р.Новосадом. 18 серпня 1948 р, на 53-му році життя, він помер з (офіційним) діагнозом «двосторонній кавернозний туберкульоз легень». [13]

Адреса. Ймовірно, на Лук'янівському цвинтарі, біля огорожі, було таємно поховано В.Вишиваного. Місце поховання дотепер не встановлено. [14]

Вулиця Василя Вишиваного. Названа на виконання розпорядження київського міського Голови від 19 лютого 2016 р., Ч. 125/1. Знаходиться у Дніпровському районі міста, мікрорайон ДВРЗ. Пролягає від Марганецької до Вільхової вулиці. [15]

Вулиця Герцена. У травні 2021 р., неподалік Лук'янівській в'язниці, було врочисто відкрито пам'ятник В.Вишиваному. «З нагоди 15-ліття Всесвітнього дня вишиванки Патріотична спільнота громадських організацій Києва ініціювала в Києві відкриття пам'ятника видатному громадсько-військовому діячу, австрійському архикнязю з українським корінням, політичному українцю Василю Вишиваному (Вільгельму фон Габсбургу) відомому своїми військовими та дипломатичними здібностями, поезією і любов'ю до України» [16]

Рис. 3. Київ. Пам'ятник Василю Вишиваному [16]

Відень (Австрія)

Postgasse, 8. 2 липня 2000 р. в українській греко-католицькій церкві святої Варвари в урочистій обстановці було відкрито меморіальну дошку князю Вільгельму Габсбургу-Лотаринзькому. Її встановлено в нартексі при вході (ліворуч від купелі з водою). Ініціатором створення цієї меморіальної дошки був Роман Новосад (із Сімферополя), який перебував в одній камері Лук'янівської в'язниці з В. Вишиваним. [11]

Рис. 4. Церква св.Варвари [11]

Рис. 5. Меморіальна дошка В.Вишиваному [11]

Самоочевидно, що зазначене – лише дециця з того, що має стосунок до українського патріота, який у своїх спогадах про визвольні змагання українського народу писав: «У нас один спільний дух, який родився з козацьких традицій, у нас одна ідея, одна програма, один прапор: одна, з'єдинена, самостійна Українська Держава! Борімся, поки наш ідеал не буде здійснений!» [12]. Тож продовження пошуку відповідної інформації та меморіалізація «адрес» Василя Вишиваного в Україні, Польщі, Австрії, Хорватії, інших державах мають тривати.

Принагідно зазначимо, що увічнення постатей, співмірних із В.Вишиваним, є одним із завдань гуманітарного проекту «Місця пам'яті на мапі України», який від 2003 р. реалізує Інститут дослідень діаспори купно з іншими громадськими інституціями. [17]

1. *Тереженко Ю., Осташко Т.* Український патріот із династії Габсбургів: Науково-документальне видання. Видання друге, доповнене. – К.: Темпора, 2011. – 408 с.
2. <https://streets.lvivcenter.org/uk/площа-Василя-Вишиваного>
3. *Григор'єва С.* У Львові урочисто відкрили готельний номер Василя Вишиваного, з нагоди 125-річчя від його дня народження. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/culture/275983-uvovi-urochysto-vidkryly-hotelnyi-nomer-vasyia-vyshivanoho-z-nahody-125-richchia-vid-iohondnia-narodzhennia>
4. https://uk.wikipedia.org/wiki/Бучацький_монастир
5. *Василь Вишиваний.* Мемуари Вільгельма Габсбурга, полковника УСС // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1075. – Оп. 4. – Спр. 18а.
6. Ibid.
7. <http://kolomyia.museum/ru/gabsburgy.html>
8. http://nad.at.ua/news/muzej_istoriji_mista_kolomiji/2010-02-22-7
9. <https://promin.cv.ua/2015/10/29/miska-rad-pereimenuvala-ponad-50-vulyts-u-chernivtsiakh.html>
10. https://uk.wikipedia.org/wiki/Вільгельм_Габсбург
11. https://iuv.guide/monuments/memorialna-doshka-vilhelmu-fon-habsburhu-u-vidni/?fbclid=IwAR0_1ic9GxIPhRpGW2LzEuT_OLbusmMAHYzB1KYf0XpbySYuB6_cQw99_B8;www.radiosvoboda.org/a/31102556.html
12. <http://prosvit.in.ua/history/vasyl-vyshyvanyi.html>
13. <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lyutyi/10/1895-narodyvsya-vasyl-vyshyvanyi>
14. www.facebook.com/history.diaspora/posts/pfbid02LSyYWkccZcEt9e6RwyXgCT6TQhyFTuAQEkN1RqZjbHbAscGWWnQ36bUqt3gRLA211
15. <https://81412.livejournal.com/54187.html>
16. Цит. за: Пам'ятник Василю Вишиваному відкрили у Києві. URL: www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3249549-pamatnik-vasilu-visivanomu-vidkrili-u-kyevi.html
17. https://uk.wikipedia.org/wiki/Інститут_досліджень_діаспори

Дарчик Максим, Кучерук Віктор, Соловійов Вячеслав

ІЗЯСЛАВСЬКА АДРЕСА ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА

Україна має багату історію, здавна переплетену з історією країн-сусідів.

Така умова розвитку території зумовлює наявність значної кількості екзогенних ресурсів (чужорідного походження), що суттєво змінює культурний ландшафт та, відповідно, урізноманітнює місцевість. Проте, такі ресурси можуть й не отримувати допомоги для збереження й належного розвитку через власну чужорідність.

«Ізяславська адреса польського війська» визначається, головню, історією перемоги підрозділу польської армії у 1920 році. Цим підрозділом став 5 полк уланів Заславських. Ця військова частина успадкувала традиції 5 полку польської кавалерії часів листопадового повстання 1830-1831 років, який був розформований після розгрому повстання. Відновлений восени 1917 року в Бессарабії, на фронті Австро-Угорщини-Румунії, як 5 уланський полк і був включений до складу польського корпусу. Після капітуляції Румунії та перспективи роззброєння польських військ, командувач корпусу вирішив пройти через позиції австрійських і німецьких армій. Навесні 1918 року полк було в черговий раз розформовано. [1]

Після закінчення Першої світової війни в листопаді 1918 року, у складі Польської Республіки було відновлено 5 уланський полк у місті Мінськ-Мазовецький. Вже в січні наступного року він вирушає в складі групи оперативного управління, щоб захистити Львів, атакований українськими військами. Уповодж року частина бере участь в бойових діях на території Української Волині. Весною 1920 р. 5 уланський полк був призначений до групи Едварда Ридз-Смігли і прикривав стрілецьку дивізію в Житомирі. Радянська контратака змусила поляків відступити. 5 червня 1920 р. більшовицькі війська проривають польський фронт, а 5 липня відбулась кавалерійська битва під Рівним. За відсутності боєприпасів та продовольства з великими зусиллями полку пощастило вислизнути з оточення. [1]

У серпні полку було поставлено завдання боронити Львів від червоної навали і, попри значні втрати, полякам вдалося зупинити її наступ. У вересні ж того року польські війська почали наступ на південному фронті, метою якого був остаточний розгром більшовицьких військ у Східній Галичині. 23 вересня 5 уланському полку було поставлено завдання ведення активних дій в районі Заслава (теперішній Ізяслав), вислідом яких стало повне знищення більшовицької дивізії. У битві взяли участь 115 уланів. Вони взяли в полон 1106 вояків, захоплених під час втечі, кулемети і рухомий склад військових. Було знищено 103 більшовицьких вояків, переможці ж отримали незначні втрати: один офіцер загинув, отримали поранення один офіцер і кілька уланів. Після цього, 5 уланський полк отримав назву «Заславських», в пам'ять про цю битву. Припинила своє існування ця військова частина 19 січня 1945 року. [2]

В пам'ять про польський підрозділ, який прославився успішними діями на теренах України, 10 липня 2016 р. в місті Ізяслав (Хмельницька область) відбулись урочисті заходи з нагоди відкриття пам'ятного знаку воякам 5-го полку уланів Заславських. Вони розпочалися в місцевому костелі святого Йосипа Римсько-Католицької Церкви Божественною Літургією, яку очолив єпископ-ординарій Кам'янець-Подільської дієцезії РКЦ в Україні Леон Дубравський у співслужінні духовенства. Після літургії відбулась урочиста церемонія відкриття й освячення пам'ятного знаку 5-му полку уланів Заславських. Виконавши Державні гімни Польщі і України, у пам'ятний знак помістили капсули із землею, відібраною в місті Остроленка (Польща) – на місці дислокації 5 полку уланів Заславських, та на полі битви полку, яка відбулася 23 вересня 1920 р. поблизу сіл Топори, Топірчики та Щурівці (сучасна Ізяславська міська територіальна громада). [4]

Рис. 1. 10 липня 2016 р. Урочистості з нагоди відкриття пам'ятного знаку воякам 5-го полку уланів Заславських [4]

В урочистостях узяли участь Генконсул Республіки Польща у Вінниці Томаш Олейнічак, голова Ізяславської РДА Борис Яцков, президент міста Остроленка (Мазовецьке воєводство) Януш Котовскі, Ізяславський міський Голова Валентина Корнійчук, делегація членів Товариства симпатиків 5 полку уланів Заславських та харцерів з міста Остроленка, делегація волонтерів міста Олешніца Дольношльонського воєводства (Польща), представники духовенства РКЦ, представники Ізяславської райдержадміністрації, депутатського корпусу та виконавчого комітету Ізяславської міської ради, а також мешканці й гості міста. [3]

Пам'ятник перебуває в хорошому стані і може стати вагомим чинником розвитку етноксогоенного туризму [5]. Проте не він один. На території громади є й інші пам'ятки чужорідного походження, зокрема, Старозаславський та Новозаславський замки, які теж відносяться і до воєнної тематики, і до історії Польщі, а також й Литви та Білорусі, часів Речі Посполитої. Поза те, вже «мирного» походження костьол Святого Михайла та монастир ордену отців бернардинів, костьол Святого Йосипа і монастир лазаристів, костьол Святого Йоана Хрестителя та Палац князів Сангушків. Усі вони можуть (і повинні) стати не лише об'єктами показу під час відповідних (і не лише етноксогоенних) турів, а й чинниками обопільних ініціатив у контексті «спільних» історії та спадщини. Які мають на меті, зокрема, зміцнення дружніх взаємин України з Польщею, Литвою, Німеччиною, Австрією, іншими країнами.

Принадно зазначимо, що у вересні 2022 р. в черговий раз було поновлено угоду про співпрацю між Ізяславською міською радою та містом Остроленка. Наразі в Ізяславі проживають кілька членів Товариства симпатиків 5 полку уланів Заславських (осідок – у м.Остроленка).

1. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne, 1929, seria: Zarys historii wojennej pułków polskich 1918–1920. URL: www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/390363
2. Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo – Wydawniczy, 1925, seria: Studja Taktyczne z Historji Wojen Polskich 1918 – 21, Tom VI. Bój pod Zasławiem 23 września 1920. URL: www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/168123/edition/167357/content
3. В Ізяславі відкрили пам'ятний знак. URL: www.adm-km.gov.ua/?p=7617
4. На Хмельниччині відкрили пам'ятний знак 5-му полку уланів Заславських. URL: www.polukr.net/uk/blog/2016/07/na-khmelnichchyni-vidkryly-pamyatnyj-znak-5-mu-polku-ulaniv-zaslavskykh/
5. *Тертична Ю.В.* Етноксогоенний туризм як напрям етнічного туризму. Особливості етноксогоенного туризму // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Серія 4: Географія і сучасність. – 2015. – Вип.19(33). – С. 227-233

Степанець Інна, Винниченко Ігор, Литвиненко Наталія

КНУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: IN MEMORIAM

2014-го, відколи росія принесла війну в Україну, загарбавши Крим та окупувавши частину територій Донецької та Луганської областей, чимало представників університетської спільноти взяли до рук зброю. Війна не буває без втрат. Свої життя на олтар перемоги поклали і шевченківці – студенти, викладачі, співробітники, випускники...

Випускник Інституту права 2004 року **Дмитро Голіцин** 29 серпня 2014 р.

помер від поранень, отриманих у боях за Іловайськ. **Антон Цедік** – випускник історичного факультету, молодший сержант резерву, доброволець 2-го батальйону спеціального призначення НГУ «Донбас»; загинув під час виходу з оточення під Іловайськом 29 серпня 2014 р.

Студент-японіст навчально-наукового інституту філології **Святослав Горбенко** – боєць Добровольчого українського корпусу «Правий сектор», Герой України – 3 жовтня 2014 р. загинув, рятуючи пораненого побратима, під час оборони Донецького аеропорту. У **Тараса Козлишина** – випускника ННІ міжнародних відносин, одного з польових командирів Добровольчого батальйону ОУН – земна стежина обірвалась у бою під Києвом 26 лютого 2022 р.

Начальник Лінгвістичного науково-дослідного управління науково-дослідного центру Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка, один із засновників системи військової термінології у ЗСУ та автор перших військових термінологічних стандартів підполковник **Андрій Гальчус** загинув 2 березня 2022 р. **Юлія Здановська** – відома українська математикиня, випускниця механіко-математичного факультету, волонтерка – відійшла у засвіти 3 березня 2022 р. під час ракетного обстрілу Харківської обласної адміністрації.

В Ірпені (Київська обл.) 6 березня 2022 р. відлетіла в вирій душа студента другого курсу факультету інформаційних технологій **Микити Перебийноса**. Під Броварами (Київщина) 11 (12) березня 2022 р. загинула **Оксана Гайдар** – журналістка, блогерка «Руда Пані», випускниця ННІ журналістики

Боронячи Чернігів 13 березня 2022 р. відійшов у засвіти випускник ННІ міжнародних відносин **Олександр Бойченко**. Кіборг Донецького аеропорту, військовослужбовець 95 аеромобільної бригади, студент-юрист ННІ права **Тарас Коваль** загинув у обороні Києва 29 березня 2022 р. Під Ізюмом (Харківська обл.) того ж дня (29 березня) загинув студент історичного факультету **Дмитро Євдокимов**.

На заводі «Азовсталь» (Маріуполь) у квітні 2022 р. закінчилась земна стежина випускника філософського факультету **Дмитра Губарева**. Учасник наукової групи в ННІ високих технологій, розробник нового вітчизняного кровоспинного засобу **Андрій Кравченко** відійшов у засвіти, боронячи Київ, 3 квітня 2022 р. Під Ізюмом (Харківщина) 29 квітня 2022 р. загинув журналіст, випускник ННІ журналістики **Максим Мединський**. Також під Ізюмом 11 травня 2022 р. відійшов у засвіти **Денис Антіпов** – перекладач, випускник та викладач корейської мови ННІ філології.

В обороні Донеччини 6 червня 2022 р. поклав своє життя **Іван Тіньков** – випускник ННІ міжнародних відносин. **Олексій Чубашев** – військовий журналіст, армієць, автор програми «Рекрут UA», колишній керівник «Армії FM» та

Військового телебачення України, випускник Військового інституту КНУ – загинув 10 червня 2022 р.

Внаслідок артилерійського обстрілу смт Дружківка (Донецька обл.) 20 червня 2022 р. відлетіла у вирій душа офіцера-психолога артилерійського дивізіону окремої механізованої бригади, випускника Військового інституту КНУ **Івана Кондрашова**. Під Харковом у червні 2022 р. відійшов у засвіти **Астамур Гумба** – випускник філософського факультету. Під час виконання бойового завдання 16 серпня 2022 р. закінчилась життєва стежина випускника Військового інституту КНУ **Миколи Моги**.

На Сході України 23 серпня 2022 р. загинув **Ярослав Майборода** – студент хімічного факультету, боєць полку «Азов». На Херсонщині 31 серпня 2022 р. відійшов у засвіти **Василь Довбня** – випускник історичного факультету, армієць 17-го батальйону 57-ої окремої мотопіхотної бригади Збройних Сил України. **Любомир Бордун** – депутат Коломийської міської ради двох скликань, начальник управління освіти, викладач Підготовчого відділення для громадян України КНУ імені Тараса Шевченка 2008 – 2011 рр. – загинув у бою за Україну у вересні 2022 р.

Під Харковом 29 вересня 2022 р. закінчилась земна дорога **Богдана Харитонова** – офіцера, військового психолога, випускника Військового інституту КНУ. Також у вересні 2022 р., під час виконання бойового завдання загинув **Віталій Лутченко** – кандидат біологічних наук, співробітник Інституту мікробіології і вірусології імені Д.К. Заболотного НАНУ, випускник ННЦ «Інститут біології та медицини» КНУ. **Олександр Гошилик** – командир взводу управління мінометної батареї механізованого батальйону, сержант, випускник Українського фізико-математичного ліцею КНУ, вихованець фізичного факультету героїчно загинув 7 жовтня 2022 р. під Одрадівкою (Донецька обл.). [1]

Пошанування героїв – ознака цивілізованості та громадянської зрілості суспільства. Колишня вулиця Ломоносова (на ній мешкають 8 тисяч студентів, курсантів, аспірантів і співробітників університету) на початку листопада 2022 р. прибрала назву Юлії Здановської [2]. На честь С.Горбенка в Полтаві встановлено меморіальну дошку, в ННІ філології КНУ одну з аудиторій названо його іменем, 3 жовтня 2019 р. на території цього Інституту було посаджено сакуру в його пам'ять, 10 вересня 2020 р. рішенням Вишгородської міської ради (Київська обл.) присвоєно звання «Почесний громадянин міста Вишгород» (посмертно), його ім'я викарбуване на меморіальній дошці студентам та вихованцям Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, які загинули в зоні АТО (її встановлено у головному корпусі університету). [3] Андрія Гальчуса наприкінці липня 2022 р. увічнили в назві вулиці на його малій материзні – у

м.Біла Церква (Київщина). [4]

Місць пам`яти, подібних до зазначених, Україні потрібно багато. [5] Для того, зокрема, щоб теперішнє та майбутнє покоління знали і усвідомлювали – якою дорогою ціною виборюються свобода і незалежність. І завжди пам`ятали сказане (українцям) першим президентом Чехо-Словацької Республіки Т.-Г.Масариком: «Матимете те, що виборете».

1. Віртуальний меморіал (www.univ.kiev.ua/ua/virtual-memorial)
2. *Скотнікова О.* Мріяла, щоб діти не боялись математики: у Києві з`явилась вулиця Юлії Здановської // *Вечірній Київ*. – 2022, 21 листопада.
3. <https://memorybook.org.ua/4/gorbenkosv.htm>; https://uk.wikipedia.org/wiki/Горбенко_Свято-слав_Сергійович
4. У Білій Церкві з`явилась вулиця на честь захисника України Андрія Гальчуса // *Моя Київщина*. – 2022, 7 серпня.
5. Книга пам`яті полеглих за Україну. URL: <https://memorybook.org.ua>

Відомості про авторів

Аксьонова Наталя – к.і.н., доцентка кафедри туристичного бізнесу та країнознавства, доцентка кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (aksjonovanat@ukr.net)

Альтгайм Любов – к.г.н., доцентка кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (altheim@ukr.net)

Арїон Оксана – к.г.н., доцентка кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (oarion@ukr.net)

Атаман Людмила – к.г.н., старша викладачка кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (ataman2412@gmail.com)

Бабушко Світлана – д.пед.н., професорка, завідувачка кафедри туризму Національного університету фізичного виховання і спорту України (babushko64@gmail.com)

Барвінок Наталія – викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (barvinok.n@udpu.edu.ua)

Батиченко Світлана – к.г.н., старша викладачка кафедри туристичного та готельного бізнесу Національного університету харчових технологій (batychenko_sveta@ukr.net)

Беженар Інна – к.е.н., старша наукова співробітниця ННЦ «Інститут аграрної економіки» (inna_bezhenar@ukr.net)

Белікова Марина – к.і.н., доцентка кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу Національного університету «Запорізька політехніка» (belikova.marina@outlook.com)

Божук Тетяна – д.г.н., завідувачка кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (tbozhuk@gmail.com)

Болото Карина – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти четвертого року навчання Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (bolotokarina@gmail.com)

Бондаренко Вікторія – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти другого року навчання кафедри менеджменту Національного університету цивільного захисту України

- Борисова Оксана* – к.г.н, доцентка кафедри туризму та готельно-ресторанного бізнесу Київського національного університету технологій та дизайну (mariaborysova@gmail.com)
- Буличева Тамара* – к.г.н., доцентка кафедри географії Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (t.v.bulycheva@npu.edu.ua)
- Бунтова Наталія* – к.е.н., доцентка кафедри туризму та готельно-ресторанного бізнесу Київського національного університету технологій та дизайну (ktgrb@knutd.edu.ua)
- Буткалюк Катерина* – к.г.н., доцентка кафедри географії Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (k.o.butkalyuk@npu.edu.ua)
- Бучко Жанна* – д.г.н., доцентка кафедри географії та менеджменту туризму Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (zhanna.buchko@gmail.com)
- Васильчук Володимир* – д.і.н., професор кафедри психології і туризму Київського національного лінгвістичного університету (vladimir_vasyl@ukr.net)
- Васько Роман* – д.філол.н, професор, ректор Київського національного лінгвістичного університету (dnister@ukr.net)
- Винниченко Ігор* – к.г.н., доцент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка, директор Інституту досліджень діаспори (ingvar80@ukr.net)
- Габчак Наталія* – к.г.н., доцентка кафедри туризму, декан факультету туризму та міжнародних комунікацій Ужгородського національного університету (habchak.nf@gmail.com)
- Габчак Станіслав* – аспірант факультету суспільних наук Ужгородського національного університету Ужгородський національний (Stashabchak.nf@gmail.com)
- Галатенко Ірина* – молодша наукова співробітниця (географія/рекреалогія)
- Гапоненко Ганна* – к.е.н., доцентка кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (a.i.gaponenko@karazin.ua)
- Гедін Максим* – к.і.н., доцент кафедри психології і туризму Київського національного лінгвістичного університету (maks300011@ukr.net)
- Глазунова Тетяна* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти Digital Marketing Institut (Відень, Австрія)
- Гонтаренко Єлизавета* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти другого року навчання кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (betgirl2004@gmail.com)

- Гончарук Олена* – к.психол.н., туристський гід, ГС «Всеукраїнська Асоціація Гідів» (elena_goncharuk@ukr.net)
- Грабар Марина* – к.е.н., доцентка катедри туризму Ужгородського національного університету (marina.hrabar@uzhnu.edu.ua)
- Гринюк Діана* – к.г.н., асистентка катедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (dianagr1987@gmail.com)
- Гринюк Тетяна* – к.г.н., доцентка катедри географії Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (lilacsky53@gmail.com)
- Грищук Юлія* – к.пед.н., завідувачка аспірантури Київського національного лінгвістичного університету (hryshchuk.29@gmail.com)
- Гуда Андрій* – здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти другого року навчання катедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (gudaandrey@gmail.com)
- Дарчик Максим* – здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти другого року навчання катедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (mdarchyk@outlook.com)
- Демченко Марина* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти четвертого року навчання катедри економіки, підприємництва та туризму Поліського національного університету (mary.demochka@gmail.com)
- Денисик Григорій* – д.г.н., професор, академік АН ВО України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач катедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (hryhorii.Denysuk@vspu.edu.ua)
- Дехтяренко Сергій* – директор туристської агенції «Патріот» (Житомир) (patriotzt@gmail.com)
- Дзівалтовський Вячеслав* – методист Центру військово-патріотичного та спортивного виховання молоді «Десантник» Святошинського району міста Київ (dzivaltovskiy.v@gmail.com)
- Dziubińska Agnieszka* – Dr., Assistant Professor, University of Economics in Katowice (Катовіце, Польща) (agnieszka.dziubinska@ue.katowice.pl)
- Долгова Катерина* – к.г.н., викладачка катедри туризму Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (kate.dolhova2021@gmail.com)
- Загинайко Вікторія* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти другого року навчання катедри менеджменту Національного університету цивільного захисту України

- Зінченко Віктор* – к.і.н., доцент кафедри психології та туризму Київського національного лінгвістичного університету, директор туристської фірми «Супутник» (zinchenko.sputnik@gmail.com)
- Ільїн Леонід* – д.г.н., професор, завідувач кафедри туризму та готельного господарства Волинського національного університету імені Лесі Українки (ilyinleo@ukr.net)
- Каднічанський Дмитро* – к.г.н., доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка (dimakad@ukr.net)
- Кара Христина* – бакалаврантка туризму, менеджерка продажів ІТ-послуг
- Кашка Марія* – к.і.н., доцентка кафедри туризму Ужгородського національного університету (mariia.kashka@uzhnu.edu.ua)
- Кирисюк Анастасія* – аспірантка першого року навчання кафедри германської і фіно-угорської філології Київського національного лінгвістичного університету (anastasiia.kyrysiuk@knu.edu.ua)
- Кізиун Алла* – к.г.н., доцентка кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Вінницького торговельно-економічного інституту ДТЕУ (a.kiziun@vtei.edu.ua)
- Кіптенко Вікторія* – к.г.н., доцентка кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (kipavika@gmail.com)
- Климюк Діана* – підприємниця, власниця готельно-ресторанного комплексу «Тунель кохання Tunnel of Love»
- Ключівський Юрій* – керівник Інформаційно-аналітичної служби «Європейсько-Східний діалог» IASEED (Прага, Чехія) (iaseedua@gmail.com)
- Коломієць Аліна* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти четвертого року навчання кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (alina45694@gmail.com)
- Komańda Marcin* – Dr. Hab., Associate Professor, Opole University of Technology (Ополе, Польща)
- Комова Олена* – директорка музею історії Київського національного лінгвістичного університету (lesika551@gmail.com)
- Копилець Євгеній* – к.пед.н., заступник директора з навчально-виховної роботи КЗ «Полтавський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді Полтавської обласної ради» (poltour75@gmail.com)
- Кочан Василь* – к.філос.н, доцент кафедри географії та суспільних дисциплін Мукачівського державного університету (kvm.fil@gmail.com)

- Кочеткова Ірина* – к.г.н., доцентка кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Кривенкова Руслана* – к.н. з державного управління, доцентка кафедри туризму Ужгородського національного університету (ruslana.krivenkova@uzhnu.edu.ua)
- Кулагіна Аліна* – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти першого року навчання кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Кулешір Марія* – викладачка кафедри германських і романських мов Київського національного лінгвістичного університету (maria_kuleshir@ukr.net)
- Кучай Оксана* – к.е.н., доцентка кафедри психології і туризму Київського національного лінгвістичного університету (okuchai3176@gmail.com)
- Кучерук Віктор* – т.в.о. директора КЗ «Палац Сангушків» Ізяславської міської ради, член Національної спілки краєзнавців України (Viktor_kucheruk@ukr.net)
- Кучерява Ганна* – к.г.н., доцентка, декан факультету туризму, бізнесу і психології Київського національного лінгвістичного університету (hanna.Kucheriava@knlu.edu.ua)
- Кучечук Лариса* – к.е.н., доцент кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна (l.malakhova@karazin.ua)
- Леоненко Неллі* – докторка наук із державного управління, доцентка, завідувачка кафедри менеджменту Національного університету цивільного захисту України (nellileo82@gmail.com)
- Лепкий Михайло* – к.г.н., доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Луцького національного технічного університету (lerkiym@gmail.com)
- Лисенко Валерій* – екскурсовод, ГО «Гільдія гідів та професійних перекладачів» (v.lysenko@i.ua)
- Литвиненко Наталія* – к.т.н., с.н.с., начальниця НД відділу геоінформаційних технологій НДЦ Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка
- Любіцева Ольга* – д.г.н., професорка, завідувачка кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (loa13@ukr.net)
- Матвійчук Людмила* – д.е.н., професорка, завідувачка кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Луцького національного технічного університету (kalishl.y@gmail.com)
- Мацука Вікторія* – к.е.н., доцентка кафедри загального менеджменту Маріупольського державного університету (v.matsuka@mdu.in.ua)

- Машіка Ганна* – д.г.н., професорка, завідувачка кафедри туризму Ужгородського національного університету (mashika.g.v@i.ua)
- Меліхова Тамара* – к.г.н., доцентка, викладачка ВСП «Оптико-механічний фаховий коледж Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (t_melihova@ukr.net)
- Мельник Людмила* – к.г.н., старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу геоінформаційних технологій Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Lysil@ukr.net)
- Митькевич Оксана* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти третього року навчання Науково-навчального інституту педагогіки та психології Вінницького державного педагогічного університету
- Мокра Анастасія* – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти другого року навчання кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Моргуненко Олена* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти четвертого року навчання Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна (alena.morhunenko@gmail.com)
- Онищук Наталя* – к.е.н., доцентка кафедри туризму та ГРС Вінницького торговельно-економічного інституту Державного торговельно-економічного університету (onivin@ukr.net)
- Палькевич Анастасія* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня першого року навчання географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (anastasiapalkevic@gmail.com)
- Панова Ірина* – к.г.н., доцентка кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (iryna.panova@karazin.ua)
- Парацій Володимир* – старший науковий співробітник Бережанського краєзнавчого музею (volodimirparacij1971@gmail.com, bkm1980@ukr.net)
- Пасічник Михайло* – PhD, старший викладач кафедри туризму та готельного господарства Волинського національного університету імені Лесі Українки (m.p.pasichnyk@gmail.com)
- Патійчук Віктор* – к.г.н., доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій Волинського національного університету імені Лесі Українки (wol2007@ukr.net)
- Пеняк Павло* – к.і.н., доцент кафедри туризму Ужгородського національного університету (penyak.pavlo@gmail.com)

- Пестушко Валерій* – к.г.н., професор кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету (pestushko54@gmail.com)
- Попович Сергій* – к.і.н., старший викладач кафедри туризму Національного університету фізичного виховання і спорту України (popovich.59@ukr.net)
- Пригара Ольга* – к.б.н., доцентка кафедри туризму Ужгородського національного університету (Pryhara.ov@gmail.com)
- Пришляк Діана* – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти другого року навчання кафедри туризму Ужгородського національного університету
- Руденко Ганна* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти третього року навчання факультету туризму, бізнесу і психології Київського національного лінгвістичного університету (ganna.rudenko03@gmail.com)
- Руднева Анастасія* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти четвертого року навчання географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (nastia.rudneva69@ukr.net)
- Смаль Борис* – аспірант кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Луцького національного технічного університету (smalborys@gmail.com)
- Смирнов Ігор* – д.г.н., професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік НАН ВО України (smurnov_ig@ukr.net)
- Смочко Наталія* – д.г.н., професорка, завідувачка кафедри географії та суспільних дисциплін Мукачівського державного університету, академік НАН ВО України (natasmochko@gmail.com)
- Смочко Максим* – здобувач магістерського) рівня вищої освіти другого року навчання Національного медичного університету імені О.О.Богомольця
- Сокол Тетяна* – к.пед.н., доцентка кафедри спеціальних туристичних дисциплін Академії праці, соціальних відносин і туризму (tgsspectour@gmail.com)
- Соловійов Вячеслав* – завідувач сектору культури та туризму Ізяславської міської ради (solovvalen@gmail.com)
- Споденець Ірина* – кандидатка культурології, начальниця музейного сектору Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут» (ira.rudavina25@gmail.com)
- Степанець Інна* – к.г.н., асистентка кафедри країнознавства та туризму, проректорка Київського національного університету імені Тараса Шевченка (inna.stepanets@knu.ua)
- Твардовська Олена* – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти другого року навчання Ужгородського національного університету

- Тищенко Ольга* – викладачка Черкаського фахового коледжу харчових технологій та бізнесу (helga_xxx@ukr.net)
- Фастовець Оксана* – к.пед.н., доцентка кафедри туризму Національного університету фізичного виховання і спорту України (fastovets_o@ukr.net)
- Хіноцька Анастасія* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти другого року навчання кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (nastiakhin@gmail.com)
- Худавердієва Вікторія* – к.е.н., доцентка кафедри туризму Державного біотехнологічного університету (viki75807@gmail.com)
- Цвілий Сергій* – к.е.н., доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу Національного університету «Запорізька політехніка» (0994300103@ukr.net)
- Циватий Вячеслав* – к.і.н., доцент кафедри зовнішньої політики та міжнародного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член правління Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин, Заслужений працівник освіти України (tsivatyi@gmail.com)
- Ціпошук Софія* – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти четвертого року навчання географічного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки (savanyuk002@gmail.com)
- Цуй Джибо* – аспірант кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (zhibo495425548@gmail.com)
- Чернега Олена* – аспірантка кафедри туризму та рекреації Державного торговельно-економічного університету (chernehaelena@gmail.com)
- Чернишова Таїсія* – к.б.н., доцентка кафедри економіки, підприємництва та туризму Поліського національного університету (taisya_1983@ukr.net)
- Шамара Ірина* – к.е.н., доцентка кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (shamara@karazin.ua)
- Шевченко Роман* – к.г.н., доцент кафедри екологічного моніторингу та геоінформаційних технологій Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління (azimut90@ukr.net)
- Шпарага Тетяна* – к.г.н., доцентка кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (tatiana.shparaga@gmail.com)

Шуляр Дар`я – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти четвертого року навчання катедри економіки, підприємництва та туризму Поліського національного університету (darja.ushkalova19@gmail.com)

Щербіна Христина – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти першого року навчання катедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка (Khrystyna1612ukr.net)

Яковенко Тетяна – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти другого року навчання катедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка (t.yakovenko14@gmail.com)

Яковишина Маргарита – старша викладачка катедри туризму та готельно-ресторанної справи Національного університету водного господарства та природокористування (m.s.yakovyshyna@nuwm.edu.ua)

Наукова література

Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – 319 с.

Упорядник І.Винниченко

За зміст, орфографію та стилістику тексту, а також за порушення авторських прав відповідальними є автори публікацій

Збірка матеріалів міжнародної науково-практичної конференції містить його програму та результати студіювань науковців, педагогів, аспірантів і студентів різних регіональних центрів, а також практиків туризму. У публікаціях висвітлюються та аналізуються питання впливу воєнних дій на туристсько-рекреаційний потенціал території, втрат туризму через російсько-українську війну, воєнного туризму як навчальної дисципліни, глобальних викликів для України та світу війн та воєнних конфліктів, резильєнтності туристської індустрії під час війн та воєнних конфліктів, впливу на міжнародний туризм українсько-російської війни, етноксогогенного потенціалу воєнно-історичного туризму та об'єктно-предметної сутності цієї складової воєнного туризму, фортифікацій в туризмі (потенціал, використання та перспективи), ризик-менеджменту в туризмі (фактор війн та воєнних конфліктів), а також фактор російсько-українських війн та воєнних конфліктів в гуманітарному проекті «Місця пам'яті на мапі України».

ТОВ "Геопринт"

Україна, 03150 м. Київ, вул. Велика Васильківська, 69

e-mail zakaz@geoprint.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7203 від 02.12.2020 р.